

76 80. 73

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓÍRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/3. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — REDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Erdélyi könyvek és John Dee*

A londoni Lambeth Palace Library-ben F 110. jelzet alatt található csinos, eredeti bőrkötést viselő nyolcadrét méretű kolligátum két XVI. századi erdélyi antitrinitárius vonatkozású kiadványt tartalmaz. A kötet első darabja Dávid Ferenc munkatársának, a kolozsvári iskola rektorának, Johannes Sommernak *Refutatio Scripti Petri Caroli* (RMK III. 712c) című munkája, amelynek előszavát 1572. június 24-én fejezte be a szerző. A kézirat kiadására csak egy évtized múltán kerülhetett sor, amikor az Erdélyből Lengyelországba érkező Matthias Vehe-Glirius Germania inferiorban élő megbízói számára antitrinitárius könyvsorozat megteremtésén fáradozott. Az 1582-ben Krakókban nyomott Sommer-művet a következő évben ugyancsak a krakkói Rodeckinyomda sajtója alól a *Tractatus Aliquot* (RMK III. 720a) című tanulmánygyűjtemény követte. A szerkesztő-kiadó Vehe-Glirius e kötetben saját írásai mellett Johannes Sommer és az egykori heidelbergi menekült Adam Neuser radikális antitrinitárius nézeteit bemutató dolgozatokat adott közre. Ez utóbbi a Lambeth Palace Library kolligátumának második darabja. Mindkét kiadvány „Ingolstadt” álnyomdahely megjelöléssel jelent meg.¹

A XVI. század utolsó évtizedeiben Erdélyben és Lengyelországban sokat idézett művek eszmetörténeti hatása közismert. Érveiket eredményesen forgatták a hódoltsági antitrinitáriusok is ellenfeleikkel folytatott ideológiai küzdelmükben. A könyvsorozat darabjai eljutottak Németország déli és nyugati tartományaiban titokban szervezkedő antitrinitáriusokhoz. Aligha lehet kétséges, hogy az 1589-ben Lengyelországból Hollandiába menekülő Vehe-Glirius magával vitt példányokat Amszterdamba, majd Emdenbe. További darabokat a gretzyli vár udvarán égethettek el a szerkesztő-kiadó börtönhalálát követő napon, 1590. december 24-én.² A canterbury érsek londoni palotája könyvtárában felfedezett kolligátum előtörténete azt bizonyítja, hogy az erdélyi antitrinitárius könyvek egyrészt nem álltak meg az Angliát a kontinenstől

* Ezúton mondok köszönetet az oxfordi Manchester College és az Oxford Center of Postgraduate Hebrew Studies vezetőségének, hogy számomra az angliai könyvtárakban való helyszíni kutatást lehetővé tették.

¹ Sommer könyvének eszmetörténeti jelentőségéről l. PIRNÁT Antal: *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*. Bp., 1961. 38–43. Vehe-Glirius irodalmi és kiadói tevékenységéről l. DÁN Róbert: *Matthias Vehe-Glirius and the Radical Reformation*. Bp., 1980. (nyomdában) és DÁN Róbert: *Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok*. MKsz 1977. 223–231.

² DÁN Róbert: *Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok*. MKsz 1977. 223–231. DÁN Róbert: *A „Pécsi disputa”*. ItK 1976. 1–14. és ROTT, Hans: *Neue Quellen für eine Aktenrevision des Prozesses gegen Sylvan und seine Genossen*. = Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der reinischen Pfalz. VIII. 1910. 247.

elválasztó tengerszoros partjánál. Másrészt pedig nem csupán antitrinitárius körökben ismerték fel azok jelentőségét.

A Lambeth Palace Library 1612. október 12-én lezárt kéziratos könyvjegyzékében a könyvtáros G. Cant számos egyéb hungarica mellett regisztrálta az állományban levő *Sommeri Refutatio P. Caroli 8°* című könyvet.³ A kolligátum második darabjáról nem tesz említést, ennek ellenére minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy a G. Cant által bejegyzett kötet azonos a jelenleg F 110. jelzeten őrzött példánnyal. A radikális antitrinitárius eszméket hordozó kolligátum bekerülésének előzményeiről az Erzsébet-korabeli Anglia egyik érdekes egyénisége, a titokzatos hermetista, kabbalista, ezoterikus tudományokat kedvelő és művelő angol főnemes, John Dee számol be. Magánéletének eseményeit megőrző naplójába 1592. október 13-án jegyezte fel:

I exhibited to the Archbishop of Canterbury two bokes of blasphemic against Christ and the Holy Ghoste, desyring him to cause them to be confuted; one was Christian Francken printed anno1585 in Poland; the other was of one Sombius against one Carolius printed in Ingolstadt anno 1582. in octavo.”⁴

A canterbury érsek előtt bemutatott két könyv közül az állítólagosan 1585-ben nyomott Francken-mű ez idő szerint lappang. Minden valószínűség szerint a krakkói Rodecki-nyomdában 1584-ben kiadott *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani etc.* című munkáról van szó, de ez sem szerepel a Lambeth Palace Library katalógusaiban.⁵ A *Refutatio Scripti Petri Caroli* és a *Tractatus Aliquotot* tartalmazó kolligátum egyetlen kéziratos bejegyzése viszont egyértelműen John Dee kezétől származik. A Sommer-féle előszó végére nyomtatott 1572-es évszámot kétszer aláhúzta és egy asztrológiai megállapítást fűzött hozzá: „Quo anno apparuit illa admirabilis Stella, in Asterismo Cassiopeiae, de qua quid a quidam sit conscriptum, trigesiasmi post sequentis Anni Eventis docebit. A.^o nimirum 1602.” A szöveget indító kis háromszög, azaz delta, John Dee szokásos magamegjelölése. A szóban forgó különös csillag a

³ Lambeth Palace Library Ms 1. fol. 31a. — További hungaricák: SZEGEDI KIS István: *Assertio vera de Trinitate* ... Genevae 1573. (F 1188.1) az 1604-től canterbury érsek Richard Bancroft bejegyzésével.; SZEGEDI KIS István: *Speculum Romanorum ponticium* ... (H. n.) 1584. (HI 335. B7); *Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine* ... Basilae 1585. (F 100. S9); SZEGEDI KIS István: *Tabulae analyticae* ... Schaphusiae 1592. (G 4650) és ua. londoni kiadás 1593. (1593. 29) az előbbi John Whitgift érsek bejegyzésével.; DUDITH András: *Mini Celsi senensis de haereticis* ... (H. n.) 1584. (F 1317); DUDITH András: *Orationes in Concil. Trident habitae* ... Offenbachii 1610. Richard Bancroft bejegyzésével. SZENCI MOLNÁR Albert: *Az keresztényi religiora és igaz hitre való tanítás* ... Hanoviae 1624. (H 9420) Molnár ajánlásával George Abott érseknek 1624-ből. 1. ItK 1979.; stb.

⁴ John Deéről I. FRENCH, P. J.: *The World of an Elisabethan Magus*. London 1972. Feltételezett rózsakeresztes kapcsolatairól YATES, F. A.: *The Rosicrucian Enlightenment*. London—Boston 1972. 30—40. Magyar vonatkozásairól SZÖNYI GYÖRGY Endre: *Titkos tudományok és babonák*. Bp. 1978. 75, 81—82. és előkészületben lévő dolgozata: *John Dee — Batthyány Boldizsár — Philip Sydney — Balassi Bálint.*; Idézett naplója: *The Private Diary of John Dee and the Catalogue of his Library of Manuscripts*. Ed. J. O. Holliwell. 2nd. ed. New York—London 1968. 42. A szövegben szereplő Sombius nevet már Lech SZCZUCKI: *Philosophie und Autorität. Der Fall Christian Francken.* = *Reformation und Frühaufklärung in Polen*. Göttingen 1977. 220. Sommerra javította.

⁵ Vö. SZCZUCKI: i. m. 197. ff. — A Cant-féle könyvjegyzékben: FRANCKEN, Christian: *Alcoranus Franciscanorum etc.* Basilae 1593. és *Colloquium Iesuiticum etc.* Basilae 1580. című művek vannak jelezve. Később került a könyvtárba FRANCKEN, Christian: *Disputatio de adoratione Christi etc.* Racoviae 1618.

Tycho de Brache dán csillagász által 1572. november 11-én felfedezett Nova Cassiopeiae, amely néhány hónapos ragyogás után eltűnt a Cassiopeiae csillagképből. Dee meg nem nevezett forrására utalva a szokatlan égi jelenség felbukkanásától számított harminc évre, azaz 1602-re valami különös eseményt várt. Mindebből következik, hogy a kötet nem csak 1602 előtt, de az idézett 1592. okt. 13-i naplóbejegyzést is megelőzően már a tulajdonában volt. Amikor ugyanis a kolligátum John Dee-hez került csupán erre a jegyzetszerű mondatra tartotta érdemesnek. John Whitgift érseknek viszont azzal a határozott céllal adta át 1592, október 13-án, hogy az anglikán egyház feje megcáfolásukról rendelkezzen. Más kérdés az, hogy 1592 őszén mi indokolhatta a radikális antitrinitárius ideológia elleni sürgős fellépést Angliában. A szigetországban csak a XVII. század első évtizedeiben terjedt el az unitárius gondolat. Ezt megelőzően csupán elszigetelt esetekben bukkant fel. A szélsőséges „zsidózó” tanításokat hirdető norwichi Matthew Hammond ugyan már 1579-ben a nyilvánosság elé lépett, de máglyahalálát követően elvei tömeghatást nem értek el.⁶ A következő években a kisebb antitrinitárius csoportok mártírokat igen, de eszméletörténeti jelentőségű rendszert nem adtak az angol szellemi életnek. Egyedüli kivételt talán csak Francis Kett képezett, aki az 1585 utáni években a kontinensen terjedő „judaizáns” nézetekhez nagyon hasonló tételeket állított fel. 1589. január 14-i kivégzéséhez indoklásul szolgált Edmund Scambler norwichi érsek által összeállított bűnlajstroma. Ezek szerint „...the new Covenant promised is not yet established, and that the Covenant, which you mean, is the Love of God written in our hearts and the forgiveness of our sinnes. etc.” Egy másik forrás szerint Kett a heidelbergi Thomas Erastus véleményével egyezően tagadta bármely egyház kiközösítési jogát és világi hatalmát.

„That Christ was not High Priest until his Assertion into Heaven . . . that the Holy Goste is not God . . . that Christ is only man and synfull as other men are . . . that Christ shall come before the last daie and raigne as material Kynge upon Mounte Syon at Jerusalem . . . that the soules of all men are reserved in a sweet sleape untill the revelation of joye, when Christ comes into his material kingdom at Jerusalem . . . that no Children ought to be baptized . . . etc.”

Majd ezt követi sajátos és eredetinek látszó elmélete Jézus második áldozatáról.⁷ Kett pere és a tárgyalások során előkerült bizonyítékok nagyon is felkeltették a felsőbb körök és a szellemi élet kiválóságainak figyelmét. A drámaíró Christopher Marlowe, a költő Robert Greene barátjának ügye nyilvánvalóan sokáig szóbeszéd tárgya lett és az eretnesség gyanúja másokat is meglegyintett. John Dee sok egyéb szál mellett a költő Philip Sidney és az Angliában igen ismert Albert Laski lengyel herceg révén is kapcsolódott a szellemi élet felső rétegeihez és az sem volt titok, hogy különleges ckkult kísérleteket végez évek óta. E kísérletek során pedig már az 1584. évben szóba kerültek

⁶ McLACHAN, H. J.: *Socinianism in seventeenth-century England*. Oxford 1951. 30–31. Feltételezi, hogy a radikális eszméket a holland bevándorlók hozták magukkal Angliába. Hammondról l. WALLACE, R.: *Antitrinitarian Biography*. II. London 1850. 364–366.

⁷ *Life and Complete Works in Prose and Verse of Robert Greene*. I. Ed. A. B. Grosart. London 1881. 259–260. — *Blasphemious heresies of one Kett*. = *Calendar of State Papers. Domestic Series. 1581–1590*. Ed. R. Lemon. London 1865. v. CCXVII. l. m. BURTON, William: *David's Evidence*. London 1596. 124–126.

bizonyos radikális antitrinitárius tanítások. A naplójában jelzett 1592. évben egyébként is hullófelben volt Dee szerencsecsillaga. Lehet, hogy a Canterbury-i érsek elé vitt könyvekkel és azok megcáfolására tett megjegyzéseivel egyrészt az őt könnyen elérő gyanút akarta elhárítani. De az sem kizárt, hogy korábbi tapasztalatait, teológiai tudását, hatalmas könyvtárát kívánta ezzel a lépéssel előtérbe helyezni. Ha a gyanút akarta elterelni magáról, annak jó oka volt. Bár az angol főnemes ránk maradt írásaiból és naplójából nem derül ki, hogy bármilyen formában is osztotta volna a radikális antitrinitáriusok nézeteit, egyértelmű viszont, hogy személyes kapcsolatban állt az eretnek Francesco Puccival – és a Jézust és a Szentlelket tagadó egyik könyv szerzőjével, Christian Franckennel is. Aligha maradhatott titokban ugyanis, hogy az 1584-től 1589-ig Kelet-Európában élő Dee kikkel jött össze és mivel foglalkozott. Jószerével éppen ő maga lehetett a legpontosabb hírforrás, hiszen valószínűleg kémtevékenységet is folytatott.⁸ A csehországi Rožmberk család trebonai kastélyában belejegyezte naplójába, hogy 1587. július 5-én Francesco Pucci bemutatta neki Christian Franckent. Soraiból kiderül, hogy Franckennek „Krisztus ellen írt gonosz könyvét” már korábban ismerte és örömmel üdvözölte a szerző szavait, aki a látogatás során kijelentette, hogy művét visszavonta.⁹ Akárhogy is nyilatkozott Dee az antitrinitárius írásokról, tény az, hogy Francken munkáját a híres könyvgyűjtő angol már 1587. július 5. előtt olvasta. E példány történetét csak a fentiekben idézett 1592. október 13-i naplóbejegyzésig tudjuk követni. A londoni Lambeth Palace könyvtárában az 1612-ben készült könyvjegyzékben szereplő Francken művek közül a *Præcipuarum enumeratio etc.* hiányzik.¹⁰ Az is kétségtelen, hogy a radikális antitrinitárius nézetekkel nem is Francken könyve, de nem is az erdélyiek gondolatait tartalmazó kolligátum ismertette meg John Dee-t.

A legkülönbözőbb misztikus tudományokkal foglalkozó angolt Albert Laski lengyel főnemes 1584 legelejétől vendégül látta Krakkóban, ahonnan később Prágába, majd a dél-csehországi Trebonába költözött. Dee már Angliában megismerkedett Edward Kellyvel, egy agyafűrt sarlatánnal, aki hamar befolyása alá vonta a tudós, de hiszékeny embert. Kelly Lengyelországba érve az aranycsinálás kétes kimenetelű kísérletei helyett a sokkal olcsóbb és produktívabb spiritiszta szeánszok rendezésére buzdította patrónusát. A magát médiumnak nyilvánító Kelly „eredményes” közvetítőnek bizonyult, a legkülönbözőbb angyalok és holtak „nyilatkoztak” rajta keresztül. Dee az így kapott földöntúli üzeneteket, a résztvevők kérdéseit és általában az ülések körülményeit szorgalmasan feljegyezte. E sajátos „szellemi” jegyzőkönyv 1584. június 8-án felvett soraiban Dee beszámol arról, hogy Kelly néhány renitens szellemtől gyötrődik. Azok szörnyű eretnekségeket közölnek vele, de Kelly állhatatos. Nem hagyja magát és könyvet készül írni, amelyben megcáfolja majd azok istentelen doktrínáit. Nevezetesen a következőket:

„That Jesus was not God. That no prayer ought to be made to Jesus. That there is no sin. That mens soul doth go from one body to another childes quickening or animation.

⁸ DEACON, R.: *John Dee. Scientist, Geographer, Astrologer and Secret Agent to Elisabeth I.* London 1968. 184.

⁹ *The Privat Diary* stb. i. m. 23.

¹⁰ Franckennek a Lambeth Palace Libraryban lévő műveiről l. 5. jegyzet. Helyszíni kutatásaimat megerősítendő „There are no owner's name inscribed in the works of . . . Francken.” írja E. G. W. Bill a Lambeth Palace Library főkönyvtárosa 1979. jan 5-én hozzám intézett levelében.

That as many men and women as are now, have always been. That is, so many humane bodies and human souls, neither more nor lesse, as are now, have always been. That the generation from Adam and Eve, is not a History, but a writing which hath an other sence. No Holy Gost they acknowledged. They would not suffer him to pray to Jesus Christ; but would rebuke him, saying, that he robbed God of his honour etc.¹¹

A Kelly által reprodukált radikális antitrinitárius tétel sor az 1580-as években Erdélyben és Lengyelországban kézen-közön forgó „eretnek” tanításokból állt össze. A szélhámos célja pedig nem lehetett más, mint ilyen kerülő úton megtudakolni Dee álláspontját e nézetekről. A „szellemek”-től kapott gondolatok forrásvidékének feltérképezése megoldhatatlannak látszó feladat. Kétségtelen azonban — mivel Kelly sem lengyelül, sem magyarul nem tudott¹² — csak latin nyelvű, mégpedig a Faustus Socinus által hirdetett nézeteknél radikálisabb kútfőkből merített. Jézus istenségének tagadása, a hozzá intézett ima jogosultságának határozott elvetése éppen a sociniánusok és a radikálisok közötti viták egyik fontos eleme volt. A lengyel Simon Budny és követői, a magyar Dávid Ferenc és munkatársai többek között az adoratio kérdésében fordultak szembe Socinusszal és híveivel. Mit olvasott, vagy hallott élőszóban tanításaikból Kelly, talán örök rejtély marad. Karakterisztikusabb az emberiségnek a bibliai Ádám-tól és Évától való leszármazását és az eredendő bűn érvényét tárgyaló történet bírálata. Kelly „szellemei” nem tartották hiteles históriának az ószövetségi elbeszélést, csupán átvitt értelmű példálózásnak tekintették. Az eredendő bűn létét pedig egyenesen megtagadták. Ezek a merész kritikai megjegyzések már 1573-tól megfogalmazásra kerültek az Erdélyben és Lengyelországban jól ismert Jacobus Palaeologus tollán. A görög származású teoretikus kéziratban terjedő írásaiiban mint pl. az *An omnes ab uno Adamo descenderint* és a *De peccato origis* és más dolgozataiban kifejtette, hogy a paradicsomi történet allegorikus és morális értelemben értendő, az emberiség pedig nem viselheti Ádám és Éva bűnét. A lélekről szóló felfogás sem áll távol tanításaitól.¹³

Kelly mindezek ismeretében merte megszólaltatni „szellemeit” és amikor Dee elzárkózott a földöntúli lények blaszfémiaitól, meglepő módon azok is felhagytak nézeteik hirdetésével. Az epizód ismeretében jogosnak látszik azt feltételezni, hogy 1584. június 8-át megelőzően a Sommer-féle *Refutatio Scripti Petri Caroli* és a *Tractatus Aliquotot* tartalmazó kolligátum nem volt John Dee birtokában. Ha ugyanis a hiszékeny angol akár ezeket a műveket, akár más antitrinitárius könyveket forgatott volna — famulusa, Kelly, aligha kockáztatta volna, hogy a túlvilágról eredeztesse e nagyon is földi tanításokat. Sokkal valószínűbb, hogy a könyvgyűjtő Dee éppen e közlések után szerezte be a Krakóban könnyen hozzáférhető antitrinitárius szakirodalmat. Többek között a jelenleg a Lambeth Palace-ban őrzött kolligátumot is, amely az 1589-ben a Kelet-Európából hazatérő Dee-vel érkezett Londonba.

¹¹ *A True and Faithfull relation of . . . Dr John Dee and some Spirits . . .* Ed. M. Casaubon. London 1659. 164.

¹² A „szellemek” is természetesen csak a Kelly által beszélt nyelveken nyilatkoztak, vagyis angolul és latinul. 1585. május 22-én pl. Albert Laski javasolta, hogy Báthori István lengyel király előtt az egyik szellem magyarul beszéljen. A Kelly „közvetítésével” jövő válasz így kerülte meg a feladatot: „*Hungarie is hateful unto me: For it is full of iniquity. Neither will I speak unto him myself that he shall hear me. I will open my mouth in Latin for thy sake . . .*” i. m. 402.

¹³ Palaeologus nézeteit l. PIRNÁT: i. m. 74–76. skk. és *Catechesis Christiana dierum duodecim*. Primum ed. R. Dostalova. Warszawa 1971.

A kutatás jelenlegi szakaszában az erdélyiek és az angol radikális antitrinitáriusok mint Matthew Hammond, Francis Kett és mások közötti közvetlen, vagy közvetett irodalmi kapcsolatról szövegszerű bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. De az erdélyi könyvek angliai jelenlétét igazoló korai források ismételtén felhívják a figyelmet a XVI. század utolsó évtizedeinek európai eszmetörténetében eddig figyelmen kívül hagyott kelet-nyugati áramlásokra. Ezeken belül pedig időszerűnek látszik a szigetország antitrinitárius ideológia-történetének kontinentális — esetleg magyar ¹⁴ — eredetű kútfőinek feltárása.

ROBERT DÁN

Books from Transsylvania and John Dee

The collection marked with the classification number F. 110 of the London Lambeth Palace Library preserves two antitrinitarian publications of high importance. The one is the work of Johannes Sommer, the one-time professor of the Kolozsvár school, written by him in 1572 under the title *Refutatio Scripti Petri Caroli*, the other is a volume of studies compiled similarly by Transylvanian authors or by such who had spent there some time. Both have been edited by Matthias Vehe-Glirius in Kraków, the former in 1582, the latter in 1583. It was John Dee who after a longer stay in East-Europe took the works which played an important part in the European history of ideas with him to England in 1589, where he presented them in 1592 before John Whitgift, the Archbishop of Canterbury. Dee who had a taste for strange intellectual adventures did not attach himself to the radical antitrinitarian ideology suggested by these books, however their essence had been well known to him even before their acquirement in 1584. E. Kelly, his assistant made some alleged „spiritual” announcements before him which had been in circulation in the 1580ies in East-Europe. The instructions got on the spiritualist seances might have directed the attention of the curious Englishman to the antitrinitarian special literature. According to his *Privat Diary* he urged in 1592 on the refutation of the books of Transylvanian origin before the Archbishop of Canterbury, very probably it was at that time that the books remained in the Lambeth Palace Library. John Withgift apparently did not attach importance to them although in all probability he had been aware of the dangers of the radical antitrinitarian theories which had begun to spread all over England in the late 1570ies. It must be considered that the theories of Matthew Hammond, Francis Kett and others could be compared in many aspects with the „blasphemies” of the books coming from Transsylvania. With full knowledge of the collection discovered in the Lambeth Palace Library it seems opportune to reveal the continental — possibly Hungarian — sources of the English antitrinitarian history of ideology.

¹⁴ Ebben az összefüggésben tüzetesebb vizsgálatot igényel a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában lévő egyik *De falsa et vera unius Dei . . . cognitione etc.* Gyulafehérvár, 1568-ban kiadott példánya amelynek elején kéziratos ajánlás olvasható Erzsébet angol királynőhöz 1570. Gyulafehérvár datálással. RMNY I. no. 254. (277. l.)

Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis Die ersten Jahrzehnten der Güssinger Bibliothek

Seit mehreren Jahrzehnten beschäftigten sich Studien im In- und Ausland immer öfter mit dem Güssinger Humanisten-Zentrum. Die Aufmerksamkeit hat sich auf Boldizsár Batthyány gerichtet, der eine sehr vielseitige Persönlichkeit war, was sich in seiner Würdigung auf den verschiedensten Wissenschaftsgebieten widerspiegelt. Botaniker, Kriegshistoriker, Künstler des Kunstgewerbes und der bildenden Künste, Sprachwissenschaftler, Musik- und Religionshistoriker haben über ihn geschrieben. Verhältnismäßig wenig hat sich die Literaturgeschichte mit ihm beschäftigt.

Auch unsere Bibliographie berichtet nur über seinen kurzen Aufenthalt in Frankreich und über einen Clusius Brief. (1) Das Ergebnis der erwähnten Studien hat bisher noch niemand zusammengefaßt. Die neueren Forschungen machen uns auf den noch zu bearbeitenden reichen Stoff der Archive aufmerksam. Die bisher durchgelesenen Angaben erweitern den Kreis noch, und unterstreichen besonders die humanistische Tätigkeit des Bibliothek-Gründers. Auch unsere Studie betont diese Tätigkeit, können wir ja dadurch am besten das reiche Leben von Boldizsár Batthyány und sein Interesse für alle Wissenschaften aufzeichnen.

In der Forschung machte die Tatsache, daß in der Familie Batthyány über drei Generationen mehrere Personen den Namen Boldizsár (Balthasar) trugen, Schwierigkeiten, Zunächst mußten also die »Boldizsárs« identifiziert werden. Der Urgroßvater (+1520) war der Possessor der berühmten Missale, die von Antal Fáncsi um 1489 kopiert wurde. (2) Der Großvater (+1528) hieß ebenfalls Boldizsár; der tapfere Soldat nahm an der Schlacht bei Mohács teil.

Wir reden über den dritten Boldizsár, den humanistischen Adelsherrn, den Schwiegersohn des Szigetvár-Helden, den Gatten von Dorica Zrínyi, und über den Clusius notiert hat, daß er sieben Sprachen beherrscht und wegen seiner Intelligenz und Humanität in ganz Europa verehrt ist. Er wurde sowohl von den Türken, als auch von den Wienern gefürchtet, weil er als Führer der Opposition betrachtet wurde.

Wo er im mitteleuropäischen intellektuellen Kontext steht, hat zuletzt Robert Evans (Oxford) in seiner bedeutenden, englisch geschriebenen Studie

¹ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* (Bibliographie der ungarischen Literaturgeschichte bis 1772.) Budapest 1972. S. 276, 279.

² RADÓ Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége.* (Authentität von Boldizsár Batthyáns Missale.) MKSz 1941. S. 132–149. SZIGETI Kilián: *A gótika liturgikus felkisége Batthyány Boldizsár misekönyve alapján.* (Die liturgische Gesinnung der Gotik auf Grund der Missale von B. B.) Vigilia 1978. (10) S. 704–708.

erklärt. (3) Bei uns hat László Fejérpataky im Jahre 1883 die Aufmerksamkeit auf die Güssinger Bibliothek berichtet. Auch Sándor Takáts hat viele Angaben während seiner Untersuchungen im Herzogsarchiv von Körmend gefunden, leider oft ohne Bemerkungen. Am besten geeignet hätte Béla Iványi sein können, wenn er seine langjährige Forschungsarbeit in einer Monographie über Batthyány zusammengefaßt hätte. Dazu ist er jedoch nicht gekommen, auch seine wichtige, Perspektiven zeigende Studie wurde nicht herausgegeben. (4) Diese Arbeit möchte seine begonnene Arbeit fortsetzen, dabei seine Ergebnisse verwenden und im Stoff des Herzog-Archivs, das inzwischen zum Staatsarchiv gehört, weiterforschen. In erster Linie haben wir die beinahe 70 Briefe unter Nr. P 1314 bearbeitet, und möchten gleich feststellen, daß dies zum im Titel angegebenen Thema, zur vollen Rekonstruktion des Güssinger Humanisten-Kreises natürlich nicht ausreicht. Aber vielleicht genügt es, um den Forschern zumindestens Batthyánys Tätigkeit und die mitteleuropäische Bedeutung der Güssinger Bibliothek, der Basis des Humanisten-Kreises vorzustellen.

*

Boldizsár Batthyánys Jugend. Sein Vater Kristóf hatte die Leidenschaft — laut Berichten von Zeitgenossen — Manuskripte und Bücher zu lesen und zu sammeln. Von seinem Erzieher Mihály Pomagaics (der auch Boldizsár jahrelang erzogen hatte), und seinen Famulus, dem Richter von Varasd, János deák, hat er öfters Bücher geschenkt bekommen: Die Genesis von St. Johann, Goldner Mund und medizinische Werke. Seine Lieblingslektüre war Tertullian, aber er kannte auch die Werke der Glaubensneuerer, besonders Bullinger.

Boldizsár nahm wahr, daß sein Vater Kodexe und Bücher mehrmals durch Rekvirieren, durch Gewalt erworben hatte. Diese skandalösen Abenteuer haben die öffentliche Meinung bis nach Wien beschäftigt, die Leiter der beraubten Kloster erhoben nämlich gegen den Vater Klage. Dies mußten wir erwähnen, weil in einigen Bänden der Güssinger Bibliothek auch heute noch Bemerkungen zu finden sind, die auf Rekvirieren hinweisen. In mehreren Fällen ist das Franziskaner Kloster zu Remetincz als Possessor eingezeichnet. Von hier hat sein Vater das meiste geraubt und von hier stammen die meisten Klagen. (5)

Obwohl er von seinem Vater diese Gewalttätigkeit nicht übernahm, (er verurteilte ihn sogar), können wir seine Leidenschaft für Buch und Lesen, die planmäßige Entwicklung der Familien-Bibliothek mit Recht als Erbe vom Vater ansehen. Auf besondere elterliche Anweisung wollten seine Erzieher in

³ R. EVANS: *The Wechsel Presses Humanisme and Calvinisme in Central Europe 1572 — 1627 Past and Present*. Suppl. 2 (1975); Mein Rezensieren: MKSz 1976. 1—2. — Wichtige Auskünfte für die Zusammenhänge besonders im Abschnitt *The crisis of Intellectual Calvinism*, S. 38—52, über B. Batthyány S. 32—36.

⁴ FEJÉRPATAKY László: *A németújvári jezsuita zárdai könyvtára*. (Bibliothek des Güssinger Franziskanerkloster). MKSz 1883 IVÁNYI Béla: OSZK Manuskriptensammlung Fol Hung 2903. Neuestens über Güssing: ARNOLD MAGYAR: *Güssing*. (Graz, 1976.)

⁵ Über die Lektüren von Kristóf B. ausführlich im Iványis angeführten Werk S. 93—97. Über seine Räubereien, Buchrekvirieren schreibt mangels einheimischer Archivmaterialien Teodor Tabernigg anders: *Die Bibliothek des Franziskanerklosters in Güssing*. Biblos 1972. S. 167—175; die richtige Situation hat Imre Katona erklärt: *A Báthoryak Batthyányak és Zrínyiek Habsburg ellenes mozgalma*. Savaria 1964 S. 160.

dieser Richtung auf ihn einwirken. In den ersten Jahren seiner Studien wurde er Mihály Antalffy Lazztessinus anvertraut; mit ihm war er in Zagreb und Wien. Im Winter 1550 übernahm der alte Mihály Pomagaics das Amt des Erziehers. Über ihn schrieb er seinem Vater: »Nobis est alter parens«, er betrachtete ihn also als seinen zweiten Vater. Um diese Zeit wurde für ihn Melanchtons Grammatik angeschafft. Seinem Erzieher konnte er auch das Interesse für die Naturwissenschaften und die Botanik verdanken. Später, während Clusius' Besuche konnte er alles, was er vom alten Lehrer erlernt hatte, gut brauchen. Gemeinsam bauten sie nämlich einen botanischen Garten auf, wozu sie die Eltern um Gebüsch, Bäume und andere Pflanzen (Majoran, Lavendel, usw.) ersuchten. Nach Meister Mihálys Tod unterrichtete ihn Bálint Faddy. Aber nicht lange Zeit; nach 1554 wollte er seine Zukunft selbst in die Hand nehmen. Mit großem Selbstgefühl schrieb er seinem Vater, daß er vor allem Sprachen studieren will, so kann er sich nämlich in den Höfen der Adeligen, Fürsten und Könige »sermone politus« durchsetzen.

Um diese Zeit bekannte er sich zu einer vielseitigen, wissenschaftlichen Gesinnung: »desiderarem iam discere etiam reliqua genera«. Mit Zustimmung seiner Eltern begab er sich auf eine mehrjährige Studienreise ins Ausland. Archivangaben brachten seinen Aufenthalt in Padova und Paris ans Tageslicht. Aus Padova berichtete ihr Musiker-Famulus András Fekete den Eltern über die ihm anvertrauten zwei Batthyány-Söhne. Die Tatsache des Aufenthaltes in Padova wurde nicht in den Universitätsakten und im Namensverzeichnis der deutsch-ungarischen Nation aufgehoben, (genau wie bei István Báthory); dies ist Famulus András zu verdanken, der Boldizsár in Lautespielen unter richtete. In der Universitätsstadt wandten sie sich nicht nur der Musik, sondern auch berühmten Professoren zu, wie sich aus einem Brief von András herausstellt: »dort sieht man viele fromme Adelskinder die dort lernen, die auch als Vorbild angesehen werden«. Es ist den in Padova verbrachten Monaten zu verdanken, daß Boldizsár die italienische Sprache ausgezeichnet gelesen, geschrieben und gesprochen hat. Er stand immer in enger Verbindung mit den sog. »Padovanern«, den ungarischen Humanisten, die an der Universität Padova studierten. (Purkircher, Ellebodus, Corvinus, usw.) (6)

Bisher haben wir keine Angaben gefunden, die sich auf seine angenommene niederländische Reise beziehen. Wir halten sie für wahrscheinlich, aber im Moment können wir es nicht beweisen. Ganz ausführliche Informationen haben wir aber über die 2–3 Jahre bei dem französischen Königspaar. Über Batthyáns Briefe, die er unterwegs von Wien nach Paris geschrieben hat, wissen wir seit Sándor Eckhardts Studie im wesentlichen alles. Wir möchten trotzdem auf einige Zusammenhänge hinweisen, da sie zum besseren Verstehen des ganzen Batthyány Lebenswerkes dienen.

Datum Amboziis. Er schrieb regelmäßig Briefe an seine Eltern. Am 28. März 1560 berichtete er ihnen aus Paris über Greueltaten der Guise Herzoge: er mußte mit eigenen Augen der Verbrennung von Hugenotten auf einem Holzstapel zusehen. (»ut et ipsi vidi . . .«) Der Hof zog vor dem aufständischen Volk nach Amboise an der Loire um. Boldizsár gehörte zur nächsten Umgebung von Franz II. und Stuart Maria; der Beweis dafür ist sein Brief, den er nicht

⁶ Vor seiner Reise Padova beschäftigte ihn sehr die Musik; die Wirkung von Tamás Pálffy: er möchte auch Instrument spielen; »sed penitus eo instrumento caremus«, siehe Iványis Werk S. 99.

aus Paris, sondern aus Amboise geschrieben hat. Er nahm sogar an der nach Niederschlagung des »tumulte d'Amboise« organisierten »Trostveranstaltung«, einer großen Jagd, teil. Seine enge Zugehörigkeit zum Innenleben des Hofes lässt die Folgerung zu, daß er über jene Massnahmen, die ganz Frankreich erregten, gewußt haben muß. Hier möchten wir zwei Sachen betonen. Die eine ist die Frage der Flucht der Hugenotten ins Ausland, die zweite ist die Wirkung der Maßnahmen zur Vorbereitung der sog. Poissy-Glaubensstreits, bzw. die Voraussetzung dieser Wirkung auf Boldizsár.

Der Hof wurde natürlich über jedes innenpolitische Ereignis gleich informiert, auch über die Flucht der französischen und ausländischen Führer der Hugenotten-Bewegung ins selbstgewählte Asyl. Wenn wir die Ursachen für Batthyáns lebenslange Sympathie für die geflüchteten Hugenotten und ihre Abstammung suchen, müssen wir auf seine Erfahrungen und Informationen der Jahre 1560—1561 zurückgreifen. Besonders seine Freundschaft mit Charles de L'Escluse (Carolus Clusius) und mit der Familie Wechel ist hier wesentlich; darüber wird später noch geschrieben. Über den Anfang und Grund dieser Freundschaft hat die Forschung bisher noch nicht gesprochen. Eine Angabe in F. W. Tobias Hungers Buch über Clusius erklärt das Wesen der Frage. Hunger gibt nämlich die sehr wichtige Tatsache bekannt, daß Clusius gerade in diesen Jahren bei der berühmten Verlegerfamilie Wechel gewohnt hat. Der Gründer der Dynastie, Chrétien Wechel wanderte von den Niederlanden nach Paris aus.

Sein Sohn André wurde in den sechziger Jahren aus Sympathie mit den Hugenotten heimlich Drucker und Beschützer der Glaubenserneuerer. Darum nahm er Clusius in seine Wohnung in Paris auf. So ist es zu verstehen, daß nach einigen Jahrzehnten André Wechels Schwiegersohn, Jean Aubry, kaiserlicher Bucherwerber, — heimlich Anhänger der Reformation — zusammen mit Clusius im Güssinger Haus von Boldizsár Batthyány auftaucht. Und so ist es noch leichter zu verstehen, daß dieser Wechel-Verwandte, Jean Aubry den weltberühmten Botaniker in seiner Wohnung in Frankfurt beherbergte, als dieser beschloß sich vor der Gegenreformation in Deutschland niederzulassen. Aubry kaufte als Zeichen ihrer Freundschaft sogar einen Garten, wo Clusius seiner Forscherleidenschaft genug tun konnte. Die Verbindung Wechel-Clusius-Aubry-Batthyány kam also nicht zufällig zustande; es war die logische Folge vom Aufenthalt des ungarischen Adels Herrn in Frankreich.

Die andere Frage ist komplizierter, und es wäre vielleicht nützlich, auf einige Angaben aufmerksam zu machen. Die Beobachtung von Boldizsár Batthyáns Verhalten wirft stets die Frage auf: was könnte die Ursache seiner Toleranz sein? Sein Vater war ein gewalttätiger Mensch; die Freunde und Verwandten versuchten ihn zu rügen und zurückzuhalten. Das Jahrhundert, in dem er lebte, war eine der leidenschaftlichsten Epoche Scheiterhaufen, Inquisition, Galeerengefangenschaft, Verfolgung und Torturen. Gegen Boldizsár Batthyány führte man am Wiener Hof, im Elternhaus aber auch vor der Reichsversammlung die Beschwerde, daß er »jeden hergelaufenen Neurer«, des Glaubens wegen Verfolgten in sein Haus aufnimmt; daß er keine Ansicht verurteilt. Wir haben wirklich keine Angaben dafür, daß er irgendwen seines Glaubens wegen verurteilt hätte. Er stellt den Beschuldigungen seines Vaters gegen Miklós Zrínyi die Aufforderung des römischen Papstes zur Vertreibung der Türken gegenüber, und gleichzeitig gewährt er den vom Westen verjagten Anabaptisten Heim und Unterhalt. Er war mit Hugenotten befreundet und

gleichzeitig unterstützte er den literarischen Kreis des katholischen Bischofs István Radéczy, der sich im Geist der Tridenter Synode betätigt hatte. Hatte Batthyány dafür irgendwelche Anregung bekommen, und wenn ja, ist seine Toleranz auf seine Erlebnisse in Frankreich zurückzuführen. Die blutige Hetzte gegen die Hugenotten gesehen, wäre eher natürlich Heimzahlen und Rache als Toleranz zu fühlen. Die eingehenden Untersuchungen lassen die Folgerung zu, daß der Ungar nicht nur Eindrücke vom übertriebenen Verhalten und der blutigen Provokationen der Guises bekommen hat. Boldizsár Batthyány konnte sich noch in der letzten Periode seines Pariser Aufenthaltes davon überzeugen, daß mächtige Kräfte die Versöhnung und die Regelung durch Verhandlungen wünschen. Er muß über die Ernennung von Michel de L'Hospital zum Führer des konfessionellen Friedens, und auch über den Plan nach dem die Mehrheit der Franzosen die Kirchenspaltung in einer Nationalsynode regeln wollte, gewußt haben. Der berühmte Glaubensdisput Poissy wurde im September—Oktober 1561 abgehalten; zu der Zeit verweilte Boldizsár nicht mehr in Paris. Ihm müssen aber die Vorbereitungen bekannt gewesen sein, diesbezügliche Reichtagsbeschlüsse, Verordnungen und Entscheidungen sind nämlich noch zur Zeit seines Hofdienstes erschienen. (7)

Seine auffallendste Tugend und die seltenste Tugend seines Jahrhunderts untersuchend finden wir die Meinung, die unter den Ursachen auch die o. g. Pariser Versöhnlichkeit erwähnt, wohlbegründet. Es ist gewiß, daß der junge Adelsherr im und um den Hof alles gut beobachtete. Er nahm auch den verletzbarsten Punkt der französischen Politik wahr: der König ist nicht Herr der Situation, seine Räte verwalten alles. Erwähnenswert ist dieser Teil aus einem seiner Briefe: »der König ist sehr jung und kann nicht machen, was er will, er muss machen was seine Ratgeber wollen«. Die Erlebnisse in Frankreich haben in Batthyánys Seele tiefe Spuren hinterlassen. Wir können kaum noch einen Zeitgenossen finden, in dessen Bildung und Verhalten die französische Geistlichkeit des sechszehnten Jahrhunderts so leicht zu analysieren wäre, wie bei ihm. Im Folgenden weise ich auf die wichtigsten Angaben seiner Güssinger Bibliothek in Bezug auf Frankreich hin.

*

Französischer Lieferant der Güssinger Bibliothek. Die genannte Familie Wechsel stammte von den Niederlanden, aber das Familienmitglied Jean Aubry, der mit Batthyány eng zusammenwirkte, war ein Franzose. Die wenigen Buchrechnungen und die hinzugefügten Briefe sind französisch geschrieben. Die Rolle der »libraire françois« in Batthyánys Leben ist noch nicht geklärt. Die bisher über die beiden geschrieben haben, haben die Frage nur in Hinsicht der Zunahme der Güssinger Bibliothek behandelt. Die früher erwähnten Pariser Erlebnisse, die Flucht der Hugenotten Familie Wechsel aus Frankreich und Batthyánys Sympathie mit dem gleichfalls Hugenotten

⁷ S. ECKHARDT: *B. B. a francia udvarnál.* (B. B. im französischen Hof) Magyarságtudomány 1943. S. 36—44. — Auf die angenommene Wirkung der Vorbereitungen der Poissy-Glaubensdebatte hat uns Antal Pirnát aufmerksam gemacht. Über B. Batthyánys spätere Toleranz siehe BARLAY Ö. Sz.: *Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör. Radéczy püspök híres hársfája.* (Der berühmte Linderbaum von Bischof Radéczy.) Vigilia 1976. (11) S. 744—748. — Über Clusius, während er im Pariser Heim der Familie Wechsel verweilte, über J. Aubrys Garten-Kauf in Frankfurt, siehe Friedrich Wilhelm Tobias HUNGER: *Charles de L'Escluse*, Band II. S. 29., 134. 169—171.

Wechel-Schwiegersohn lassen die Folgerung zu, daß die Beziehung zwischen dem Bibliotheken-Erweiterer Mäzen und dem die Bestellungen erledigenden Kaufmann viel mehr als gelegentlich war. Die Tonart der Briefe verrät uns, daß Aubry Boldizsárs Auffassung, seine geistliche und politische Gesinnung sehr gut gekannt hat. Die Frage könnten wir nur dann ganz eindeutig beantworten, wenn wir auch Boldizsárs Briefe an Aubry kennen würden. Aber auch so ist erkennbar, worüber sie verhandelten und was alles den Güssinger Adelsherrn interessiert hat. Im 2. Heft/1977 dieser Zeitschrift haben wir sechs Buchrechnungen von J. Aubry veröffentlicht (Seite 160–166). (8)

Hiermit weise ich vor allem auf französisch geschriebene Werke und Aubrys Vermerke zu diesen hin.

Ich möchte damit den Beweis für die ungarisch-französischen Beziehungen vor vierhundert Jahren liefern. Fachwissenschaftler dieser Frage, Sándor Eckhardt hat die außerordentliche Bedeutung dieser Beziehung auch ohne Kenntnis dieser Rechnungen und Aubry-Briefe erahnt. Die im Staatsarchiv aufbewahrten Briefe beweisen es; sie beweisen sogar, daß wir bisher so entscheidende Angaben unserer französischen Beziehungen nicht gehabt haben. Es ist merkwürdig, daß Aubry die Buchbestellungen des Güssinger Adelsherrn öfters nur berührt und gleich danach die neuesten französischen Ereignisse, besonders die Hugenotten-Frage eingehend beschreibt. Man muß bemerken, daß sich Batthyány auch noch nach 15 Jahren nach seinem Pariser Aufenthalt für die französischen innenpolitischen Ereignisse außerordentlich interessiert. Aubry ist sich darüber klar, daß Batthyány seine Korrespondenz mit ihm nicht ohne Grund durch seinen Eilboten Wolff Schaller abwickelt. Wien hat nämlich vom zunehmenden Nationalwiderstand wind bekommen; die Post der »verdächtigten« Politiker wurde der Zensur unterworfen, auch die von Batthyány. Schaller hatte seine Sendung vom 31. Oktober 1573 schon abgewickelt: »... L'ung des serviteurs de votre diets Magnificence nomme Wolff Schaller ...« Alle Zeichen sprechen dafür, daß Aubry den Kurier mündlich über alles unterrichtete, was brieflich gefährlich hätte sein können. Ebenfalls aus Wien schreibt er am 8. März 1576:

„quant aux nouvelles de Pologne ie ne vous en scay que escrire aussi vos serviteurs vous en dirent de bouche plus que ie ne vous scaurois scrire a tant pour n'avoir aultre ...“

Aubrys Briefe bringen eine andere Art der Nachrichtenübermittlung ans Tageslicht: Batthyány bat Aubry um einen französischen Koch, (»... quelque cuisinier francois ...«) der noch in Polen verweilt. Künstler, Musiker, Hofköche hatten damals außer ihren Berufen oft noch die Aufgabe der Nachrichtenübermittlung. Aubry hat für alldies gesorgt, und hat rechtzeitig jene gewissen Fässer abgesandt (15), von denen eins z. B. verschwand. (»... dans ung tonneau ...«), in das er schon im Herbst die Kalender, Anzeigeblätter fürs nächste Jahr eingepackt hatte. (»Quant aux Calendarium ou Ephemerides pro anno 1574.«)

Aber noch ernster und viel wichtiger ist das Lektürenmaterial, das Aubry mit der Sendung von französischen Werken bieten wollte. Da er nicht nur

⁸ Barlay Ö. Sz.: *400 éves francia levelek és könyvszámlák. B. B. és Jean Aubry barátsága. (400 jährige französische Briefe und Buchrechnungen. Freundschaft zwischen B. B. und Jean Aubry).* MKsz 1977. S. 156–166.

»Buchhändler«, sondern auch Inhaber eines europäisch berühmten Verlages war, ist zu verstehen, daß er außer Batthyánys Bestellungen auch die neuesten französischen Produkte erwähnte.

Sonst hätten sie sich in Güssing keine Kenntnis darüber verschaffen können. Aubry ließ die »schönen französischen Werke« beiseite legen und wartete auf Batthyánys Weisung, der meistens selber die für ihn wichtigen Bücher anlässlich seines Besuchs in Wien auswählte. »...nous avons beaucoup d'autres beaux livres françois que reservons a quant votre Magnificence retournera par de ca. . .«

Das bisher Gesagte zu erklären und zur Illustration vom französischen Bestand der Güssinger Bibliothek haben wir die Angaben der erhaltenen Rechnungen gesammelt, d. h. eine Liste der französischen Werke:

Histoire des Massacres de France. Litere de Sr. P. Martir. Preservatif contr les Jesuites. Harangue de Monsieur de Valance. Histoire de la guerre de Cypre.

La Légende du Cardinal de Lorraine. Histoire de France soubz Francoys 2-e. Discours Antimachiaveliste. Les oeuvres de F. Rablais (16. o Relie dore). La Republique de J. Bodni.

Discours de la Norie. Histoire de Machiavello. Discours de la Beauté.

Discours sur la mort de la Figure de meurtre de L'Amiral. Discours de la Religion et castram. Histoires tragiques (in 16-o 5 volumina). Annales de France. Histoire entiere des troubles (in 8-o françois). Discours Modernes.

Außer den oben angegebenen französischen Angaben der von uns kontrollierten Rechnungen können wir noch etwa 24 Werke aus dem XVI. Jh. in französischer Sprache erwähnen, deren Titel Béla Iványi noch im Katalog, der vor 200 Jahren zusammengestellt wurde, fand. Der Katalog besteht aus 125 Folio Manuskript, in dem 2852 Titel und 41 Manuskripte stehen. Laut der »sehr fehlerhaft kopierten Liste« (Worte von Iványi) wurden auch diese französischen Werke in der Zeit von Boldizsár Batthyány gekauft. Es sind also mehr als 40 französisch geschriebene Werke nach Güssing geraten, größtenteils historische, politische, religiöse (genauer kirchenhistorische) Werke. Neben den Werken von Bodin und Machiavelli müssen wir die französische »Gesamtausgabe« von Rabeais extra betonen, sie ist nämlich in sich selbst des Nachdenkens wert.

Die Rechnungen widerspiegeln bei weitem nicht Boldizsár Batthyánys Konzeption für Bibliothekerweiterung mit französischen Werken. Die erhaltengebliebenen Daten deuten die Geistesverbindung zwischen Aubry und Batthyány an, und ermutigen den Forscher — wenn auch nur bedingt — zur Erweiterung der Verhältnisse und Umrisse des Güssinger Humanistenzentrums. Man kann die geistige Atmosphäre, (die Wissenschaftler und ihre Werke), die die Firma Wechsel-Aubry-Marne vertrat, herausgab und verbreitete, mit Recht mit Batthyány in Zusammenhang bringen. Hier und da läßt ein Satz von Aubry uns wissen, daß er absichtlich nicht jedes Werk in die Rechnungen mit Preisen eingetragen hat. Er machte es sicherlich aus Vorsicht, wie wir aus seinem Brief vom 18. Juni 1574 ersehen können. Hier erwähnt er einige französische Werke — unter anderem »ung Dialogue françois« — die er nur nach langer Überlegung abzusenden wagte. Er hatte guten Grund dazu, war er doch bezahlter Angestellter des Wiener Hofs, »höfischer Bucheinkäufer«, »bibliopola aulicus«, »Bibliopola Caesaris«.

Die genannten Bücher sollen durch die höfische Zensur verboten gewesen sein. Darum hat er Batthyány eingeschärft: er darf die Bücher auf keinem

Fall weitergeben: »...ie Supplie Humblement vre Magcene uouloir dire qui cest que vous les a enuoyes, car ie serois en grand peine pour iceul liures mestant *Expressement deffendu deu amener en ce pays*. . .«

Außer Bücher, die französisch geschrieben wurden und die den Geist des französischen Humanismus verbreiteten, hat Aubry natürlich viele anderen Bücher nach Güssing geschickt. Alles, was Robert Evans in den Katalog der Wechsel-Publikationen zwischen 1573 und 1590, also bis zum Tode von Batthyány gesammelt hat, muß größtenteils als Geistesnahrung dieses Humanisten-Kreises durch Aubry betrachtet werden, obwohl von den cca 150 Bänden nur wenige in den zufällig zum Vorschein gekommenen Rechnungen stehen. (9)

Die buchhistorischen Angaben der Aubry-Briefe klären einerseits die Interesse des Güssinger Humanisten-Kreises auf, andererseits informieren uns, welche Schriftsteller, welche Werke den Geist und den Geschmack eines ungarischen Humanisten vor vierhundert Jahren verfeinerten.

*

Das Güssinger Geheimlaboratorium. Das Humanistenzentrum um Boldizsár Batthyány hat sich nicht nur Werke der Moralphilosophie, Belletristik, Historie, Politik angeschafft und gelesen, sondern hat sich für das damals revolutionäre Thema, die *Naturwissenschaft* außerordentlich interessiert. Hierzu zählen — laut gefundener Angaben — Medizin, Kosmographie, Astronomie, Alchimie, Botanik. Béla Iványi, und zuletzt R. Evans haben auf die Angaben der naturwissenschaftlichen Bücher in den o. g. Aubry Rechnungen hingewiesen. Man konnte daraus auf große Interesse besonders für die Alchimie folgern. Die tatsächliche Lage, die Existenz eines Güssinger Laboratoriums und die geheimen Experimente haben die Briefe eines Wiener Freundes von Batthyány, des Humanisten Elias Corvinus zum Vorschein gebracht. (10)

Wir sind noch weit nicht in der Lage das vielfältige, diesbezügliche Material des Staatsarchivs und ausländischer Archive ermessen zu können, aber einige eindeutige Hinweise, gewisse Angaben konnten wir auf Grund der untersuchten Corvinus-Korrespondenz bekommen.

Sicherlich hat nicht nur die enge Freundschaft mit Corvinus Boldizsár Batthyány mit der Alchimie verbindlich gemacht, trotzdem sind die unveröffentlichten Briefe des Wiener Professors für die weitere Forschung unentbehrlich. Von ihm bekam er Informationen über die alchimische Leidenschaft der kaiserhöfischen Kreise, über Experimente berühmter »Mediker«, Herstellung von Medikamenten, Astrologie, Berichte über Kometen. Es wurde für sie bald klar, daß die Alchimie eine der teuersten Wissenszweige ist, da zum Entdecken der Geheimnisse der Naturerscheinungen Geräte und Instrumente nötig sind. Der Güssinger Adelsherr war einer der reichsten Menschen in West-Ungarn, und so ist es zu verstehen, daß er die materiellen Bedingungen sicherstellen konnte. So kam der Geheimbund zwischen Batthyány und Corvinus zustande. Corvinus schrieb am 21. Januar 1572 aus Wien an Boldizsár. In diesem Brief finden wir unmißverständliche Anspielung, daß Batthyány ihn zum Mitarbeiten ersuchte. In der Relation der beiden Herrn heißt es: Batthyány nimmt

⁹ R. Evans Appendix. List of Wechsel editions cited. 53—60.

¹⁰ BARLAY Ö. Sz.: *Elias Corvinus és magyarországi barátai*. (E. C. und seine ungarischen Freunde). MKSz 1977 S. 345—353. Signatur der Korrespondenz OL (Staatsarchiv) P 1314 8056—8111.

ihn in seinen Dienst. Im entsprechenden Teil des Briefes stehen zwei Worte, die diese Vereinbarung offenbar machen. Corvinus bietet an, sogar verspricht (*»offero et promitto«*), daß er jede Bitte seinen herrschaftlichen Freundes mit bester Kenntnis erfüllen wird. (11) Was ihn Batthyány gebeten hat, stehen ganz genau in den etwa 60 lateinisch-deutsch geschriebenen Briefen. Die Bitten sind zweierlei: einerseits die Besorgung von Fachbüchern der Alchimie, der gegenseitige Austausch ihrer Kenntnisse, andererseits laboratorische Experimente machen, und Übergabe diesbezüglicher Fachinformationen.

Im obenerwähnten Brief vom 21. Januar 1572 finden wir Hinweis auf aktive Teilnahme in den Experimenten: zu Ostern wird er kommen und »das gewisse Öl« destillieren. Das überzeugt uns, daß im Jahre 1572 eine grundlegende Operation der Chemie in Güssing schon bekannt war: die Destillation. Diese Experimente verliefen im tiefsten Geheimnis. Besonders vorsichtig war Elias Corvinus, ihn hat ja der Wiener Hof zuerst zum Professor in Wien, später zum Senator in Niederösterreich ernannt. Es war überall bekannt, daß der Kaiser auch in den Sachen der Alchimie allein herrschen wollte. Er konnte nicht vertragen wenn seine Untertanen ohne sein Wissen und seine Bewilligung experimentierten. In dieser Hinsicht war Corvinus viel abhängender, als Batthyány. Er mußte Batthyány öfters warnen vor eventuellen Erwähnen der Güssinger Experimente und ihrer alchemischen Pläne. Außerdem war er noch eifersüchtig; seine Briefe verraten, daß er immer gleich das Geheimnis ihrer Vereinbarung betont hat, als ein anderer »Mediker« Batthyány aufgesucht hatte. Über ihren gemeinsamen Bekannten, den österreichischen Adels Herrn Felician Herberstein schreibt er z. B.: »... D. Felicianus de nostris laboribus nihil scit ...« (12)

Noch weniger mag er Doktor Pistolatus, der wegen seiner alchemischen Experimente, »Machinationen« verdächtig war, und der öfters bei Batthyány zu Gast war. Am 6. Dezember 1574 schrieb er die folgenden, ironischen Worte: »Wenn wir vor Graf Felician geschwiegen haben, müssen wir eher vor Pistolatus und ähnlichen schweigen!« Für Bezugnahme auf ihre Vereinbarung gebraucht er den Ausdruck »recordatur«, der einmal auch das Ausbleiben seines Honorars für alchemische Forschungen andeutete. In den Briefen von Corvinus kommt noch ein anderer Name vor: Leopoldus, der junge »Apothecarius« der Kanzlei. Laut Zeichen wurde er auch mit Batthyány vertraut, aber Corvinus war der Teilnahme des jungen Alchimisten an der Güssinger Experimente gerade wegen seiner höfischen Beziehungen abgeneigt.

Ein Teil der Archivsangaben beschäftigt sich mit der Reception der Fachbücher, Manuskripten der Alchimie. Die hier vorgelegte Titelliste ist, wie wir wissen, unter einheimischen Verhältnissen darum wesentlich, weil sie nicht nur eine Katalogisierung, sondern auch den Arbeitsgang der konkreten laboratorischen Experimente enthält. Solche Kenntnis naturwissenschaftlicher

¹¹ OL 8062

¹² F. Herbersteins ungarische Beziehungen sind noch unbekannt. Über seine entschlossene protestantische Überzeugung siehe J. LOSERTH: *Die Reformation und Gegenreformation in Innerösterreich II*. S. 214, 333, 597. P. Binder behauptet (*Revue Roumaine d'Histoire* 1976. S. 324), daß er in Ungarn, in Nagybánya ein Bergwerk besaß. Auf diese Angabe machte mich R. Evans aufmerksam. Corvinus erwähnt öfters: OL 8056, 8061, 8068, 8077, 8078. Iványi hat in Körmend etwa 100 Briefe von N. Pistolocius gefunden; zur Rekonstruktion des Güssinger Humanisten-Kreises ist auch diese Korrespondenz unentbehrlich! Erwähnt S. TAKÁTS: *Rajzok a török világól III*. 129. Corvinus' Meinung darüber: OL. 8078—9. über Leopoldus OL. 8078.

Werke ist für sich selbst ein »novum« in der einheimischen Kultur des XVI. Jahrhunderts; aber die praktische Anwendung dieser ist auch für die ungarische chemische Geschichtsschreibung überraschend und ermuntert zur weiteren Forschung. (13)

Da die zum Vorschein gekommenen Briefe größtenteils Erwiderungen sind, Rückbestätigungen von Boldizsár Batthyánys Bestellungen, kann die Rätsel gelöst werden, wer der Geistesführer der Güssinger Naturforschung sein könnte. Die Meinung von Béla Iványi muß einigermaßen korrigiert werden, nämlich nicht der Freundeskreis war der Anreger, sondern Batthyány selbst; er war der Besteller, er gab Weisung für Besorgung der Fachbücher. Jean Aubry, Elias Corvinus und die anderen Humanisten waren Verwirklichter der gewußt zusammengestellten Pläne des Güssinger Adels Herrn; sie waren Mitarbeiter, ohne die er nicht arbeiten konnte. Auf ihre Meinung, auf Anschaffung der nötigen Fachbücher, auf ihr Urteil über die fraglichen Werke hat er immer Anspruch erhoben, aber unbestreitbar ist seine Erfahrung und geistige Überlegenheit, und das ist das größte und anregendste Ergebnis unserer Forschungen.

Der erste schriftliche Beweis — (es ist nicht ausgeschlossen, daß spätere Forschungen noch frühere Zeitpunkte feststellen) — ist die Buchrechnung von 14. Dezember 1571. Von den 12 Posten dieser Rechnung sind nur drei, die nicht zu den Naturwissenschaften gehören; vier haben das Thema Chemie, bzw. Alchimie. Die Rechnung und der beigefügte französische Brief sind von Jean Aubry. (14) Es ist offenbar, daß er noch vor der Vereinbarung mit Elias Corvinus die Produkte im Thema Alchimie des europäischen Büchermarktes kennenlernen wollte. Aubry schrieb mit Bedauern, daß die gewünschten Bücher ausverkauft sind, und daß er sie auch von anderen Buchhändlern nicht besorgen konnte: »ie n'ay plus de Coelum philosophorum ny de Dialogi de Alchimia . . . et ay cherche chez les aultres libraires, mais n'en ay trouvé aulcun . . .«

In den Aubry-Rechnungen der späteren Jahren kommen die naturwissenschaftlichen Werke immer seltener vor, aber es gibt kaum eine Rechnung, die 1–2 Bänden nicht erhalten hätte. Einige wichtige Angaben der von Aubry besorgten alchimischen Bücher:

¶ „Raymundi Lullii de sancta Essentia et Mercuriorum; L. Venturi de conficiendo lapidis philosophorum; Lapis metaphisicae; Chemicum artificium (pars I–II.); Disputatio de medicina nova Theoph. paracelsi (!); Trimegistus Pymandras(!); Aubertus de Re Metallica; Quercetanus contra Aubertum; Quercetani sclopetanus; Fenottus contra Quercetanus; Thesaurus Philosophorum Theophrasti; Theophrastus von frantzosaei(!).“

Später schreiben wir noch über Boldizsár Batthyánys Beziehungen zu Wiener und Grazer Buchhändlern; auch von ihnen hat er alchimische Werke bestellt. Zum leichteren Überblicken habe ich die wichtigsten Angaben dieser Rechnungen gesammelt:

„Geodesia Rancoviana; Pandora Theophrasti; Dictionarium Theophrasti; Alexi Petri Monati Alchimey buch(!); Magia naturalis; Veltbau(!); De spiritibus plantarum.“

¹³ Unsere Angaben sind noch mehr zu schätzen, da im Band SZABADVÁRI Ferenc – SZÓKEFALVI NAGY Zoltán: *A kémia története Magyarországon.* (Geschichte der Chemie in Ungarn.) Budapest 1972. keine Hinweise auf ein Laboratorium in Güssing und auf die dort durchgeführten Experimente zu finden sind.

¹⁴ OL. P 1314 1073; vgl. MKsz 1977 S. 160.

Eine andere wichtige Quelle unserer Forschungen bezüglich das Güssinger Geheimlaboratorium, und alchemische Fachbücher ist die Korrespondenz mit Batthyány. Als Beispiel hebe ich Angaben aus Elias Corvinus' Briefen hervor. Im Jahre 1574 schrieb er öfters über alchemische Werke, die Batthyány durch ihn bestellt hatte, oder die er zum Lesen und Studieren für Batthyány nach Güssing geschickt hatte. »*Tractatum de vitriolo libenter legam*« schrieb er am 6. August desselben Jahres. Ein halbes Jahr später wird über die Bücher Theophrastos (»libri Theophrasti«) geschrieben.

Auch hier ist es offenbar, daß Batthyány seinen Freund, den Wiener Professoren gebeten hat, für ihn die alchemischen Werke von Paracelsus zu kaufen. Corvinus hat vergebens versucht, die Bücher des weltberühmten Doktors und anderer Wissenschaftler bei den Buchhändlern aufzustöbern.

Im Zusammenhang mit Katalogen und Titellisten ist die kritische Behauptung, daß die gekauften Werke nicht unbedingt gelesen werden, gerecht. In unserem Thema wird die Frage so gestellt: hat Batthyány die alchemischen Bücher nur gesammelt, oder hat er sie auch gelesen, und was uns noch mehr interessiert, hat er diese Bücher in seinem Laboratorium gebraucht?

Die erwähnten Corvinus-Briefe geben die Antwort, wie der Güssinger Humanist die erworbenen Bücher behandelt hat. Z. B. er kaufte das alchemische Werk von Mizaldus, nach dem Lesen blieb ihm einiges unklar, sowohl im Thema, als auch im Zusammenhang mit dem Verfasser des Vorwortes. Er wandte sich mit seinen Fragen an Corvinus; er erfuhr, daß der Verfasser des Vorwortes, Metellus, ein berühmter Jurist ist, aber in der Alchimie ziemlich schwach ist (»omnino simplex«), und er empfiehlt dafür die Werke von Geber. (15)

Im März 1575 und im Herbst nächsten Jahres kehrt Corvinus öfters in seinen Briefen an Batthyány auf das Buch *Metamorphosis* zurück, er teilt mit, daß er das Buch mehrmals gelesen, und daraus viel erlernt hat. Er verglich es sogar mit einem anderen alchemischen Werk, dem *Archidoxis*, und zog die Folgerung, daß sie im Güssinger Laboratorium ohne »aqua fortis« nicht viel Erfolg haben werden. Der Ausdruck »video . . . tardissime aliquid effecturos« verrät uns, daß sie die gekauften und für sie wichtigen Bücher nicht nur gelesen haben, sondern die Methoden in ihren Experimenten verwendet haben. Sie erwarteten mehr Erfolg in ihrer laboratorischen Arbeit auf Grund der Beschreibungen von Schriftstellern und Wissenschaftlern.

Es scheint so, daß von den zwei Humanisten Batthyány vor allem nach klarstellen der Grundsätze strebte, und für ihn waren die »sensationellen« laboratorischen Ergebnisse nur in zweiter Linie wichtig; Corvinus interessierte sich für die Experimente, nach mißerfolgen suchte er immer wieder neuere »Rezepte«. Wie es aussieht, das war das Motiv seiner Interesse für neue Werke. Mißerfolge gaben auch die Schriften von Paracelsus in seine Hand: »*Perlegi multos tractatus Paracelsi . . .*«

Es gefiel ihm nicht, wenn in Güssing solche Methoden angewandt wurden, die er nicht kannte. Dieses fieberhafte Suchen, das Streben nach Vorrang brachte ihn zum Lesen des berühmten, mittelalterlichen Philosophen-Teologen Alanus de Insulis. Alanus war zwar alt, aber sein Werk *Dicta de lapide philosophico* war für Corvinus neu. 1587 berichtet er Batthyány darüber, und es scheint so, er hätte ein neues »Recept« gefunden: »*Iste modus est Alanus*«.

¹⁵ vgl. BARLAY Ö. Sz.: *Elias Corvinus*, MKsz 1977. S. 351.

Damit wollte er die Tätigkeit des neulich nach Güssing gekommenen jungen Alchimisten kompensieren, er erfuhr nämlich, daß der junge Mann mit Batthyány befreundet ist und ihn zur Verwendung neuer Methoden veranlaßte. Dieselbe Absicht hatte Corvinus, als er über das in Basel erschienene, alchimische Werk von Rosarius Junior samt mit dem Hexameter-Gedicht von G. Augurelli am Ende des Buches, berichtete. (16)

Die gesammelten Angaben zusammenfassend können wir feststellen, daß Batthyány und sein enger Kreis, besonders Professor Elias Corvinus durch Anschaffung und Lesen von älteren und neueren alchimischen Werken zweifellos ernste Studien geführt haben. Diese Angaben sind die wichtigsten in Hinsicht der Bedeutung des Güssinger Alchimisten-Zentrums.

Nachrichten, Angaben über die tatsächliche Tätigkeit des Geheimlaboratoriums. Ähnliche Angaben, wie bisher beschrieben, sind bestimmt auch von anderen Humanisten-Kreisen des Landes zum Vorschein gekommen oder werden im späteren vorkommen. Es ist aber nicht wahrscheinlich, daß es in West-Ungarn noch andere chemische Laboratorien gegeben hätte, außer Güssing. Wir haben zwar Informationen über Experimente — nicht komplizierte alchimische Operationen — im Zusammenhang mit Boldizsárs Vater, Kristóf. Dem wegen seiner Krankheiten immer klagenden Herrn Kristóf schrieb seine Verwandte, Frau von Ferenc Batthyány, Witwe des kroatischen Bans in ihrem Brief vom 17. Januar 1570 als gutes Rat: »...ha Kegyelmed szomjuhozik éjjel, elegyécse meg főtt vízzel és szépen meghivesiti...« (gekochtes Wasser). Mit einer großen Anzahl von solchen Angaben beweist Béla Iványi, daß das sogenannte »Wasserbrennen«, d. h. *Destillation* in den Zentraldomänen der Batthyánys (Güssing, Rechnitz, Szalónak: ...) nicht nur bekannt war, sondern in den späteren Jahrzehnten in den fünf Apotheken zu vielen Arzneien als Grundstoff gebraucht wurde. (z. B. Herz-Wasser, Augentrost-Wasser, Krauseminze-Wasser, Anis-Wasser, usw.) Sonderpersonal hat die Heilpflanzen gesammelt, und mit einem Gerät, genannt »fűvágó szék« aufgearbeitet; wir kennen die Geräte (auch ihre Preise), die zum Wasserbrennen nötig waren: »a vyz Igetni való réz(!) zerzamoto« = Kupfergerät, der Preis war 7 forint; wir kennen sogenannte »vízégető házak« = Wasserbrennhäuser, auch solche, die von Batthyánys Frau, Dorica Zrínyi patronisiert wurde. (17)

Es sind die Beweise dafür, daß Boldizsár Batthyány für chemische Operationen gutes Gefühl hatte, wie auch die Leidenschaft für die Erweiterung der Güssinger Bibliothek vom Vater geerbt hatte. Dieses Gefühl hat er dann durch wissenschaftliche Lektüre, Einkauf von neuen Geräten weiterentwickelt. Zwei Jahre später, als Vater Kristóf das Rat von der Verwandten bekam, berichtet uns Corvinus, daß er nach Boldizsárs Weisung neue Instrumente gekauft hat. Dies bezieht sich nicht auf Wasserbrennen. Nacheinander folgende Briefe verraten uns, daß Retorten, Öl, Gesteine, usw. besorgt wurden: »*Vitra et aliqua quae haberi potuerunt coemta sunt*,« Corvinus rückbestätigt nicht einmal die Experimente von Boldizsár. Ende Januar 1572 schreibt der Wiener Professor

¹⁶ Über Paracelsus z. B. OL. 8082; über Aqua fortis 7. September 1576 OL. 8096; Alanus de Insulis („modus Alani.“) OL. 8105, 8111; über das Werk von Rosarius Junior, G. A. Augurelli OL. 8111.

¹⁷ IVÁNYI Béla: „Vízégetés“ *Nyugat-Magyarországon a XVI–XVII. században.* („Wasserbrennen“ in Westungarn im XVI–XVII. Jh.) *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* Budapest 1956 (4) S. 5–33.

mit großer Freude, daß die erwartete »substantia« aus Güssing, der Grund aller weiteren Experimente angekommen ist. (18)

Da Corvinus auf keinem Fall in der Wissenschaft hinter anderen zurückbleiben wollte, suchte er anfangs berühmte Wissenschaftler auf, und hoffte ihre Geheime erwerben zu können. Die Briefe lassen uns wissen, daß die Experimente in Güssing am Anfang sehr primitiv gewesen sind. Alle Zeit und Geld wurde für Grundstoffe verschwendet. *Conditio sine qua non* wäre z. B. das gewisse Grund »spiritus«. Diesen Grund, das »principium« wird in den verschiedenen Fachbüchern verschieden genannt (*oleum Antimoni*, *oleum Mercurii*, oder nur ein vereinbartes Zeichen). Wir finden es auch in den Briefen von Corvinus. In seinem Brief vom 27. Januar 1572 berichtet er über sein erfolgloses Unternehmen, als er *oleum Mercurii* verschaffen wollte: er besuchte einen »Destillierer«, weil er eine Botschaft bekam, dort könnte er die unentbehrliche Materie erhalten. Im letzten Moment, beim Besuch hat aber der Chemiker verleugnet, daß er den Stoff besitze. Er vertröstete Corvinus darauf, daß er nach einem Monat den Stoff vor seinen Augen herstellen wird, also »ubi potero interesse et totum laborem cognoscere.« Ganz ähnliches geschah nach vier Jahren mit einem Pfarrer; Corvinus wußte, er sei ein berühmter Alchemist, er kenne den Prozess der Transmutation, und er hat Corvinus versprochen, das Rezept zur Herstellung der *Essentia* zu überreichen. Sein Brief vom 13. März 1576 ist voll Enttäuschung: der Besuch ist abgelaufen, aber der Pfarrer ist Sophist, und kein Alchemist. Ironisch berichtet er Batthyány, daß dieser Mensch eine sich selbst irreführende, erbärmliche Figur ist. Aber dieser Brief enthält einen wichtigen Satz, der uns mitteilt, wie sie in ihren Experimenten zu dieser Zeit standen. Stolz schreibt er, daß sie schon viel wichtigere Geheime aufgedeckt haben. Das hat er nicht ohne Grund geschrieben, und es ist leicht zu kontrollieren; am 5. März 1575 schlägt er seinem Freund vor, zwei laboratorische Operationen durchzuführen; das dazu nötiges Rezept schickt er auch zu. Er zeigt an, daß die Experimente mit der selben Methode, werden zwei verschiedene Effekte haben. Er schreibt, Batthyány soll während des Experimentes sehr vorsichtig sein, und sollte etwas passieren, soll er von der Retorte weitlaufen, da das »amalgama fumigans« viele Überraschungen mit sich bringen könnte. Dieser Brief bedeutet übrigens einen Wendepunkt in der Forschung des Güssinger Laboratoriums. Er ist nämlich ein Dokument, daß Batthyány um diese Zeit sich mit Bau eines Brennofens, der zu den ernsthaften, alchemischen Experimenten unentbehrlich ist, beschäftigt hat. Diese wichtige Nachricht können wir der begründeten Furcht und dem angstvollen Verhalten von Corvinus gegenüber dem Wiener Hof danken. Er hat nämlich Batthyány darum ersucht, daß er den runden Ofen nicht im Kloster aufbauen lassen soll, denn in diesem Fall könnte sich die Nachricht schnell verbreiten, und das würde unabsehbare Folgen mit sich bringen. Er gibt gleich die Stelle an, was er empfiehlt: »...furnus rotundus in medio laboratorii fieri possit...« (19)

Der 1. März 1576 ist ein bedeutendes Datum in der Geschichte der alchemischen Forschungen von Batthyány und Corvinus. Gleichzeitig mit dem

¹⁸ Über die Ausstattungen OL. 8062—63. (Über die zu den Experimenten gebrauchten Retorten, Destillier-Geräte, usw. gibt uns das zeitgenössische *Lonicerus: Kreuterbuch* (Frankfurt am Main, 1593) genauere Informationen mit Illustrationen.

¹⁹ „Destillator“ OL. 8063; „der Sophister Pfarrer“ OL. 8094—95; „amalgama fumigans“ und der Brennofen OL. 8081.

1587. X. 10

Spectabilis et Mag.^{co} Dⁿⁱ
Dne gratias/s:

Ex litteris suis intelligo quod cupias isti labors
de resuscitandis minoris. Humilij.

R. i. parvam minora trieta calcis rina i. parvam. Tar-
tari curadi media parvam. Ista oia confusa imbibit cum
oleo Tartari, quod fiat pastu, ex illa fac pastillas in
modu ~~inglandiam~~ nulis autellare: quodo pastilli sunt in
divali, tunc distilla p. distillatu in vase terreo.

ISTHÁNY HERCEGI
LEVELIAR KORMEND

Ego quid hunc labors probavi cu ista minora
volatili, qua misisti: sed non dedit p. vivum.
Super aqua aut fuit albedo quoda, qua
autu nequenter tralbauit.

uas platu
pastillis.
lamina fer-
rea perforata
aquam
frigida.

R. minorem h. i. parvam. Calcis rina i. parvam. Tartari curadi
media parvam. Superfundit ^{minuta} acetu obstrue bene vitru, ne vaporas,
pari q. 12 dies in loco parva calido. Adito distilla albi,
filis p. reorta terra distilla in aqua frigida, videt an
regrediatu p. Iste modus per Alarij. cupant ex animo
quod ibi probarent. Credo enim quod p. acuitatem
istius acuti terra minora ita corrodatur, quod
p. qui in minora ligatus est, faciliy deinde
ab ista terra p. distillatione liberetur. Si
Hannibal accedo Alpes perfrigit, forsitan
etiam minores no modo frangemus, ut egrediatu
id quod intus latitat. Rogo ut proximi mihi
mittat alij sua minora h. Ego hunc labors similiter
probabo.

ISTHÁNY HERCEGI
LEVELIAR KORMEND

Misi ad Clusium ut noua p[er]scriberet.
 Iteri ad nos redijt Orator ex Turcia
 Dny ab Eizing.

Cupervm sciri an isti libelli secretarij
 de cede Turcarum approbaretur: si enim
 recte descripsit historiam, passim inde aliqd
 pro iucunda inveniunt ^{notae} q[ui]bus, ut in
 tam generoso facinore Muse sileant.

Quod approbre meos lusus, facit V May?
 ex amore tuo, quo me in obligat ut
 in serio rursus ad iuvenilia resiliam.

Naturalis felix. et me sibi ut
 semp commendat. Sabae. Dato
 Nymæ 10 Octob. a^o 84.

V May.

Spelth/s.

Elias Corning

BATTHYÁNY HERCSE-
 LÉVELTÁR, KÖRMEND

Brief von diesem Tag sendet er sein eigenhändig hergestelltes Präparat nach Güssing, und schreibt voller Extase, daß ihm gelungen ist »Mercur-essentia« herzustellen: »De Mercurio nostro gaudeo«. (Es zeigt, daß auch Corvinus ein eigenes Laboratorium in seinem österreichischen Schloss besass).

Die Experimente waren natürlich nicht immer erfolgreich. Es kam auch vor, daß ihre ganze Ausstattung zugrunde ging. Es geschah bei der Herstellung vom Königswasser (Scheidewasser). Es konnte noch so kostspielig sein, die Tatsache der Herstellung von »Mercur-essentia« ließ es vergessen.

Als Batthyány diese Nachricht empfing, stellte gleich eine Menge Fragen an seinen Freund, z. B. Cur argentum non deauretur ab auro, nisi prius corrumpatur ab arg. vino? Corvinus teilt ihm ganz ehrlich mit, daß er die Frage im Wesentlichen nicht beantworten kann (»Laborem illum non intelligo«). Aber er kannte Batthyány sehr gut, er zog seine Handbuch Metamorphosis wieder hervor, damit er eine beruhigende Antwort geben kann. In seinem Brief vom 12. Dezember 1582 berichtet er über neue Experimente. Sie untersuchen, unter welchen Umständen löst Mercurium currens die »corpora metallica«. In den Briefen um diese Zeit spürt man Zufriedenheit und Freude; sie bezeichnen die Arbeit im Laboratorium als »göttlich«. Die Alchimie hat Corvinus so gefangen genommen, daß er sich von der Politik ganz zurückgezogen hatte, und wollte sich nur mit den Experimenten beschäftigen. Er begann jetzt zusammen mit Batthyány mit den Methoden des erwähnten Alanus das Geheimnis »sphaera corporum«, die Resuscitation der unsichtbaren Elemente, die in der Solarenergie bestehen und die Körper hineindringen, zu untersuchen. (20)

Sein Brief vom 10. Oktober 1587 informiert uns wieder über eine Güssinger Anregung. Batthyány hat ihm nämlich 40 Taler mit dem Auftrag gesandt, er soll gleich eine Expedition für Erzschrufung organisieren. Er fuhr mit seinen Leuten ins Heimatland, und wie die Briefe verraten, hat er die großen Felsenstücke mit Hämatit abgesandt. Diesmal schrieb er den kühnen, vertrauensvollen Satz: Wenn es Hannibal gelungen hat, die Alpen mit Essigsäure durchzubringen, wird es auch uns gelingen, in die Gesteine hineinzudringen und alles zu Tage zu fördern, was alles sie in sich bergen. Der Erztransport ist wirklich eingetroffen, und Batthyány benachrichtigte Corvinus, daß er den Ofen wochenlang heizen ließ, und inzwischen beobachtete, wie sich die zerbrochenen Steine verfärbten.

Wie es sich herausgestellt hat, war bei diesen Experimenten auch Doktor Homelius, der berühmte Alchimist dabei, und sie arbeiteten nach einem Rezept, das vor Corvinus unbekannt war. Diesmal hat er seine Eifersucht gegen den Rivalen besiegt, bat er in einem Brief um das Rezept: »si alium habet modum, gaudeo ipsum scire«. Wir haben keine Kenntnis davon, daß ihm das Geheimnis von Homelius mitgeteilt worden wäre, obwohl er sein eigenes Rezept grosszügig weitergegeben hat, und zwar mit Zeichnungen der Methode.

Vermutlich hat dies auch beigehtolfen, daß sich Corvinus immer mehr zurückzog. Er sah ein, daß sich Batthyány mit Plänen von viel komplizierteren Experimenten beschäftigt, wofür sein Laboratorium nicht mehr entsprechend war; das Laboratorium in Güssing war bestimmt besser ausgerüstet. Er fand seine Freude an seine alte Passion, die Literatur. Das letzte Stück der hervor-

²⁰ Erste Erfolge OL. 8094; Batthyánys Fragen OL. 8098; »sphaera corporum«, »resuscitacio« OL. 8105, 8110.

gekommenen Briefe läßt uns auf alldies folgern, in dem er Batthyány erzählt, daß er sich jetzt dem Dichten gewidmet hat. Auch seine letzten Worte verraten, wie sehr seinen Freund verehrt hat; er schreibt von amor, der ihn vom Anfang an Batthyány geknüpft hat: »...quo me ita obligat, ut in senio rursum ad iuvenilia resiliam...« Er schreibt noch, daß er sich mit ihrem gemeinsamen Freund, dem Botaniker Clusius wieder in Verbindung gesetzt hat. (21)

Es ist nicht ausgeschlossen, daß er das auf Batthyánys Wunsch gemacht hat; am Anfang 1588 kam nämlich ein neues Batthyány—Clusius Treffen zustande, diesmal war aber die Rede nicht mehr über Botanik, sondern über ein alchimisches, griechisch geschriebenes Manuskript. Er ließ es durch Zsám-boki an Camerarius zwecks Übersetzung bringen. Nach Zsám-bokis Tod war das Band »manuscriptum graecum de Chymia agens« vorübergehend verschollen. Wir haben Angaben darüber, daß die Kosten der Veröffentlichung einer solchen Übersetzung Batthyány auf sich nehmen würde. Handelt es sich vielleicht um dasselbe Werk? Wir meinen, ja!

Dieses Manuskript bietet einen neuen Beweis für die chemische Interesse des Güssinger Adels Herrn, und macht uns aufmerksam, daß wir den Kreis der Humanisten, die mit ihm in Verbindung standen, erweitern müssen.

Der Alchimist Boldizsár Batthyány machte selber Vermerke. Diese Notizen hat Tibor Antal Horváth noch vor einigen Jahrzehnten im Körmender Archiv gesehen und untersucht: es sind 8 Seiten Notizen lateinisch—ungarisch—deutsch geschrieben!

Im Staatsarchiv haben wir diese wichtigen Manuskripte zwar noch nicht gefunden, aber auch so — indirekt — können sie als Dokument betrachtet werden, und sie unterstützen die Wahrheit der Angaben der Corvinus-Korrespondenz. (22)

Zu einer endgültigen Äußerung über die Tätigkeit der Alchimisten um Batthyány, über ihr Verhalten zu den Naturwissenschaften, ihre philosophische oder okkulte Einstellung ist es noch zu früh. György Endre Szónyi in seinem Buch »Geheime Wissenschaften und Aberglauben« äußert seine Meinung, daß die philosophischen Teile der erwähnten Briefe die Wirkung der neoplatonischen-hermetischen Tradition widerspiegeln; unsere bisherigen Forschungen beweisen es nicht. Unsere Bemerkung ist sogar, daß in den gefundenen Angaben keine okkulte Elemente zu finden sind, und wir können bei Batthyány z. B. das sogenannte »Goldmacher Fieber«, das für die zeitgenössischen Alchimiker so charakteristisch war, die Gewinnsucht, den abergläubigen Geist, Forschen der magischen Geheime nicht bestätigen. Gerade die laboratorischen Experimente beweisen die Hauptsache eines Briefes von Elias Corvinus und unsere Antwort auf die Frage: sie wollten die Geheime, die in der Natur verborgen sind, zu Tage fördern. Zum Aufklären der großen Zusammenhänge der Materien, der Welt, des Lebens, und ihrer Geheime verwendeten sie

²¹ Erz-Transport, Homelius Experimente, Corvinus Zeichnung OL 8105—07, 8111.

²² Den Brief von Clusius vom Mai 1588 siehe F. W. T. Hunger z. W. S. 159 und 423; Antwort von Camerarius S. 424. Auf die wichtige Angabe machte mit Tibor Klaniczay aufmerksam. — Ein ungarischer Brief von einem unbekannten Verfasser aus dem Jahre 1582 über die eventuelle Ausgabe eines chemischen Werkes: „Mását leiratnám, azután aztat Norimbergába Camerariusnak vagy Heidelbergába Erastusnak — ki ezféléhez igen tudós — ha tetszenék elküldéném . . és ha kinyomatnák, hát 'Nagyságodnak dedikálnák. Vertálásban és nyomásban idő telik . .“ vgl. S. Takáts z. W. I. S. 36.; T. A. Horváth Bemerkung befindet sich im Nachlaß in der Manuskriptensammlung der MTA (Ungarische Akademie der Wissenschaften) (Ms 5264/1).

neugierig, aber auf wissenschaftlichem Niveau, Analyse, Gesteineuntersuchungen, Destillation, usw. Am liebsten betonen wir unsererseits den maßhaltenenden, realistischen, pragmatischen Charakter der alchimischen-chemischen Forschungen von Boldizsár Batthyány. Unsere Bemerkung schließt natürlich die Vermutung nicht aus, daß die hermetische Literatur, die Tätigkeit der esorethische Lehren verkündenden englischen, französischen, italienischen, deutschen Alchimisten vor Batthyány und seinem Kreis nicht unbekannt war. Die bisher noch nicht bearbeiteten etwa 500 Briefe werden wahrscheinlich die Bekanntschaft des englischen John Dee (Naturwissenschaftler und berühmter Okkultist), der mit Wiener und Pressburger Kreisen in Verbindung stand, oder Philip Sidneys und anderer klarstellen. (23) Das Zustandekommen solcher Verbindungen ist mehr als wahrscheinlich, die geistige Einstellung des Güssinger Humanisten-Kreises war international, und ganz offen nach Europa. Wir sind aber im Moment nur bei der Untersuchung der beweisbaren Angaben der Humanisten um Boldizsár Batthyány. Auch diese Archiv-Forschung beweist, daß wir mit einer unheimlich vielseitiger Bekanntschaft zu tun haben. Im letzten Teil unserer Studie möchten wir dazu neue, bisher noch nicht veröffentlichtes Material bieten.

*

Boldizsár Batthyánys Wiener und Grazer Buchrechnungen und sonstige Beziehungen. Vor allem weisen wir auf die französischen Buchrechnungen, die im Heft 2/1977 veröffentlicht wurden, hin. Béla Iványis unveröffentlichte Studie enthält außer der Rechnungen von Jean Aubry, viele wichtige bibliothekshistorische Briefe und Rechnungen. (24) Seine Forschungen in Körmend sind zum Kennenlernen der Konturen und Wirkungen des Güssinger Humanisten-Kreises unentbehrlich. Hier sind die wichtigsten Angaben von Iványi:

Wien, 22. April 1570. Rechnung (mit 8 Posten) und Brief des Wiener Buchhändlers Erhardt Hiller. Das Original ist ein Bogen Papier, draussen Sperrstempel mit Ring, darauf das Monogram E. H. und Meisterzeichen.

Adresse/Anschrift: Dem edlen wolgebornen Hern Balthaser Butteani(!) Rc. Kay. Mayestät Ratt und Mundscheke meidem gnedign hern zu hand, Laus Deo 1570. adi 22. Aprilis. Mein gantz underdenichen Dinst zu vor. Wolgeborner gnedider her auff ewer begern schick ich E. G. himit etliche bucher die wist zu empfachen. Neben so langt mein gantz undernehig fleisch bitt an E. G. ihr woltt mir solchs bey ewer diener so er herauff geschickt wurtt, mir herauff verschaffen, dan ichs fur war ser nottorfdig bin, thu darneben E. G. was euch lieb ist, wo ich E. G. wyder dienen kan soltt ihr mich willich findenda mich darinben befellen.

Datum ut supra, in Wien. —

Die Rechnung im Wert von 24 Taler und 3 Groschen zählt folende Bücher auf: Erstelich etliche umbundene bucher. 6 kalander zu Prespurg.

²³ SZÖNYI Gy. Endre: *Titkos tudományok és babonák a 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseihöz* (Geheime Wissenschaften und Aberglauben zu den Fragen der Kulturgeschichte der 15–17. Jahrhunderte) Budapest 1978. (Magvető, Gyorsuló idő) Der zitierte Satz: S. 87. — Corvinus über dem Ziel ihrer Experimente: „... wir suchen so lange neue Wege, bis wir herausfinden, was sich alles in der Natur verbirgt.“ 12. September 1577. OL 8099.

²⁴ Vgl. Iványi B. Fol. Hung. Manuskript. Anhang S. 114–123. Iványi über E. Hiller in anderer Hinsicht: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1600.* (Bücher, Bibliotheken, Buchdruckereien in Ungarn 1331–1600.) Budapest 1937. OSZK Kiadványai IV. 84. (1584–85, Zerrn Bernhard von Lembach zugesandten Bücher).

1 Teatrum vitae humanae. 1 Historia Martirum. 1 ungarisch pauren(!) kalander. 1 Teatrum Diabolorum. 4 Centuria Nasz (?).

1 Register 4-to.

Wien, 23. Februar 1571 und Sopron, 5. März 1571. Beide Briefe sind von E. Hiller. Es ist wichtig, weil er benachrichtigt, dass er am 13. Juni 1570 mehrere Bücher für 17 (Reynisch) Forint an Batthyány abgesandt hat. Der Brief aus Sopron erwähnt eine neue Buchrechnung im Wert von 20 Forint — aber anstatt Geldwürde er ein 4–5 jähriges Pferd annehmen. Er bittet um Begleichnung der Rechnung, „dan viel gutte neue bucher vorhanden sein“.

Graz, 28. September 1584. Der Buchhalter einer unbekannten Grazer Buchhandlung, Erhardt Widmar sandte die folgende Rechnung nach Güssig. Das Original auf einem Bogen Papier, draussen die Anschrift: Aus zug anden wolgebornen Hern Walthauszer(à) von Buthiam Freyher zum Gising unndt Schlämmig, Rom. Khay. May. Rath. Meinen gnedigen Hern.

Erstlichen die opera Nicolai Selnecceri in 4. to Lipsiae. 1 Dialogus D. Chaterinae in 8-to Ingolstadii. 1 Stattliche ausführung. 1 Fr. Turrianus de ecclesia cath. adversus Nugatorias Cavillationes Antoni Sadellis Coloniae liber secundud. 1 censura orientalis ecclesiae. 1 V. Unser frauen am Elödperg unbunden.

1 Träctätl das der Babst ein khindt tragen. 1 Enchiridion Thimothei Kirchneri 8-o. 1 Commentaria P. i Manutii in ep. Ciceronis. 1 Joannis Glandorpii annotationes in epistolas familiares. 1 Opuscula medicorum de dosibus in 8-o. 1 J. Jetzleri Tractatum de diuturnitate belli Eucharistii lib. unus Tigurii. 1 parva Biblia M. Neandri Witenbergae. 1 zwaj kurtze Tractatlein von Fegfeuer. 1 Connubium adverbiorum. 1 Geodesia Ronco viana von Landtrechen. 1 Predig von Prodt Prechen. 1 Endtschuldigung J. Schulbein von neuen bäbstlichen Calender. 1 Fr. Turriani contra ubiquistas et Arianistas 4-o. 1 Grammatika Lossy. 1 N. Clenardi in grecam grammaticam. 1 Doctrinae Jesuitarum. 1 Das Leben Babst Leonis 4-o. 1 Stanislai Scholonii de vera et falsa ecclesia Item allerlaj disputationes. 1 Bibel Median wigdisch. 1 Pandora Theophrasti. 1 Thophrastus de vita longa. 1 Dictionarium Theopr. i 1 Tetamentum Bezae in 12-o. 1 Compendium Ursini 8-o. Cuculus Calvinistarum 4-o. Consensus Jesuitarum Witembachii. 1 Niederlandische Beschreibung 4-o. 1 Tagbeschreibung. 1 Catalogum librorum novorum. Monumenta Illustrum in folio. Mer den Palutum in folio. Abermalen einen neien cathalogum geschigt. 1 Theses Lipsiae 1 Reutterkhunst Stallmaister. 1 Zeittung ausz Japonien sambt dem Puechl. 1 Calepinum 8 seu 10 linguarum.

Summa summarum thuet f, 61 k. 55 d. 2

Erhardt Widmar Puechfuere
zue Grätz

Rechnungen des Wiener Buchhändlers Erhardt Hiller — ohne Jahreszahl. Anschrift: Für den Wolgebornen Hern Hern Balthasar de Butteanno Ro. kay. Maiestät Ratt. Béla Iványi hat die originellen Rechnungen im Archiv in Körmend abgeschrieben, vgl. angeführtes Werk S. 127, 129, 130–132.

1 Trambuch. 2 Ungarisch Kalender. 10 Croata Kalender. 12 Stuck in 8-vo zu binden. 4 Stuck in 4-to zu binden. 4 Pronosticon. 1 Heldenbuch. 1 Acta Romanorum pontificum. 1 Anatomia Misse. 1 Disputa Moneta. 1 Encyclopedia. 1 von papstum zu Rom. 1 Marcellus Palingenius. 1 Sterbebüchlein. 1 Wurzenlein fur di krauth. 1 Osterreichische Kriegen annalen. 1 tractatlein.

Summa f. 18 k. 37

Von gespensten. Alexi Petri Montani Alchimey buchl. Exempel buchl Messie. Los buchl. Traumbuchl. Rerum Gallie. Magis naturalis. Confessio Augustana. Amades de Gaul. Zorn u. gutte Gottes. Sprich worder. Apologia confessionis Brentii. Confessio augsprurgica teusch. Offenwarung Cyterii. Hochzeyt predig Gerengel. Quintus Curtius. Rerum Germanicarum folio. Cronica phililarine.

Inquisicion Hispanica.

Summa f. 12 g. 56

Artznei buch Riner. Petrus Pomponius. Pontianus. Isaycy Judei. Historia Veneti-Mathie Casuiti de Heroicis. Tractatus poliganie. De inventione. Etikones. Neanisse. 2 Gros schreib kalender. 10 Ungarisch kalender. 24 Pauren kalender. 10 lateinisch kalender. 1 Klein Kalender. 3 Schreib kalender. 6 Gemaltn estaffetl. 1 Inquisicion

Facit fl. 9 g. 5 12 den.

Erstlich 5 Turkischen Kayser hoff gesin abgemaltn. 25 ungarisch Kalender, item lateinisch kalender. Ivons unter ungarisch. Teutschen kalender in papir

Facit g. 59

Opera Philipii 4 partes. Novum testam. Losii. Cathalogus gloriae mundi. Chronicon Turcicum. Plinii Historiae. Theatrum hystoricum. Guultherus in 4 Evang. Guultherus in Esaiam, in Acta, in Prophetas duodecim, ad Corinthios, ad Romanos et Galatas. Annales S. ae Scripturae. Ephemerides Moestlini. Imperatorum Romanorum Numismata. In virulentam Andreae Buchenii. Martini Rulandi Synonima. Acta Roman. Numismata Pontificum. Leagtio Imperatoris Manuelis. In exodum Strigelius. Proverbie Gartneri. Biblia S. Antuerpiae. De praecipuis horum temporum controversiis. Phrases Sulneri Aretius in 4 Evangel. Libri 3 Odarum. Aretius in Apocalypsin, in Epist. Johannis. David Chytraeus in Micheram et Nasum.

Compendium Ursini. Sebastiani Verronis Jesuastri. De ecclesia Philippi Mornaei. Joannes Juellus adv. Thoman. Concordia in 4-o. Lossius in Acta Ap. Metropolis Historiae Solis. De substantia foederis.

Summa summarum f. 80 k.
Rheynisch

Cento Novella. Pflantzbuchl. Von alden Meystern. Kunstbuchl. Buchsen meysterey. Vie arczney. Velttbaw. Erste u. ander Centurien Wieler Nesz. Von Concilio zu Drient. Petri Paucini laurinesch. Reinicken Fuchs. Kunstbuch Falopii. De spiritibus plantarum. Abrisbuch Alisii. Consolati: Pfeffinger. Nova veteresque Dactii. Cronologia Chitrei. Formule quedam caude (?) [causae]. De precipuorum generibus Methatus Wigandi. Actiones due Secretari. Virorum qui suficit vitae. Clutii solini. De neutralibus. Wiganti de homine integro. Heshusius de severo arbitrio. (die Rechnung ist unbeendet).

Diese Rechnungen haben ihren Gesamtwert natürlich nur dann, wenn wir sie mit dem Grundmaterial der Güssinger Batthyány-Bibliothek vergleichen, und die eventuellen Glossen, Anmerkungen studieren. Mit dieser Arbeit sind wir noch am Anfang. Parallel damit müssen wir Batthyánys Wiener, Grazer, Pressburger Beziehungen aufklären. Es genügt, wenn wir z. B. einen Brief von Homelius hinweisen, daraus können wir erfahren, daß auch die Grazer Humanisten-Kreise den Güssinger Adelsherrn als ihren Mäzen betrachtet haben, und erwarteten von ihm die Neuausgaben der ausverkauften Druckwerke. In der gegenwärtigen Phase der Forschung ist es kaum zu ermessen, wie groß die Korrespondenz dieses weitblickenden, in ganz Europa hochgeschätzten, ungarischen Humanisten war. Sein letzter Brief ist vom 31. Januar 1590. In dem beauftragt der schwerkranke Batthyány seinen treuen Famulus Marton »...könyveth sok Receptokkel es az Doktor Melius leweleit is«, d. h. das Buch mit den vielen Rezepten und die Briefe von Doktor Melius, die sich auf seinem Tisch befinden, dringend abzusenden.

Jenő Sólyom hat uns aufmerksam gemacht, daß es sich um die Briefe des berühmtesten Arztes, Humanisten der Jahrhundertwende handelt. Diese Briefe sind von dem Melius, der auch im Kaiserhof die größte Autorität war. Auch diese Angabe beweist uns, daß die Forschung noch die Namen solcher Humanisten entdeckt, die im Zusammenhang mit Batthyány noch nicht behandelt wurden. (25)

²⁵ Der Satz von J. Homelius: „... Utinam Magnif. Vestra *Brutum illud fulmen* typis exprimi curaret. Multi desirant(!) Gretii et desunt exemplaria.“ Iványi hat irrtümlicherweise den Geschichtsschreiber Brutus und seine zu veröffentlichende ungarische Geschichte mit dem Brief von Homelius in Zusammenhang gebracht. Vgl. sein Manuskript 110. 68. Anmerkung. Die richtige Lösung zu finden, hat mir Ritoókné Szalay Ágnes geholfen: ihr Katalog Iványi Könyvek usw. enthält dieses Werk (S. 115, Partie 413, unter den Büchern von J. Michael Brutus): „*Brutus fulmen papae Sixti V. 8°*“. In der Korrespondenz steht öfters den Name des Papstes Sixtus V. (1585–1590), der früher ein Franziskanermönch war.

Wenn wir zu den vielen bearbeiteten Angaben und Zusammenhängen dieser Studie noch die etwa 500 Briefe des Staatsarchivs und die eventuellen Stoffe ausländischer Archive zunehmen, können wir uns die vor uns stehende Aufgabe vorstellen: die Rekonstruktion der Tätigkeit der Humanisten um Boldizsár Batthyány. Die Kenntnis der Wirkung des Güssinger Zentrums ist für die mitteleuropäische und die ungarische Kulturgeschichte unentbehrlich. (26)

²⁶ Bei der Arbeit meiner Studie habe ich unentbehrliche Hilfe von der Kulturhistorikerin Magda Barlay, Mitarbeiterin der Güssinger Batthyány Bibliothek, sowie vom Leiter der Bibliothek bekommen. Hiermit möchte ich mich ihnen bedanken.

„Egy lengyel királyi tanácsos levele”
1710.

Történetírásunk egybehangzó megállapítása, hogy az 1710-ben kiadott *Egy lengyel királyi tanácsos levele egy birodalmi nemesúrhoz a magyarországi ügyekről* című röpirat a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájának legérettebb alkotása. Mégis — bár számosan foglalkoztak vele —, sem megírásának és megjelenésének körülményei, sem szerzőjének személye nincsenek kellően tisztázva.

A röpirat. Az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* vitairat, mely a császári propaganda magyar-ellenes állításait cáfolja. A nemzetközi jog érveivel és történelmi példákkal bizonyítja, hogy a magyarok nem lázadók, felkelésük jogos ellenállás és önvédelem. „Azok a dolgok, amiket önnek uram, előadni készülök — olvassuk a röpirat bevezetésében —, úgy látom, szöges ellentétben állnak azokkal az előítéletekkel, amikkel a magyarokat illetően tele van a világ. Azok, akik hatásuk alatt állnak, mindenütt kárhoztatják ennek a nemzetnek a magatartását, mert úgy látszik, a fejedelmi felség megsértése volna, ha jó véleményt nyilvánítanának az uralkodójukkal fegyveresen szembenálló alattvalókról.”

Pedig vannak esetek, amikor az isteni és emberi törvények egyaránt megengedik a fejedelmeknek való ellenállást, sőt az ilyen ellenállás némelykor még dicséretre és jutalomra is méltó. Hugo Grotius is azt tanítja *A háború és béke jogáról* című munkájában, hogy a főhatalom, a szuverenitás nem mindig az uralkodóban testesül meg, hanem megoszlik a király és a rendek közt. „Ezért, ha a fejedelem a szuverenitás azon részét is gyakorolja, amely nem őt illeti, megengedett a fegyveres ellenállás.” A több országon uralkodó király elveszti hatalmát — idézi ugyancsak Grotiust —, „ha az egyik kedvéért a másiknak vesztén dolgozik.” De jogos az ellenállás akkor is, ha „a kormányzás gyepelőjének átadásakor” bizonyos esetekre azt törvényben engedélyezték.

Annak bizonyítására, hogy a főhatalom Magyarországon „kétoldali szerződéssel” volt osztva a király és a nép egészét képviselő nemesség közt, áttekinti a magyar történelmet, a kezdetektől fogva. Idézi István király *Intelmeit*, az *Aranybullát*, majd a *Hármaskönyv* és II. Ulászló törvényeinek a nemesi jogokat illető részeit, rámutatva, hogy a „zsarnok” királyokat, Pétert, Aba Sámuellet letaszították a trónról. „Virágzott is a legyőzhetetlen Magyarország” egészen addig, míg a Habsburgok csalárd módon meg nem kaparintották a magyar koronát. Azóta „könny és vérözön” árasztja el az országot, „az Ausztriai Ház uralma a könnyek, a pártviszályok, a hamis ígéretek és a jogok egyre újabb megsértésének szakadatlan megalázó sorozata volt.” Az ország jogait azonban az ő uralmuk alatt is mindig újabb meg újabb törvényekben biztosították, az uralkodók trónraléptükkor erre esküt tettek. De nem tartották meg őket, mert ezek a törvények „nem voltak a bécsi udvar szája íze szerint valók.”

G. A. Bontempi császárpárti történétíró *Historia della Ribellione d'Ungaria* című 1674-ben megjelent munkájából vett idézetekkel bizonyítja, hogy 1659-ben az Ausztriai Ház szándékosan magára hagyta a törökkel szemben Erdélyt, mely védelmezője volt a magyar törvényeknek; hogy a császári csapatok, ahelyett, hogy megvédték volna az országot, a magyar falvakat pusztították, s még azt is megakadályozták, hogy Zrínyi Miklós és más magyar főurak szembeszálljanak a törökkel; amikor pedig 1664-ben Szentgotthárdnál a császári sereg kényszerűen ütközetbe bocsátkozott és főleg a francia csapatok bátor támadása folytán megverte a nagyvezér hadát, olyan békét kötöttek, mintha ők szenvedtek volna vereséget: több fontos várat átengedtek az ellenségnek. Amikor az elkeseredett magyarok ezt meg a törvényszegéseket kifogásolták, 1671-ben az udvar összeesküvést hozva fel ürügyül, a legelőkelőbbeket elfogatta, Zrínyi Pétert, Nádasdy Ferencet és Frangepán Ferencet idegenben, törvénytelenül kivégeztette, az országot idegen csapatokkal megszállatta és kijelentve, hogy immár „szabados ura az országnak”, zsarnok módjára kormányzott. Az alkotmányt felfüggesztették, a protestánsokat üldözték, a törvényeket lábbal taposták. Amikor az ország népe Thököly vezetésével fegyvert fogott, a jogok egy részét visszaállították ugyan 1681-ben, de ez csak színlelés volt. Amikor 1683-ban a Bécs ostromára indult török sereget nemzetközi segítséggel visszaverik, ezt követően az országot és Budát a töröktől visszaveszik, megint a fegyver jogán uralkodnak. Hamis vádakkal sok magyart elfognak, egyeseket nagy váltságdíjért szabadon engednek ugyan, zömüket azonban halálra kínozzák vagy kivégzik. Az 1687-es országgyűlés azután kimondta a Habsburgok örökösödési jogát és eltörölte az ellenállási jogot. A végzést azonban erőszakkal és megfélemlítéssel csikarták ki, így nem érvényes. Nem érvényes azért sem, mert a bécsi udvar továbbra sem tartotta meg a törvényeket, ezzel a szerződés semmissé vált. Példa erre éppen Rákóczi Ferenc esete, akit törvénytelenül és ártatlanul börtönöztek be. Ezzel kapcsolatban a röpirat bemutatja Rákóczit, ismerteti egyéni életútját, szabadulását a bécsi-újhegyi börtönből, majd röviden szól a kuruc szabadságharc katonai eredményeiről.

A röpirat második része a bécsi udvarral folytatott 1704-es, 1705-ös és az 1706-os béketárgyalásokat ismerteti, egészen részletesen, bőven idézve a császári megbízott, Széchényi Pál érseknek az uralkodóval folytatott levelezéséből és a tárgyalási iratokból, miközben többször is hivatkozik az e tárgyban korábban kiadott kuruc röpiratokra is, főleg a Ráday Pál által Constantius Veracius álneven írt *Animadversiones apologeticae*. Idézetek azt bizonyítják, hogy míg a magyarok őszintén tárgyaltak és jogos sérelmeik orvoslása esetén készek voltak a békére, a bécsi udvar a traktát csak időhúzás céljából folytatta, nem akart megegyezni, csak hitegetett. Mindezt a magyarok csak későn vették észre. A nagyszombati tárgyalások megszakadása után a háború folytatódott, s „a felháborodott magyarok” az ónodi országgyűlésen kimondották a Habsburgok trónfosztását. Pontonként ismerteti a trónfosztó nyilatkozatot, mely az egész nemzet akaratát fejezi ki, ezért törvényes, „nem úgy, mint az 1708-as pozsonyi labanc országgyűlés magyar ellenes végzése, amelyeket néhány megfélemlített és hazaáruló hozott.”

Külön fejezet foglalkozik Erdéllyel. Ismerteti történetét, elmagyarázza az erdélyiek szabad fejedelmválasztási jogát, amelyet a bécsi udvar meg akart semmisíteni és a magyar rendekkel kötött szövetséget. Az utolsó sorokban visszakanyarodik Rákóczi személyéhez, aki „annyi jeles tulajdonságokkal

ékesített fejedelem” és „eleven képmása a híres Corvinnak.” Mindkettőjüket törvénytelenül hurcolták Bécsbe és szánták erőszakos halálra. „De Ferenc Corvinnál sokkal csodálatosabb módon, szinte minden emberi segítség nélkül kiemelkedett a végtelen sok vesztére esküdt szörnyeteg köréből, és a börtönből a trónra lépett, amelyet nem mint király, hanem mint a haza atyja foglalt el.”¹

Az eddigi irodalom megállapításai. A röpiratról elsőnek Thaly Kálmán adott hírt, 1862-ben. A vargyasi Daniel család levéltárában megtalálta és nyomtatásban közreadta magyar szövegét. Itt adott hírt Szalay László szóbeli közléséről is, miszerint a röpirat latin változatát ő már korábban ismerte. Thaly utalva arra, hogy az általa közölt irat „nyelve és irmodora tökéletesen megegyez azon egyéb magyar nyelvemlékek és iratokéival, melyek a kurucvilágból fennmaradtak”, bizonyosra vette, hogy a magyar szöveg az eredeti, ebből fordították latinra, a külföld felvilágosítása végett. A röpirat szerzőjének Szalay magát a fejedelmet tartotta, Thaly azonban belső okokból ezt nem látta valószínűnek, s úgy vélte, Rákóczi „valamely titkárja” írhatta.²

1889-ben Thaly újra visszatért a röpiratra, abból az alkalomból, hogy az isztambuli angol nagykövet, Sir William White megmutatta neki annak egy hely és év nélküli nyomtatott francia változatát, melynek címe: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Utánanézve, a hazai könyvtárakban a francia nyelvű kiadás további három példányát találta meg, ez a három egymással teljesen megegyezett, azonban eltért a White tulajdonában levőtől. A szerzőségről való korábbi véleményét úgy módosította, hogy a röpirat eredetijét Ráday Pál vagy Vay Ádám készítette, a francia fordítás pedig „talán a diplomata Brenner Domokos szepesi prépost tollából való.”³

1903-ban Apponyi Sándor *Hungarica* gyűjteményében egy újabb, a Thaly által leírt kiadványoktól eltérő francia nyomtatott példányról számolt be, ugyanakkor hírt adott egy negyedik változatról is, melyet Cornides Dániel könyvtárjegyzékében fedezett fel, s mely a „Ratisbonae 1711”-es impresszumot viseli.⁴

¹ A röpirat modern magyar fordítása: *A Rákóczi-szabadságharc és Európa*. Szerkesztette és válogatta, a magyarázatokat és jegyzeteket írta KÖPECZI Béla. Bp. 1970. 296–370. l.

² „Egy lengyel királyi tanácsos levele, melyet egy római birodalombeli úrnak írt Magyarországnak dolgairól” *Történelmi Kalászkok. 1603–1711*. A vargyasi Daniel-család irattárában lévő legnagyobbbrészt eredeti kéziratok után kiadá DANIEL Gábor, szerkeszté THALY Kálmán. Pest 1862. 119–206. l. Thaly értékelése a bevezetésben, VIII–XI. l. (A kiadás gondatlan, Thaly a szavakat többhelyt félreolvasva, nem egyszer egész mondatok értelmetlenek).

³ THALY Kálmán: *Rákóczi-féle unicum a Bosphorus partjáról*. = Századok 1889. 767–771. l.

⁴ *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von Graf Alexander APPONYI*. II. k. München 1903. 1506. sz. 352–353. l. – Tíz év múlva az Apponyi által leírt példányt Kont Ignác megtalálta a párizsi Bibliothèque Mazarine-ben, majd egy közelebbiről nem ismertetett kiadást a francia külügyminisztériumi levéltárban, s azt is jelezte, hogy a *Journal historique de Verdun 1711*. február-áprilisi számaiban foglalkoztak a röpirattal. (I. Kont, *Bibliographie française de la Hongrie*. Paris 1913. 38. és 235. l.) – A külügyminisztériumi példányról már 60 évvel korábban Joseph Fiedler is írt, de erre senki sem figyelt fel: *Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande*. Herausgg. von Joseph FIEDLER. II. k. Wien 1858. 615. l.

Ezt követően Márki Sándor foglalkozott Rákóczi életrajzában egészen röviden a röpirattal, mondván, hogy „1710-ben magyar, latin és francia kiadásban jelent meg.” Arról azonban, hogy a magyar és a latin kiadást látta-e, illetve, hogy megállapítását mire alapítja, nem szólt. A röpirat szerzőjének „legtöbb valószínűséggel” Vay Ádámot tartja.⁵ Vele szemben Ráday életrajzírója, Gorzó Gellért — Thaly nyomán — Ráday szerzősége mellett foglalt állást,⁶ csakúgy mint a kuruc publicisztikáról szólva Esze Tamás⁷ vagy a Ráday Pál iratai I. kötetét közreadó munkaközösség.⁸

A Ráday Pál iratai 1961-ben megjelenő II. kötete azonban már jelezte, hogy „a francia és latin változatban megjelent” röpiratot, az 1710-es évbeli kuruc diplomáciai jelentések adatai szerint Brenner Márton írta és nyomatta ki.⁹ Ezt követően Esze Tamás tanulmánya először összegezte mindazt, amit a röpirat magyar kéziratáról és francia kiadásairól a korábbi irodalom megállapított, kiegészítve a nyomtatott példányokat Nagy István septemvir múlt századi könyvtárából az Esze család birtokába került 1711-es, már Cornides által említett regensburgi kiadással. Ennél lényegesebb, hogy a röpirat megírására és kiadására eddig nem ismert levéltári adatokat hozott. Leköszölte Ráday Pálnak Husztról 1709. október 21-én a magyarországi Status Evangelicus követéhez, az északi protestáns hatalmaknál időző Körtvélyesi Jánoshoz és ifj. Dobozi Istvánhoz szóló levelét, amelyben közli, hogy nyomtatásban való kiadásra küldi az *Epistola Celsi ad Veracium* kéziratát. Az említett kézirat egy töredékes másolata megtalálható a Ráday család levéltárában: szövege azonos az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* magyar és francia változataival, „nyers fogalmazványa a végleges szövegnek.” A következőkben a diplomáciai jelentésekből idézve valószínűsíti, hogy az első francia kiadást Brenner Domokos nyomatta ki a kurlandi Mitáviában (Mitau, Jelgava), a másodikat pedig a hágai béketárgyalásokra küldött követ, Klement János Hollandiában. Ami a szerzőséget illeti, véleményét Esze Tamás így összegzi: a röpirat alapirata az az általunk nem ismert kézirat volt, amelyet Ráday küldött Körtvélyesinek és Dobozinak. Ezt a kéziratot valaki, minden valószínűség szerint Brenner, kiegészítette és átdolgozta, „a Lettre végleges szövegét ő formálta ki... Bizonyára ő változtatta meg a mű eredeti címét is.”¹⁰

1966-ban Köpeczi Béla *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című, a két ország közti diplomáciai és politikai kapcsolatok egészet áttekintő művében, részletesebb indoklás nélkül, egyedül Brennert nevezi meg a röpirat szerzőjének. Közli a *Journal historique de Verdun* 1711. februári számának megjegyzését, hogy a negyedréti alakú francia kiadást Németországban nyomtatták, s több fontos megállapítást tesz a mű forrásaira nézve. Így megállapítja, hogy szerzője felhasználta Jean de la Chapelle *Lettre d'un Suisse à un François sur*

⁵ MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferencz*. II. k. 1707–1708. Bp. 1909. 456–457. l. (Vay Ábrahámot mond, ez azonban nyilvánvalóan elírás, Ádám helyett.)

⁶ GORZÓ Gellért: *Rádai Ráday Pál*. Bp. 1915. 65. l.

⁷ ESZE Tamás: *A Rákóczi-kor irodalma és publicisztikája*. = Irodalomtörténet 1954. 16. l.; majd részletesebben *A Rákóczi-kor publicisztikája* c. előadásában. Uo. 1954. 24. l.

⁸ *Ráday Pál iratai*. I. k. 1703–1706. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAJ Ferenc és PAP László. Bp. 1955. 21. l.

⁹ *Ráday Pál iratai*. II. k. 1707–1708. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán és MAKSAJ Ferenc. Bp. 1961. 48. l.

¹⁰ ESZE Tamás: *Egy lengyel királyi tanácsos levele*. (Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához). = Magyar Könyvszemle 1961. 482–489.

les affaires présentes de la Hongrie című művét, mely jogi érvekkel is bizonyítja, hogy a magyarok nem lázadók.¹¹

Időben utolsónak Hopp Lajos foglalkozott a röpirattal a Rákóczi-kori lengyel–magyar kapcsolatokról szóló munkájában. Ezt írja: „A lengyel tanácsos levelét Brenner Domokos írta 1709-ben, valószínűleg Rákóczi és Ráday intenciói alapján, s ő maga jelentette meg, különböző külföldi nyomdák impresszumával, egy esetben Danckában is.”¹²

A jelenleg ismert változatok. Mindezek után tekintsük most már át az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* különböző kéziratos és nyomtatott változatait, a korábbi megállapításokat kiegészítve saját kutatásaink eredményeivel.

Magyar szövegéből egykorú nyomtatott példány nincsen. A Thaly által kinyomtatott szöveg eredetijét nem volt módom megkeresni, de ismerjük az ezzel szószerint azonos öt másik másolatot.¹³ Háromnak az írása és a helyesírása a 18–19. század fordulójára utal, kettő a 19. század derekéra. Ez a magyar változat nem eredeti, nem is egykorú, – mint még Thaly vélte. Elképzelhetetlen, hogy a szabadságharc kortársa Rákóczi fejedelmi címét következetesen „vezér”-nek mondja, hogy a szenátust „igazgató tanács”-nak nevezze, s hogy ne ismerje a conföderátus vagy szövethetzett rendek kifejezést, és helyette „frigyes rendek”-ről beszéljen. Nem eredeti szöveg ez, hanem a franciából a 18. század végén készített fordítás.¹⁴

A latin változatból szintén csak kéziratos példány ismert. Az egyetlen teljes szöveg Brenner Domokos elkobzott írásai közt maradt ránk, egykorú tisztázat. Címe: *De causa Statuum et Ordinum regni Hungariae pro libertate confoederatorum Celsus ad Constantium*. Szövege lényegében azonos a magyar, illetve a francia variánsokkal. A történeti elbeszélő részek néhol vázlatosabbak, és egy lényeges különbség: az 1710. január 22-i vadkerti csatára való utalás hiányzik

¹¹ KÖPECZI Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. 1966. 295., 298., 375. és 393. l.

¹² HOPP Lajos: *A lengyel–magyar hagyományok újjászületése*. Bp. 1972. (Modern filológiai füzetek 14.) 92–93. l.

¹³ 1.) Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Ms. Quart. Hung. 1066. (Vásárolták Torma Károlytól 1887-ben); 2.) OSZK Ms. Quart Hung. 2059. (A jegyzeteket nem közli. Címlapján az évszám: 1710. 1896-ban Philep Albert küldte ajándékba Marosszentkirályról Thaly Kálmánnak); 3.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (MTAK) Ms. 4873/5. (Kazinczy Gábor gyűjteményéből); 4.) MTAK Tört. 2° 98. sz. 5.) MTAK Tört. 2° 349. sz. A magyar szöveg az alább ismertetésre kerülő francia b.) kiadás alapján készült, de a függelék hiányzik belőle, bár a szöveg utal rá.)

¹⁴ Számos rosszul magyarított kifejezés árulkodik a fordításra is. Pl. „Pays Bas” (a kor magyar kifejezése szerint: Hollandia); „Alsó Németország” (Thaly 169. l.); „Barcsai, partisan de la Porte”: „A porta bazárja” (!?) (Uo. 192. l.); „sur l'article” (értsd: az articulusról); „articulus felett” (uo. 179. l. jegyz.); stb. Viszont telitalálat a röpirat címének fordítása (Lettre d'un ministre de Pologne: Egy lengyel királyi tanácsos levele), amely teljesen meggyökeresedett történelmi irodalmunkban. Hogy ki volt a fordító, nem tudjuk. De megkockáztathatjuk – éppen a Thaly által közölt szöveg alapján – hogy talán a franciás műveltségű legifjabb Daniel István (1751–1772), aki Marmontel Belizárját fordította magyarra. (*Belisarius, melyly . . . Marmontel Uram által . . . kiadattatott, az után pedig magyarra fordítottatott . . .*, Kolozsvár 1776.) A két fordítás könnyed stílusa mintha rokonvonásokat mutatna. (Daniel Istvánra: SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp. 1893. 595–596. h. és DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896. 287–289. l.)

belőle.¹⁵ Ezzel megegyezik a Ráday levéltár már említett, szintén egykorú töredékes másolata.¹⁶

A francia nyelvű variánsokból három kiadást ismerünk.

a) Címe: *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie*. Hely és év nélkül. Negyedréti alakú, terjedelme 22 számozatlan levél. Címlapja más papírosra van nyomva, utólag ragasztották a kötethez. A szöveg a 2/a lapon kezdődik, felül a cím megismétlésével.¹⁷

b) Címe azonos az a)-val. Hely és év nélkül. Tizenkettedrét, a címlappal együtt 1–183 számozott lap. A szöveg a 183. lapon végződik, teljesen azonos az a)-val. A szöveg után három makkból és középen két félholdtól körülvett köröcskéből álló nyomdai záródísz. A lap alján „Erra”, majd a köv. oldaltól két lapnyi Errata jegyzék.¹⁸

c) Két változata van: külön címlappal és anélkül. Tizenkettedrét. A címlap nélkülinél az 1. lapon felül a cím (azonos az a)-val, egy feltűnő sajtóhibával: „affaires” helyett „afiaires”), utána kezdődik a szöveg a 184. lapig, majd a függelék 1–32 számozott lap. A főszöveg a 183. lapig azonos az a)-val, utána azonban még egy bekezdés következik, mely a 184. lapon végződik, s egy magyar főpap halálát adja hírül (a szövegből kitetszően Széchényi Pál kalocsai érsekről van szó: meghalt 1710. május 22-én). A függelék, néhány apróbb idézet mellett, az elhalt főpapnak egy, a magyar sérelmek ügyében az udvarhoz írt keltezetlen beadványát közli. — A címlapos változatnál a különbség csak annyi, hogy a kötet elé más papírra nyomott, részben vörös betűs címlapot

¹⁵ Magyar Országos Levéltár (OL). Magyar Kancelláriai Levéltár. A 106: Hungarica Esterházyana No 38. (A gyűjtemény iratait 1785-ig a bécsi kabineti irattárban őrizték. Az iratok palliumán egykorú írással az alábbi olvasható: „Schriften von dem rebellischen hung. Abbé Brenner de anno 1707 und 1710, betreffend seine Verrichtungen zu Rom und Hungarn, welche ihm der Cardinal von Sachsen Eminenz [az akkori esztergomi érsek] durch einen dritten auf der Reise nach Pohlen abnehmen lassen.” Mivel a paksamétában lévő időben utolsó írás 1710-ből való, az elkobzás nem történhetett Brenner Lengyelországba utazásakor, 1709 áprilisában. — Egyébként ezt a példányt ismerhette Szalay László és nem a köv. jegyzetben említett, mint Esze Tamás véli (I. m. 484. l.).

¹⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára (DREL). Ráday család levéltára IV. d/2–1. No 13. Egykorú másolat, címe és szövege azonos az előző jegyzetben említett, de a teljes kéziratnak csak mintegy első egyötödét tartalmazza. — Itt említetn meg, hogy a röpiratnak még két latin változata ismert, mind a kettő címlapján jelzi, hogy franciából készült fordítás. Ezek: 1.) *Epistola cujusdam ministri Poloni de vicissitudinibus Hungariae cuidam imperii principii exaratae*. Anno 1710. *E gallica in latinum traducta* 1801. OSZK. Quart Lat. 769. Fordítója nem ismert. (Csak a röpirat első fele, az 1689-es eseményekig); 2.) *Litterae cujusdam ministri Polonici ad certum imperii dynastam de negotiis Hungaricis scriptae. Versae ex opusculo gallica lingua composito, cui titulus Lettre d'un ministre de Pologne* [...]. OSZK Quart. Lat. 765. (A francia a.) kiadás teljes szövege. A kézírás a 18–19. század fordulójára utal. Fordítója nem ismert.)

¹⁷ A kiadás könyvészeti leírását ld. APPONYI: *Hungarica*, i. h. (I. 4. jegyz.) — Általam is nert példányai: 1.) OSZK RMK III. 4780/a (a volt APPONYI 1506. sz. példány); 2.) Czartoryski Könyvtár, Krakó 9076/II; 3.) Központi Könyvtár, Soleure (Svájc). Hv 3350; 4.) Központi Könyvtár, Zürich. 18472⁴¹. — Kont Ignác a párizsi Mazarin-Könyvtárban is említi egy példányát (ld. 4. jegyz.), ez azonban nem volt föltalálható.

¹⁸ Thaly részletes leírását (Sir William White, Nagy Britannia 1880-as évekbeli nagykövetének példánya alapján) I. a 2. jegyz.-ben. — Általam ismert példányai: 1.) Czartoryski Könyvtár, Krakó, 9185/I; 2.) Jagelló Könyvtár, Krakó 19889. I.; 3.) Uo. 10471. I.; 4.) British Museum, London 1193. b. g (2).

ragasztottak: *Lettre d'un ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires présentes de la Hongrie*. A Ratisbone, chez Erasme Kinkius. 1711.¹⁹

Előkerült a francia szöveg egykorú fogalmazványa is: Hopp Lajos talált rá az Ossolinski könyvtár kézíratai közt Boroszlóban.²⁰ A kézirat (szövege azonos az *a*)-val) ismeretlen kéz írása: a latin szöveg francia változata. A margón és a sorok közt Brenner Domokos sajátkezü javításai. A javítások részben stiláris jellegűek, részben egyes dolgokat kiegészített, pontosított Brenner.²¹ A kézirat címe eredetileg: „Celsus à Constance.” Majd Brenner ezt áthúzta és a margón mellé írta: „Épître” — majd ezt is áthúzta: „Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie.”

A röpirat megírására és kiadására vonatkozó adatok. A röpiratra vonatkozó legkorábbi utalást Ráday Pálnak — már Esze Tamás által is idézett — 1709. október 21-i Husztról írt levelében találjuk. A levél — melyet fogalmazványban ismerünk — a protestáns rendek Berlinben, a porosz udvarban tartózkodó megbízottjához szolt. Ráday tudatja a követekkel, hogy a Hollandiába utazó Klement János Mihállyal utasításokat, „instrumentumokat” küld számukra, „sőt assignáltam annexive [Klement] kezéhez két munkát, úgy mint Synopsim . . . és Epistolam Celsi ad Veracium, kit is hogy nyomtatásban is kiadassa, vagyon intimatiója; amellyekből elégséges információt vehet Kegyelmetek.”²²

A *Synopsis* kezdetű műről semmi közelebbit nem tudunk, a másik azonban — most már tudjuk — az „Egy lengyel királyi tanácsos levelé”-nek első latin változata volt.²³

¹⁹ Általam ismert példányai: Címlap nélkül: 1.) OSZK 219244. (Széchényi Ferenc könyvtárából); 2.) ELTE Könyvtára. Budapest M. V. 95. (Dobai Székely Sámuel könyvtárából, „A Epperies en 1750”); 3.) Babeş-Bolyai Egyetem Könyvtára, Kolozsvár 39123 (Jakab György ajándéka az Erdélyi Múzeumnak 1860-ban); 4.) Külügyminisztériumi Levéltár, Párizs, Correspondance politique: Hongrie, t. 16. fol. 129 s köv. (Margóján tintával: 1711); 5.) Nemzeti Könyvtár, Varsó XVIII. 1327; 6.) A Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének Könyvtára. Varsó. XVIII. 1. 7.; Czartoryski Könyvtár, Krakko 9186/I. — Címlappal: 7.) Esze család példánya (Nagy István septemvir múlt századi gyűjteményéből. ld. 10. jegyz.); 8.) MTAK 542.450/2; 9.) Ossolinski Könyvtár, Boroszló XVIII-201. II.; 10.) Akadémiai Könyvtár, Kórnik (Lengyelország) 113233; 11.) Szász Országos Könyvtár, Drezda H. Hung. 979; 12.) Osztrák Nemzeti Könyvtár, Bécs 63. J. 27.

²⁰ *Lettre d'un Ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie et de la Transilvanie, en partie relativement à celles de Prince Ragoczky.* Ossolinski Könyvtár, Boroszló, 12898. L. Hopp Lajos: *Rákóczi-kori hungarica az Ossolineumban*. Magyar Könyvszemle 1976. 296–300. — Ezúton is köszönöm Hopp Lajosnak, hogy a kéziratra felhívta a figyelmet és annak teljes fotókópiáját rendelkezésemre bocsájtotta.

²¹ Érdekeseek az első két mondat változatai. A latin szövegben: Quae ad te exoranda duxi, vir ornatissime, multum a praejudicatis distant opinionibus. Nam qui his indulgent, nusquam Hungaros non sugillant.” — Az első francia változatban: „Les choses que je vous expose, Monsieur, sont fort opposées aux préjugés, dont on est aujourd'huy prévenu dans le monde sur les sujets Hongrois” — Brenner javítása után: „Les choses que je viens vous exposer, Monsieur, me paroissent fort opposées aux préjugés dont on a rempli le monde sur le sujet des Hongrois.” (Kézirat I. l.) — Egy példa a pontosításra: francia szöveg: „Les François arrêterent les armes ottomanes par le gain de la bataille de St. Gothard l'an 1664.” — Brenner betoldása: „Les troupes auxiliaires de plusieurs princes cretiens et surtout les François . . .” (Kézirat 19. l.) stb. A nyomtatott francia szöveg azonos a javított kézirat szövegével.

²² DREL Ráday cs. lt. IV. d/2–17. No. 32.

²³ Ráday nyilván ezt akarta írni: Epistola Celsi ad Constantium, s a Veracius név elírás. Bizonyára 1706-os röpiratának álneve: Veracius Constantius zavarta meg.

Klement 1709. október legvégén vagy november legelején indult Munkácsról, s különböző lengyel főurakkal való tanácskozás után, november 25-én este ért Varsóba, hogy néhány nap után folytassa útját Berlinen át Hágába. Varsóban átadta Rákóczi utasításait Brenner Domokosnak, a fejedelem követének. Ismerjük Brenner másnap Rákóczihoz írt jelentését, amelyben részletesen beszámol Klementtel folytatott tárgyalásáról. A jelentés utóiratában ezt olvassuk: „Igyekezni fogok végleges formába önteni Celsus levelét.”²⁴ Ez a megjegyzés azt sejteti, hogy Klement szóban vagy írásban a fejedelemnek azt a kívánságát tolmácsolta, hogy a röpirat szövegét egészítse ki, azt módosítsa, javítsa, alkalmazza a nyugati közvélemény felfogásához.

Ettől kezdve mintegy két hónapon át nem hallunk a röpiratról, 1710 februárjától kezdve viszont annál több szó esik róla, Brenner szinte minden jelentésében találunk rá valamilyen utalást. Február 20-án „megismétli” kérését Rákóczihoz: sürgősen juttassa el hozzá a császáriakkal való katonai akciók leírását; „részletes és pontos elbeszélést a vadkerti ütközetről, meg a többiről, így Ritschan, Schlick, Rabutin, Kreutz csatáiról, Balogh Ádám harcairól a rácokkal, Eszterházy gróf támadásairól és más eseményekről.” Kéri továbbá a nagyszombati béketárgyalásokkal foglalkozó császári röpiratot, a *Fenestra camera obscurae Rakocizianae* megküldését. „Mindezeknek felhasználása csak növelni fogja Felséged dicsőségét és bizonyítani fogja igazát.”²⁵ Rádaynak is ír ugyanebben az ügyben, pontokba foglalva kérdéseit,²⁶ majd néhány nap múlva megismétli mindezt Bercsényi főgenerálishoz szóló levelében.²⁷

1710. március 6-án Brenner már arról tudósítja Bercsényit, hogy amint a fejedelemnek korábban is jelentette, az észak-lengyelországi Kurland tartományban állomásozó Rhenne orosz generális, „aki más dolgokban is pártját fogta a magyarnak s jövendőben is kész,” felajánlotta, hogy kinyomtatja a röpiratot.²⁸ Egy hónap múlva Brenner megismétli ugyanezt, hozzátéve, hogy a röpiratot „részben lefordítottam német nyelvre, részben mindjárt németül írtam.”²⁹

Április elején Brenner odahagyta Varsót és az Északi-tenger mellé, Danckába költözött, amint írta, azért, mert Ágost király közelében nem érezte magát teljes biztonságban, másrészt viszont talán azért, hogy közelebb legyen a nyomdához. Bercsényi főgenerálisnak legalábbis azt írta: egyik fő gondja, hogy a

²⁴ „Je tâcheroy de perfectionner l'Épître de Celse.” (OL Rákóczi-szabh. lt. I. 1. fasc. F. 165.)

²⁵ „Je supplie dont Votre Altesse Sérénissime très instamment et avec tous les ampressements que me donne la connoissance que cela est nécessaire, de vouloir bien me faire donner une narration ample et exacte du combat de Vatkert et des autres, comme celui de Ritzan, Schlick, Rabutta, Kreitz, de Balog Adam avec les Rasciens, des attacs du Comte Eszterhazy et d'autres, et m'envoyer le libelle *Fenestra Obscura*. L'usage que je feroys de tout cela, ne tardera qu'à relever sa gloire et portes les charges à Luy rendre justice.” (1710. február 20., Varsó: uo. fasc. H: 230.)

²⁶ 1710. február 20., Varsó: uo. fasc. H: 230.

²⁷ 1710. február 27., Varsó: uo. fasc. H: 230.

²⁸ 1710. március 6., Varsó: uo. fasc. H: 230. — A Rákóczihoz ez ügyben írt jelentést nem ismerjük.

²⁹ „Dum expedire paro Nicolaum [Miklós postás, a levélvivő küldönc Bercsényi és Brenner közt], veniunt domini generalis Renne litterae [...] Res nostras imprimi curat, quas in Germanicam linguam partim transtuli, partim denuo eodem idiomate composui, caedat ad iustitiae cognitionem et gentis gloriam.” (1710. április 6., Varsó: uo. fasc. H: 230.)

röpirat latin és francia változatát kinyomtassa.³⁰ „Kit régen köllött volna végbenvinni az impressiók iránt, tandem végtében viszem — jelentette május elején —, de úgy, hogy contentumjára lészen az országnak, reménlem.”³¹

Ide illeszkedik az az Esze Tamás által idézett, kelt nélküli irat is, melyben a fejedelem közli valamelyik diplomatájával, föltehetően Klementtel, hogy a röpiratok kinyomtatását Brenner már intézi a kurlandi Mitaviában, a költségeket is ő rendezi.³²

Július 30-i jelentésében Brenner már azt írja, hogy a könyvecske megjelent, küld is belőle egy példányt mutatóba. „Kinyomtatása, bekötése és Európában való elterjesztése nem kis munkát jelentett.” A költségek 400 valahány rajnai forintra rúgnak, ő pedig csak 280-at kapott rá. Egyébként „a könyvecske nagy visszhangot keltett. Nem hiányzanak az olyanok, akik védelmezik, de többen vannak azok, akik támadják, ezeket az osztrák-barátok tüzelik. Minél inkább hadakoznak azonban ellene, annál nagyobb érdeklődés ébred iránta, és nem tudják megakadályozni, hogy szerte Európában el ne terjedjen.”³³ Augusztus 9-én ugyanezt jelenti, hozzátéve „az itt megjelent könyvek miatt az osztrák-barátok nagy kiabálást csaptak Poroszországban.”³⁴

Még részletesebben írt az ügyről augusztus közepén Rákóczinak. „Amit Felséged elrendelt, azt különböző nyelveken kinyomtattam. A közönség értékeli, az osztrákok pedig nagyon elégedetlenek vele. Több példányt küldtem belőlük Hollandiába, Angliába és Itáliába, bizonyos mennyiséget itt osztottam szét és különösen a [lengyel királyi] udvarban, amely még mindig Marienburgban [a nyugat-lengyelországi Malborg] tartózkodik. Kosel grófné [II. Ágost lengyel király metresze] és több más lengyel főúr köszönetüket fejezték ki, és mindeddig senki sem akadt, aki azt merte volna állítani, hogy valótlan írtam. Tiepolt úr [a II. Ágost melletti császári követ] nagyon mérges miatta; tudomásomra jutott, hogy szokása szerint erőszakot akar alkalmazni: írt a császárnak, hogy adjon parancsot elraboltatásomra. Megfelelő módon tiltakoztam ellene az udvarnál és [Dancka] városánál, mondván, hogy ha bántva érzi magát felfogásomban, válaszoljon tollal. Ha erőszakot merne alkalmazni, élni fogok a természeti jog és a becsület törvényei által megengedett eszközökkel, hogy arcátlan viselkedését a lehető legkisebb bajjal megghiúsítsam. Kérem Felségedet, fenyegetse meg a hadifoglyokon alkalmazandó megtorlással az ok-

³⁰ „Altera hic mihi cura erit, ut kinyomtassam akit a fölséges fejedelem parancsolt, et quidem latino ac gallico idiomate.” (1710. április 26., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³¹ Bercsényinek, 1710. május 5., Dancka: uo. fasc. H: 230. — Itt említem meg, hogy a levelek tanúsága szerint Brenner az átdolgozott kéziratot a nyomtatás előtt sem Rákóczinak, sem másnak nem mutatta be.

³² ESZE Tamás: I. m. 485. l. (Az irat közelebbi lelőhelyét nem adja meg). — Mitavia, németül Mitau, a lettországi Jelgava, Riga közelében, egykor a kurlandi hercegek székhelye.

³³ „Mitto libelli typis editi exemplar unum, alia dominus Clement transmissi; tertii etiam amplioris exemplaria sequuntur. Horum omnium editio, compactio et per Europam sparsio non mo lico labore stetit. Constitit florenos Rhenenses 400 et ultra, ego vero pro postariis et coeteris expensis accepi solummodo 280 florenos, quo cum praetio singularis diebus hic vivatur satis sentio: de lauta vita et prodigalitate sane nemo me arguet. [...] Libelli isti ingentes excitant rumores. Patroni non desunt, sed plures inimici, quos Austriaci excitant; quo plus suppressere conantur, eo magis curiositatem provocant, nec impellunt ne per Europam passim excurrat.” (Bercsényinek, 1710. július 30., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁴ „Ob libros his editos in Prussia magna Austriacorum vociferatio. Sed contemno, semper paratus ad obviandum si priores incoeperint.” (Bercsényinek, 1710. augusztus 9., DANCKA: Uo. fasc. H: 230.)

talán bécsi udvart, mely csak akkor emlékszik a megegyezésekre, a szerződésekre és az eskükre, ha fél.”³⁵

Augusztus 29-én újra kitért a röpiratra a fejedelemhez írt levelében: „Remélem, Felsőged méltóztatott már látni a könyvek egynémelyikét, melyeket latinul, franciául és németül nyomattam ki. Küldtem belőlük Sergeant úrnak [Brenner varsói megbízottja], hogy juttassa el Magyarországra. Már egész Európában elterjesztettük őket.”³⁶

Néhány nap múlva Bercsényinek írta, hogy a könyvek „második kiadásából” csatolt egy-egy példányt leveléhez.³⁷

Hosszabb hallgatás után, november közepén hozta újra szóba az ügyet Rákóczinak, jelezve, hogy a könyv körüli vihar még nem ült el (ami egyébként csak fokozza a kíváncsiságot olyanokban is, akik különben nem érdeklődnének iránta). Ismételten kéri a fejedelmet, ha gazfickók vagy bérgyilkosok révén valami baja történnék, torolja meg a hadifoglyokon.³⁸ Ilyesmire azonban nem került sor. Tiepolt írásban tiltakozott II. Ágostnál Brenner működése ellen, arra hivatkozva, hogy a két udvar megegyezett, hogy egymás lázadó alattvalóit nem fogadják be, — de ennek sem volt foganatja.³⁹

A röpirat ügyében az utolsó adatunk 1711. január 19-ről való. A Königsbergben tartózkodó Brenner közli az Utrechtben tárgyaló Klementtel a szabadságharcra vonatkozó legfrissebb híreket. Az utóiratban pedig ezt olvassuk: „Ha Kegyelmed lehetőséget talál arra, hogy a francia könyveskét, melynek egy mindenben javított példányát Körtvélyesi uramnak elküldöttem, újra kiadhassa Hollandiában, ezzel kedves dolgot cselekszik a felséges fejedelemnek.

³⁵ „J’ay fait imprimer en différentes langues ce que Votre Altesse Sérénissime a ordonné. Le public le goute et les Autrichiens en sont très mal satisfaits. J’en ay envoyé plusieurs exemplaires en Hollande, Angleterre et Italie, une quantité a été distribué icy et surtout à la cour qui est encore à Mariembourg. Madame la Comte de Kosel aussy bien que plusieurs seigneurs de Pologne m’en ont remercié, et je n’ay encore trouvé personne qui ayt osé dire et souttenir que j’imposois. Le sieur Tiepold en est fort en colère et il m’est revenu qu’il parloit à son ordinaire de violence, ayant écrit à l’Empereur pour obtenir un ordre positive pour me faire enlever. J’ay fait ladessus les protestations convenables à la cour et dans la ville, disant qu’il devoit répondre, s’il trouvoit son parti attaqué, par la plume; et s’il auseroit d’user de violence, je me servirois des vois permises par le droit naturel et par les loix de l’honneur pour en réprimer l’insolence de moins mal qu’il me sera possible. Je supplie Votre Altesse Sérénissime de menacer de repraisailler à prendre sur les prisonniers, cette cour de Vienne déraisonnable, qui ne souvient jamais des cartels, traittés et serment que lorsqu’elle craint.” (1710. augusztus 15., Dancka: uo. fasc. H: 230.) — Ugyanaznap röviden, latinul Bercsényinek is írt Brenner: „Librum a me Gallice et Latine editum per Europam vulgavi. Indignatur Tiepolt et non de responsione sed de vi inferenda loquitur. Tempus docebit. Paro resistenciam, quam possum optimam casu quo id praesumat.” (Uo.)

³⁶ „J’espère que Votra Altesse Sérénissime aura déjà eu la bonté de voir quelques uns des livres que je viens de faire imprimer en latin, en françois et en allemand. J’en ay adressé à Monsieur Sergeant, pour les envoyer en Hongrie. Ils courent déjà toutte l’Europe . . .” (1710. augusztus 29., Dancka: Uo. fasc. H: 230.)

³⁷ „Cum nondum mihi constet libellos meos pervenisse, hisce pro modum duplicatae unum ex posteriore editione accludo.” (1710. szeptember 12., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁸ „Et cum idem [a császári követ] multis communicationibus et urgenti strepitu omnia implent, praesertim contra editos a me libros debachando (quo curiositatem multorum alioquin de legendo non cogitantium excitat), iterato Seranissimam Vestram demisse oro, ut repressaliorum comminaria desumptione, aut si aliquid per nebulones et siccarios mihi contigerit, eydem in captivis revera desum, curare dignetur.” (1710. uovember 14., Dancka: uo. fasc. H: 230.)

³⁹ Tiepolt kelt nélküli beadványának másolata és Brenner erre adott válasza uo. asc. H: 230.

Ha erőre kapunk, sokat segíthetnek az érvek. Ha gyöngének bizonyulunk, javaink és életünk elvész, de ügyünk igaz voltának bebizonyításával, legalább becsületünket megmentjük.”⁴⁰

A javított szövegre való utalás elsősorban a szöveghez függesztett utolsó bekezdésre vonatkozhat, melyben „egy nagyon kiváló magyar főpap”, a nevén nem említett Széchényi György érsek 1710. május 22-én bekövetkezett halálát adja tudtul, továbbá a függelékre, amelyben az érseknek, az udvarhoz küldött, már említett latin beadványát közli.

A röpirat szerzője. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* első változatát valószínűleg Ráday Pál írta, 1709. október vége előtt, latinul. Ezt a kéziratot 1709–1710 fordulóján Varsóban átdolgozta Brenner Domokos. Mivel Ráday kéziratának szövegét nem ismerjük, kérdés, vajon mit változtatott Brenner.

Első pillanatra feltűnik, hogy az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* műfajában és érvelésében is különbözik a kurucok korábbi röpirataitól. Az európai közvéleményhez szóló, szinte kizárólag Ráday által írt tájékoztatások kiáltvány, manifestum alakban készültek. Ez a műfaj az 1700-as években már elavulóban volt, helyét a fiktív levél foglalta el, mely lehetőséget adott az okok és ellenokok közvetlenebb kifejtésére, nemcsak kinyilatkoztatott, hanem érvelt is. A nyugat-európai irodalom immár évtizedek óta kedvelt levélformája első ízben jelenik meg a külföldhöz szóló magyar publicisztikában. Latin stílusa korántsem olyan ünnepélyes, mint a kiáltványoké, deklarációké volt, érvelése viszont annál hatásosabb, mert egy magát elfogulatlannak valló külföldi szája adja a szót, aki egy kicsit kívülről nézi a dolgokat. Stílusa, szerkezete nem is hasonlít Ráday publicisztikai megnyilatkozásaihoz.

Még nagyobb az eltérés, ha a *Levél* érvelését nézzük. A manifestumok a magyar nemesi kiváltságokra hivatkoztak, az isteni törvényt emlegették és a szentírást idézték. A lengyel királyi tanácsos az uralkodó és a nemzet közötti szerződésről beszél, a természeti jogra hivatkozik és a nemzetközi jog megalapozóját, Hugo Grotiust idézi, megszólaltatva a kor neves Grotius-magyarázoit, G. Horn holland történészt, G. A. de Thou francia hugenotta jogászt, D. Chytraus (Kochhaffe) német teológust és A. Meyer flamand historikust. A sérelmek persze, a lényeget tekintve, ugyanazok, mint a korábbi röpiratokban (azzal a különbséggel, hogy a protestánsok problémáiról nem hallunk), de a hazai, nem egyszer elmaradott és provinciális légkörből átléptünk az európai politika és jogtudomány modern érveinek világába. A magyar történet eseményeinek elmondásánál sem Bonfinire, vagy más hazai szerzőre hivatkozik a levélíró, hanem olasz és francia munkákat idéz, eleve elhárítva ezzel az elfogultság vádját. A továbbiakban feltűnik, hogy a *Levél* szerzője milyen kitűnően tájékozott az udvarral folytatott béketárgyalások részleteiben. Nemcsak a kuruc álláspontot ismeri, hanem a császárit is, sőt azokat a bizalmas levélváltásokat is, melyek Széchényi Pál érsek és a császár közt történtek. Nem egyből szószerint idéz, s még azt is tudja, hogy az érseknek melyik volt az a beadványa, amelyre nem kapott választ. Azt mondtuk, hogy a magyar történelmet az elfogulatlan külső szemlélő szemével nézi; a béketárgyalásokról viszont a bizalmas dolgokban minden oldalról jól informált bennfentes tájékoztat.

⁴⁰ *Actenstücke zur Geschichte Rákóczy's*: I. m. II. 141. I. Idézi latinul ESZE Tamás is: I. m. 485. I.

Mindez pedig Ráday szerzősége ellen szól. A kancelláriai direktor korábbi röpiratai a hagyományos magyar nemesi szemlélet jegyében szóltak, s nem tudunk róla, hogy szerzőjük felfogása később megváltozott volna. Elképzelhetetlen, hogy Ráday, a buzgó kálvinista, aki minden kiáltványában bő teret szentelt a protestáns vallási sérelmeknek, itt kihagyta volna őket. Azt is tudjuk, hogy sem a francia, sem az olasz nyelvben nem volt járatos, és ha Grotius latin kiadását forgatta is, aligha ismerte a francia nyelven megjelent magyarázatokat, vagy az olasz nyelvű történeti műveket. Egyébként sem volt szokása publicisztikai munkáiban forrásaira hivatkozni, soha röpirataihoz jegyzeteket nem csatolt. A béketárgyalások császári résztvevőinek bizalmas levélváltásait sem ismerhette. Az a tisztelet pedig, amivel a *Levél* a császári békeküldöttség vezetőjéről, Széchényi érsekről szól, (aki hű a császárhoz, de elismeri a felkelők igazát és így maga is gyanússá válik Bécs szemében), teljesen idegen volt Rádaytól.

Mindebből az következik, hogy a Ráday által írt eredeti szövegből vajmi kevés maradhatott, talán csak a magyar törvényeket ismertető rész és a béketárgyalások kuruc érvelését kifejtő, korábbi röpiratokra támaszkodó bekezdések. A *Levél* egésze, okfejtésének lényege Brenner munkája. A tartalmi érveket még megerősítik a stiláris és műfaji bizonyítékok. Brenner korábbi és későbbi műveinek nyelve, jegyzetelési módja megegyezik a *Levél*-ével, sőt az idézett szerzők egy része is azonos.⁴¹

Brenner tájékozottsága a hazai jogban és történelemben korántsem volt olyan alapos, mint Rádayé, nyelvismerete, nemzetközi látóköre azonban nagyobb volt, s benne élt kora modern európai áramlataiban. A röpirat megírásakor a mintegy 45 éves apát mögött változatos élet állt. Pozsony megyei szegény kismemesi családból származott, s fiatal korában katonának állt. Valamelyik császári huszárezred tizedese volt, amikor átállt a franciákhoz, ahol Verceil alezredes századában szolgált. Hamarosan odahagyta azonban a katonaságot és Nantesban a papi rendbe lépett. Hazatérve Magyarországra, megmaradt a papi pályán, ezekről az évekről azonban közelebbit nem tudunk. 1704-ben azonban már mint hantai prépost, Széchényi György érsek titkáraként vett részt a gyöngyösi béketárgyalásokon. 1705. áprilisában átállt a kurucokhoz. Ahogy Bercsényi írta: „hűségét historizáló pennájával akarja bizonyítani,” vagyis az a szándéka, hogy megírja a béketárgyalások történetét.

1706-ban Rákóczi kinevezte szepesi prépostá. Kinevezését a káptalan sérelmezte, ekkor Brenner kis latin munkában bizonyította, hogy a fejedelemnek joga van egyházi méltóságokat adományoznia. 1707-ben Rákóczi diplomáciai megbízatással a pápához küldte, egy évet töltött Rómában. Hazatérve külön megbízatással Párizsba ment, majd 1709-ben került sor lengyelországi küldetésére, melynek fő célja II. Ágost lengyel király és Sieniański Ádám belzi palatinus kibékítése volt.

Brenner nyugtalan, ambiciózus, de tehetséges ember volt. Mozgékony, eleven szelleme a legbonyolultabb helyzetben is azonnal meglátta a lényegét, s megtalálta a meggyőzéshez legalkalmasabb érvet. Diplomáciai jelentései mutatják,

⁴¹ *Peculiares principum Hungariae in ecclesia Dei praerogativae*. Lőcse 1707. (RMK II. 2286. sz.; többször idézi Grotiust, I. 43. l.; Rákócziról adott jellemzése szinte szószерint azonos a *Levél*-ben olvashatóval) és *Déduction des droits de la principauté de Transsylvanie*. H. és év nélk. (Hollandia, 1713. Vö. Köpeczi, I. m. 299–300. l.)

hogy felismerte az európai nagy diplomácia titkos rugóit, s a kuruc szabadságharc nemzetközi helyzetét jobban érzékelte, mint diplomatatársai.⁴²

Összegezés. Vizsgálódásaink eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze: Az *Egy lengyel királyi tanycsos levele* első változatát minden bizonynyal Ráday Pál írta 1709 őszén, latinul, *Epistola Celsi ad Constantium* címen. Ennek szövege nem maradt ránk. Ezt az alapszöveget teljesen átdolgozta 1709–1710 fordulóján Brenner Domokos Varsóban. 1710 elején elkészítette a röpirat német változatát, majd — föltehetően — valamelyik Rákóczi szolgálatában álló francia bevonásával — a franciát. Szándékosan mondunk változatot és nem fordítást; a francia szövegen ugyanis lemérhetjük az eltéréseket: többhelyt bővítette, másutt átfogalmazta a latint, s még ahol azonos maradt, ott is franciásította. A francia változatban egyébként már az 1710. január 22-i vadkerti csatáról is megemlékezett, amelynek híre valamikor márciusban jutott el hozzá.

A röpirat kiadását ugyancsak Brenner intézte 1710 nyarán. Erre — a német szöveg esetében bizonyosan, a többiében föltehetően — a lettországi Jelgavában (Mitau) került sor. Elsőnek a német változat készült el, aztán a latin és a francia, augusztus végére már mind a három megjelent. Sajnos a latin és a német nyelvű variáns mindeddig nem került elő.⁴³ Ősszel — legalábbis a francia szövegből — már az újabb, második kiadás is megjelent, változatlan szöveggel, szintén valamelyik észak-lengyelországi nyomdában, de hogy melyikben, nem tudjuk.

1711 januárjában a megtoldott és függelékkal kiegészített francia változatot Brenner megküldte Utrechtbe Klement Jánosnak, aki azt kinyomtatta, *A Ratisbonne, chez Brasme Kinkius, 1711* impresszummal. Azt, hogy a regensburgi nyomdai jelzés fiktív, már kimutatták,⁴⁴ minden bizonynyal Hollandiában készült.

Az *Egy lengyel királyi tanácsos levele* politikai célját nem érte el. Bár többször kiadták, példányai sokfelé eljutottak, a maga idejében feltűnést is keltett, nem tudta a protestáns hatalmak képviselőit Magyarország igaza mellé állítani az utrechti béketárgyalásokon. A nemzetközi politika alakításában tehát nem volt jelentősége. Történelmi értéke mindenekelőtt abban van, hogy elsőnek ad hírt a korai felvilágosodás természetjogi érveinek Magyarországon való meg-

⁴² Brenner életrajzát és diplomáciai tevékenységének értékelését l. *Ráday Pál iratai*, im. II. k. 46–48. l. és BENDA Kálmán; *Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707–1708.* = Történelmi Szemle 1959., főleg 11. s köv. l. Lengyelországi útjának céljára ld. Maron jelentését, Skola, 1709. május 7.: Külügyminisztériumi Levéltár, Párizs. Correspondance politique: Suède, t. 120, fol. 41. — Végül idézzük Klement Mihály Brennerhez írt levelét, annak igazolására, hogy tudott volt, hogy a Széchényi Pál levelezést ő hozta magával. Brenner és Klement a szabadságharc után összeveszett, s kölcsönösen mindennek elmondták egymást. Klement ebben a Hágából 1714. április 26-án írt levelében állhatatlannak, köpönyөгforgatónak nevezi Brenner-t, aki ha érdeke úgy hozta mindig elárulta urát. Így faképnél hagyta a császárt, „et vous ne doutâtes [!] point de trahir et son secret et d'emporter ses papiers pour vous, joindre à votre Prince [Rákóczi], qui vous récompensa d'une prélatrice imaginaire.” (Uo. Correspondance politique: Hongrie t. 17, fol. 141.)

⁴³ Föltehetően a latin és a német röpirat címe más volt, ezért nem talált rájuk eddig senki. Magam is hiába kerestem az elképzelhető variáns kezdőszavak alatt. (Epistola, Littera, — Schreiben, Brief. Ein polnischer Minister, — Celsus, stb.)

⁴⁴ ESZE Tamás: I. m. 486. l.

jelenéséről.⁴⁵ Jelzi, hogy a régi és az új politikai eszmék közötti harc a kuruc táborban is jelen volt. Paul Hazard szavával élve: „a hagyományos európai tudat válsága” elérte Magyarországot is.⁴⁶ Hogy ezeknek az új eszméknek a fel-tűnésében mennyi része volt Rákóczinak, aki átdolgoztatta Ráday hagyomá-nyos felfogásban írt könyvét, hogy Brenner felfogásának kialakulásában milyen szerepet játszott a Nyugat-Európával és éppen a francia műveltséggel szoros kapcsolatot tartó varsói lengyel politikai és kulturális környezet, ezt további kutatásoknak kell tisztázniuk. Ugyanakkor a röpirat egyik legszebb történelmi emléke a sok évszázados lengyel – magyar barátságnak: 1710-ben a független-ségéért küzdő Magyarország igazát egy lengyel tárja Európa elé.

KÁLMÁN BENDA

“Lettre d’un Ministre de Pologne à un Seigneur de l’Empire sur les affaires de la Hongrie”

Le pamphlet, paru sous ce titre-là, en 1710, puis en 1711, en français, en latin et en allemand, a été écrit sous forme de lettre, forme à la mode à cette époque, et son but était de justifier devant l’opinion publique européenne la guerre d’indépendance hongroise commencée contre les Habsbourg en 1703. En même temps il a souligné le fait que les négociations des insurgés avec Vienne ont échoué par suite de la rigidité de la cour qui s’est refusée de toutes concessions. Dans son argumentation, le pamphlet s’appuie avant tout sur le raisonnement du droit naturel des Lumières précoces et il cite les ouvrages d’Hugo Grotius.

Après avoir analysé le fil d’idées du pamphlet, l’étude énumère les exemplaires manu-scrits et imprimés du pamphlet qui sont connus aujourd’hui, puis, à la base des données d’archives, elle éclaireit les circonstances de la rédaction et de la publication du pamphlet, de même que le personnage de son auteur. D’après l’auteur, la première version du pam-phlet a été écrite, en automne de 1709, par Paul Ráday, directeur de la chancellerie du prince François II Rákóczi, en latin. Son manuscrit qui n’a pas subsisté jusqu’aujourd’hui a été remanié complètement par l’abbé Dominique Brenner, diplomate de Rákóczi qui résidait à cette époque à la cour polonaise, à Varsovie. Les phases de la préparation du pamphlet peuvent être poursuivies dans les rapports diplomatiques de Brenner que l’étude cite en détail. C’est de ceux-là que nous savons que, en été de 1710, Brenner a fait imprimer les variantes de langue latine, française et allemande à Jelgava (Mittau) en Lettonie. Nous n’en connaissons que la variante française de laquelle subsistent deux éditions aussi de Jelgava et le texte du manuscrit qui est aussi resté intact, avec les corrections de Brenner. En 1711, le texte français a été publié de nouveau par les ministres de Rákóczi accrédités en Hollande, avec une date d’impression fictive de Ratisbonne.

Le pamphlet n’a pas eu d’influence sur la politique internationale. Du point de vue historique, il est pourtant important, parce que nous y pouvons faire la connaissance de la conception de droit public des Hongrois insurgés, et parce que c’est ici qu’apparaissent, pour la première fois en Hongrie, les arguments de droit naturel des Lumières.

⁴⁵ Jegtörténetírásunk a legutóbbi időkig úgy vélte, hogy Hugo Grotius eszméi a magyar jakobinusoknál, az 1790-es években jelentek meg először Magyarországon. L. HUGO GROTIUS: *A háború és a béke jogáról*. Kiadta és a bevezető tanulmányt írta Szabó Imre. I. Bp. 1960. Bevezetés. (Vö. Esze Tamás, i. m. 489. l.)

⁴⁶ PAUL HAZARD: *La crise de la conscience européenne*. I–II. Paris 1936.

A Nyugat és a magyar forradalmak

Három megközelítési mód kínálkozik a *Nyugat* forradalmak-alatti tevékenységét vizsgálva: az előzmények felől nézhetjük, hogyan radikalizálódott már az első világháború idején és fordult mindinkább a nemzet és a társadalom gondjai, problémái felé. Visszatekinthetünk az 1919 végén újra induló *Nyugat*-számok felől, azt vizsgálva, hogy az ellenforradalom felülkerekedésének első esztendeiben ki hogyan vállalta vagy éppenséggel hogyan tagadta meg a Tanácsköztársaság alatti magatartását. A mea-culpázó hangok hatása befolyásolhatja így szemléletünket, hogy hitelt adjunk olyan kijelentéseknek, amikor átmenetileg egyes írók olyasmit is megkérdőjeleztek, amit korábban, a forradalmak idején őszinte és nyitott szívvel vallottak és vállaltak. Végül vizsgálhatjuk azt a két forradalom közötti határvonalat, ami az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1919-es szocialista forradalom *Nyugat*-számai között húzódik, illetőleg arra a kérdésre keresnénk így választ, létezett-e ilyen határvonal, és ha igen, milyen mértékig és mi volt az a tartalmi különbség, ami a két forradalom *Nyugat*-számaait elválasztotta.

Az első megközelítési mód talán a leginkább kidolgozott irodalomtörténet-írásunkban; ma már elismert tény, hogy a *Nyugat* által indított irodalmi forradalom a társadalmi forradalom ébresztgetője, előkészítője is volt, még akkor is, ha a tízes évek elején ezt Pogány József vagy Bresztovszky Ernő még nem ismerték fel, amint erre Komlós Aladár is utalt a *Nyugatról* szólva. Pogány és Bresztovszky ugyanis az Ady Endre és a *Nyugat* gárdájának jelentékeny része között az irodalom társadalmi szerepét illetőleg kétségkívül meglevő különbségeket hangsúlyozták, ám végül is az ismeretes „modernizmus-vitában” az új irodalom egésze melletti kiállás érvényesült a szociáldemokraták hivatalos álláspontjaként, amit Garami Ernő fogalmazott meg a Szociáldemokrata Párt 1908-as kongresszusán:

„Aki megfigyeli a magyar szépirodalmat, az észre fogja venni azt, hogy ez vajúdik: új, fiatal emberek új témákat keresnek és az új témákhoz új formákat. Viaskodnak azokkal az új témákkal, formákkal, de meg akarják teremteni őket. Újat akarnak hozni szemben azzal a régi formával, amelyet én is elavultnak, rossznak, sőt még szocialista szempontból is elvetendőnek és károsnak tartok. Én azt mondom, hogy ezt a fiatal, új vajúdot, nem mindenben kifogástalant teremtető, de kifogástalant és újat teremteni akaró irodalmi mozgalmat a Népszavának, ha van rá módja, lehetősége, támogatnia kell, ennek hajlékot kell nyitnia.”¹

¹ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt Budapesten 1908. április hó 19–23. napján megtartott IV. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Bp. 1908.

Joggal írhatta Ignótus 1918. novemberében a *Nyugat* beköszöntő cikkében, hogy ha a folyóirat első száma a polgári demokratikus forradalomban nem is tükrözi eléggé a változást, ezt a forradalmat ők készítették elő:

„Ha valaki, úgy az irodalom, és épp az a független és szabad magyar irodalom, melyet tíz éven át a Nyugat jelképezett, megengedheti magának, hogy a művészet titokzatos törvénye szerint akkor találja meg szavát legkevésbé, mikor szíve legforróbban van érdekelve. Mert a harc, mely az október 30-iki dicsőséges forradalomban a teremts diadalig jutott el, a magyar művészetben s kivált a magyar irodalomban már jóval előbb végbement volt és győzött. A Nyugat emberei közül nem egy személy szerint is munkása és győztese volt a most diadalra jutott politikai forradalomnak.”²

Babits Mihály ugyanakkor már arra is rávilágít, szintén a *Nyugatban* írt cikkében, hogy „a mai forradalomban új forradalmak csírái rejlenek. De ha egyszer a fa nagyra nőtt már; minden új forradalom csak annyi lesz, mint új szétválása két ágnak, hogy mentül lombosabb koronája legyen.” Nemcsak egy új forradalom eljövételének prófeciája ez, de annak a felismerése is, hogy mindez *szükségszerűen* bekövetkezhet, és Babits legfeljebb az új forradalom érkezétség eltelő időt gondolja távolabbinak. A történelem világformáló erejének fogja fel Babits e cikkében a polgári demokratikus forradalmat, amely szinte az emberek akaratától függetlenül teljesíti az élet, a fejlődés parancsát — ezért is fogadja megértéssel: „a történelem gépezete működött itt tovább, mely akkora lendületet kapott a világháborúban, hogy most a saját lendülete hajtja, s ha emberi kéz próbálja forgatni, elragadja ezt a kezét a saját irányába vagy letépi.”³

A másik megközelítési mód, ami a legélesebb fordulatot mutató 1919. novemberi *Nyugat*-számtól indítva visszafelé is megkérdőjelezné a folyóirat íróinak forradalmak alatti magatartása őszinteségét, véleményünk szerint nem járható út és nem is lenne igazságos. Mert a Tanácsköztársaság bukásával (pontosabban szólva: megdöntésével) a haladó írók egy sor olyan elképzelése és illúziója is rombadőlt, amelyek pedig hozzájárultak 1919-es magatartásuk kialakulásához. Ne feledjük, hogy egy négyéves háború átélt borzalma, amikor a magyar nép színe-virága pusztult el értelmetlenül, miközben idehaza a szemük előtt tobzódott az úgjazdagok (és persze a régi tőkésék) háborúból hasznot húzó, a vért pénzre váltó világa, volt az az alapélmény, amely forradalmasította gondolkodásukat. Lehetetlen volt ugyanis a feltörekvő polgárságot, a tőkés rendet, a korábbi, a feudalizmus-ellenes szemüvegen át szemlélniük; a kapitalizmus bűnei is lelepleződtek, legalábbis mint a háborúkat okozó olyan rendszer, amely bele-tapos az egyén szabadságába, és értelmetlenül idegen érdekekért teszi kockára a nemzet jövőjét. Belejátszott gondolatviláguk radikalizálódásába a nemzet-féltés is, méghozzá 1918 végétől mind erőteljesebben, hogy a második forradalmat, a Tanácsköztársaságot a *Nyugat* íróinak nagyrésze vállalni tudta, valamint az is, hogy ez a forradalom szintén vérontás nélkül érkezett, mint az előző. Hozzájárult a Tanácsköztársaság alatti feladatvállalásukhoz az a körülmény is, hogy az irodalmi élet irányításába jelentékeny beleszólásuk volt a proletárdiktatúra idején. Osvát Ernő volt például az Írói Direktórium elnöke — és ez nem névleges tisztséget jelentett számára. Mellette Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Barta Lajos, Biró Lajos, Szini Gyula és a Nyugat több más írója is résztvett e szervezet munkájában.

² IGNÓTUS: *Új Magyarország*. = Nyugat 1918. november 1–16.

³ BABITS Mihály: *Az első pillanatban*. = Nyugat 1918. november 1–16.

Az európai forradalmak kitörésének, legalábbis a háborúban vesztes országok területén, volt valamilyen valószínűsége 1919 tavaszán, és ez a lehetőség maradt jóformán egyetlen reménynek akkor az országot körülvevő ellenséges blokád és katonai támadások kivédésére. Illúzióknak bizonyult utólag ez is, miként a két munkáspárt egyesülésének tartóssága is, amire a proletárforradalom vér nélküli győzelme, viszonylag békés átmeneti jellege épült. És a Tanácsköztársaság 1919 júniusában — júliusában kénytelen volt a forradalmi terror eszközéhez is nyúlni az ellenforradalmi kísérletek leverésére, ugyanakkor beszűkültek a lap- és könyvkiadás lehetőségei is a gazdasági blokád következtében beállt papírhány miatt; nagy gond volt az élelmezéssel, az ország ellátásával is, és mindez természetesen fékezte az első hetek lendületét. Ám éppen ezért nem fogadhatjuk el az 1919 őszen és után bekövetkezett visszamenőleges elvfeledásokat 1919 tavaszára igazán érvényesnek, — noha igaz az is, hogy nemcsak a félelem, a fehér terror rémségei keltette légkörrel magyarázhatók ezek a negatív megnyilatkozások, hanem benne élnek, belejátszanak az 1919 nyarán bekövetkezett csalódások is, az illúziók széthullása is. Ezért valljuk és hisszük, hogy a magyar írók 1918-as és 1919-es megnyilatkozásai őszinték voltak a forradalom idején, azokat nem kérdőjelezhetjük meg a későbbi negatív állásfoglalások talajáról. Már csak azért sem, mert az említett csalódások nem 1919 őszen következtek csak be, hanem már 1919 júniusában megindult a kiábrándulás egyeseknél — például Babitsnál, aki ekkor adta közre Szálló nap után című, kiábrándulását már jelző költeményét⁴ —, másoknál is, így Móricz Zsigmondnál is⁵ az elbizonytalanodás; ekkorra ugyanis már kitűnt, hogy a forradalmi terror alkalmazása elkerülhetetlen, és másrészt a felvidéki visszavonulás után az önvédelem lehetősége is kedvezőtlenre fordult. De mindez a későbbi viszonylagos eltávolodás nem teheti — és nem is teszi — meg nem történtté a Tanácsköztársaság első hónapjainak pozitív magatartásformáit a Nyugat íróinál.

Maradt tehát számunkra a harmadik megközelítési lehetőség: annak a vizsgálata, hogy van-e, és ha van, mennyire éles a határvonal a Tanácsköztársaság előtti és alatti *Nyugat* között. Már az jelez valami különbséget, hogy amíg 1918 novemberében Babits köszöntötte a polgári demokratikus forradalom győzelmét, még hozzá lelkesedéssel, ám ugyanakkor — mint említettük — rámutatott egy újabb forradalom lehetőségére is, a Tanácsköztársaságot Szabó Dezső üdvözölte a *Nyugat* 1919. áprilisi számában, aki sajátos frazeológiájával egyidejűleg bizonyos fenntartásait is hangoztatta; a proletárhatalmat elfogadja, sőt ünnepli, de félti tőle az írói szabadságot. És egy olyan szintézis megvalósítását tűzi ki az új irdalom céljául, „amelyben minden benne van: a múlt minden munkája, a jövő minden álma, a szavatlan anyagok, a természet boldog tágassága a tágabb űr rohanó világai s a teremtetett Isten”. Ez a mindent magába ölelő szintézis, amit ő „a teljes ember” kibontakozásának tekint, s amelynek a kommunizmus „csak állomása”, nem más, mint „Szent Ágoston és Marx”, a keresztény ideológia és a marxizmus valamiféle összeegyeztetése.⁶ Szabó Dezső persze nem jelenti a *Nyugat* egészét, sőt fővonalát sem; ismeretes, hogy az ő útja a Tanácsköztársaság idején az ellenforradalom irányába halad, és

⁴ BABITS Mihály: *Szálló nap után*. = Vasárnapi Újság 1919. június 8. Vö. SÖTÉR István: *Babits Mihály*. = Kortárs 1959. 1. sz.

⁵ Vö. MÓRICZ Virág: *Apám regénye*. Bp. 1953. 192–193.

⁶ SZABÓ Dezső: *Az egész emberért*. = Nyugat 1919. április 1. Vö. NAGY Péter: *Szabó Dezső*. Bp. 1964. 199–207.

júniusban már olyan nézeteket hangoztat, olyan elméletet fogalmaz meg, amely már előrevetíti a későbbi, a forradalmak bukása utáni keresztényszocialisták szociális demagógiáját.⁷ A *Nyugat* forradalmi hangütése Tóth Árpád Az új isten című költeményében szólalt meg igazán, amelyben a megváltozás vágyát is kifejezte a költő: Emelj minket roppant tenyereidre / És a magad képére gyúrj át minket!

Egy másik különbség, amit többen is hangoztattak már, hogy a Tanácsköztársaság idején nem Osvát Ernő, hanem Babits Mihály szerkesztette a *Nyugatot*. Ez az elhatárolás azonban nem egészen pontos. Osvát neve ugyanis nem a Tanácsköztársaság alatt, hanem már korábban, 1919 januárjától lekerült a lap éléről, és már ekkor Babits vette át szerkesztői szerepkörét. Hogy mi volt az oka Osvát kiválásának, az nem eléggé világos, Schöpflin Aladár búcsúzója az 1919-es évfolyam élén sem ad erre vonatkozóan kellő fogódzót.⁸ Talán az lehetett kiválásának oka, hogy a Vörösmarty Akadémia alakulásakor, 1918 december elején kifejejtették őt a tagok névsorából, lehetett más indítéka is, de talán ez a körülmény is hozzájárult, hogy a Tanácsköztársaság idején Osvát vállalni tudta az Írói Direktórium elnöki tisztét, ami meglehetősen sok munkával járt. És még egy érdekes adat, ami ezzel összefüggésbe hozható: a Sajtódirektórium 1919. június 11-i jegyzőkönyvéből tudjuk — amelynek különben Osvát szintén tagja volt —, hogy felmerült „egy kéthetenként megjelenő 10 ív terjedelmű, főleg szépirodalmi tartalmú” folyóirat megindítása, amelyet Osvát Ernő szerkesztett volna.⁹

A tervezett új irodalmi folyóirat természetesen nem a *Nyugat* helyett, hanem mellett került volna kiadásra, hiszen a Sajtódirektórium 1919. május 3-i jegyzőkönyve szerint a *Nyugatot* a Közoktatásügyi Népbizottság át kívánta venni és továbbra is fenn akarta tartani, éppen az Írói Direktórium javaslatára, amelynek elnöke Osvát Ernő volt. A közvetítéssel Babits és a Közoktatásügyi Népbizottság között Fülep Lajost kérték fel,¹⁰ aki nyilván sikerrel közvetített, hiszen a jegyzőkönyv szerint „a *Nyugat* nyomdai előállításának költségeit attól az időponttól fizeti a Szellemi Termékek Országos Tanácsa, amikortól kezdve a Közoktatásügyi Népbizottság céljait szolgálja”. Márpedig a Sajtódirektórium június 21-i jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy a Közoktatásügyi Népbizottság kifizette a *Nyugat* nyomdai számlaköveteléseit.¹¹

Ha összehasonlítjuk az 1918 decemberében alakult, rövid ideig fennálló Vörösmarty Akadémia, valamint az Írói Direktórium és Választmány névsorát, kitűnik, hogy a *Nyugat* csaknem ugyanazon írói mindkettőben résztvettek, ez pedig a feladatvállalás folyamatosságát mutatja a Tanácsköztársaság idején is. Persze, Móricz Zsigmond vagy Krúdy Gyula, vagy például Kosztolányi Dezső Tanácsköztársaságot szolgáló írásai nem magában a *Nyugatban* jelentek meg, hanem a napilapokban, hiszen főként a szélesebb olvasótáborot meggyőzni kívántak, publicisztikai hevületű írásokról van ez esetben szó. Amikor a folyóiratról szólunk, természetesen a *Nyugat* írógárdájának munkásságát vizsgáljuk, és nem kizárólag a folyóiratban megjelent írásokat. Hozzájárult a *Nyugat* íróinak e feladatvállalásához, hogy a Tanácsköztársaság irodalompolitikája az új társadalom szolgálatát és az irodalom szabadságát egy-

⁷ SZABÓ DEZSŐ: *Levelek Kolozsvárra*. = Vörös Lobogó 1919. június 18.

⁸ SCHÖPFLIN ALADÁR: *Osvát Ernő*. = *Nyugat*, 1919. január 1.

⁹ Közli: „*Mindenki újakra készül...*” IV. kötet. Bp. 1967. 797–798.

¹⁰ Uo. 796–797.

¹¹ Uo. 798–799.

szerre hirdette, gondoljunk például az elnöklő Biró Lajos felszólalására az Írók Szakszervezete megalakulásakor, aki többek között kifejtette, hogy „az irodalmi produkcióra vonatkozó korlátozottság, minden megszorítottság, megszükitettség csak a pillanat kényszerűsége. A végső cél az írók és az irodalom teljes és tökéletes szabadsága. A szakszervezet feladata lesz, hogy az átmeneti időt tűrhetővé és minél rövidebbé tegye.”¹²

Ugyanezen az ülésen Osvát Ernő (aki ekkor már az Írói Direktórium elnöke volt) a következőkben körvonalazta a szakszervezet feladatát az összegyűlt háromszáz író előtt:

„Jövőbeli munkánknak az írói szabadság, a kritika függetlensége és az írói egzisztencia biztosítottasága kell, hogy alapját képezze. Mert sem ezek a kérdések, sem az irodalom maga, amely a jobb lehetőségek megálmodása, a jövőbelátás és mint ilyen az emberi haladás folytonosságát szolgáló társadalmi tevékenységek fényszórója kell hogy legyen, a jövőndő társadalmában még nincs. Ezeknek a jegyében kell szakszervezetünket megalkotni.”¹³

Az irodalom szabadságáról Lukács György,¹⁴ sőt Kun Béla is hasonló szellemen nyilatkozott ekkor, Krúdy Gyula későbbi visszaemlékezése szerint.¹⁵ Noha előfordultak a Nyugat egyes írói ellen éretlen támadások is a Tanácsköztársaság idején, így például Tóth Árpád¹⁶ és Kosztolányi Dezső ellen,¹⁷ ami nyilván mindkét író elkedvetleníthette, az is jellemző azonban, hogy a *Nyugat* legalább ilyen éles hangon utasította vissza az ilyen támadásokat.¹⁸

Természetesen a *Nyugat* Tanácsköztársaság-alatti számaiban is kitapintható az a belső összetettség, a nézeteknek, az irodalomról vallott felfogásnak és a stílusnak az a sokfélesége, ami a folyóirat egészére mindig is jellemző volt. Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Tóth Árpád vagy a fiatal Déry Tibor és Lányi Sarolta éppúgy teret kaptak benne, mint Fenyő Miksa, Füst Milán, Hatvany Lajos, Szabó Dezső vagy Schöppflin Aladár. Igaz, ez utóbbi csak korábban megkezdett regényét folytatta, és Babits vagy Kosztolányi nem adott közre új költeményeket a folyóiratban a Tanácsköztársaság idején. Móricz Zsigmond pedig csak a címloldalon kinyomtatott nevével jelezte odatartozását, nem azért, mintha forradalmi riportjait és cikkeit a *Nyugat* nem vállalta volna, sokkal inkább a másutt gyorsabb publikálási lehetőség miatt, miként azt a polgári demokratikus forradalom idején is tette.

Összefoglalásul talán megállapíthatjuk, ha van is bizonyos különbség — miként azt az előbbiekben jeleztük — a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság *Nyugat*-számai között, olyan élesen elválasztó határvonalat vizsgálódásaink során nem találtunk, amely valamiféle burkolt elutasításra mutatna a Tanácsköztársaság idején, akár az írók részéről a szocialista forradalommal szemben, akár a politikai vezetés részéről a folyóirattal szemben. Ennek alapján végkövetkeztetésünk a következőképp összegezhető: a *Nyugat* 1918-ban és 1919-ben is vállalta a forradalmat, és mind a két forradalom vállalta a *Nyugatot*.

¹² Megalakult az Írók Szakszervezete. Biró Lajos lett az elnök. Fáklya 1919. május 13.

¹³ Uo. Közl.: „Mindenki újakra készül . . .” 1967. 354–357.

¹⁴ LUKÁCS György: *Felvilágosításul.* = Vörös Újság 1919. április 18.

¹⁵ KRÚDY Gyula: *A bolsi.* = A tegnapi ködlovagjai c. kötetében. Bp. 1924.

¹⁶ *Vigyázat!* = Vörös Újság 1919. április 11.

¹⁷ *Cikk a vezércikkről.* = Vörös Újság 1919. május 9.

¹⁸ FENYŐ Miksa: *Dosztoevszkij.* = Nyugat 1919. április 16.

FARKAS JÓZSEF

La revue „Nyugat” (Occident) et les révolutions hongroises

En examinant l'activité durant la révolution bourgeoise-démocratique de 1918 et la révolution socialiste de 1919 de la revue *Nyugat* („Occident”), l'une des revues les plus importantes et les plus considérables de la littérature hongroise du XXe siècle, trois moyens d'approche se prêtent. Nous pouvons examiner la revue du point de vue des antécédents, comme l'organe de réveil et de préparation de la révolution sociale. C'est ce moyen d'approche qui est le plus élaboré dans notre historiographie littéraire. Nous pouvons jeter un regard en arrière à partir des numéros de *Nyugat*, parus à la fin de 1919, en examinant qui et à quel point ont accepté ou renié la République des Conseils; mais les abandons de principe ultérieurs et les déceptions n'influencent pas la sincérité des manifestations de 1918 et 1919.

La troisième possibilité d'approche est la plus motivée: c'est l'examen du fait s'il y a une ligne frontière dans *Nyugat* avant et durant la République des Conseils. Par ses analyses, l'auteur démontre qu'il n'y a pas une ligne frontière aigüe entre les numéros de *Nyugat* de la révolution bourgeoise démocratique et ceux de la République des Conseils, qui supposerait une sorte de refus, durant la période de la République des Conseils, de la part des écrivains envers la révolution socialiste ou de la part de la direction politique envers la revue. La revue *Nyugat* a accepté la révolution en 1918 et en 1919 et toutes les deux révolutions ont accepté la revue *Nyugat*.

KÖZLEMÉNYEK

Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára. 436 évvel ezelőtt, 1543-ban Várallyi Szaniszló pécsi püspök kétségbeesett hangú levélben kért segítséget Ferdinánd királytól a közeledő török seregek elleni védelemre.¹ Szolimán szultán ugyanis ebben az évben indította meg hatodik hadjáratát Magyarország ellen. Mivel a kért segítség elmaradt, hadai könnyűszerrel foglalták el Pécest. A város elfoglalásáról Dsælalzâde Musztafa török író többek között ezt írta: „Pécs lakosainak nem lévén ereje a harcra és ellenállásra, meghódoltak. Az Islam népe bevonulván a várba, a falakra és a bástyákra kitűzték a zászlókat: az ezánt énekelték és a templomokat mecsetekké alakították át.”²

A Pécsen megletelepült törökség a városfalakon belül keresztény templomot nem tűrt. A megmaradt, illetőleg visszaszívargó keresztény lakosság részére egyedül a falakon kívüli Mindenszentek templomában lehetett istentiszteletet tartani: a katolikusok és a lutheránusok közös használatában. Néhány összetűzéstől eltekintve a papok jól összefértek egymással. Följegyezték, hogy a katolikus István pap konyháján ebédelt az unitárius Válaszúti György és a református Skaricza Máté, az ismert hitvita szereplői.³

A katolikus papok és a hívek lelki gondozását a Nagyszombatban székelő Telegdi Miklós pécsi püspök pásztorlevelekkel igyekezett biztosítani. Oly csekély volt azonban a katolikus lelkészek száma, hogy a széteső egyházmegye irányítását Monoszlói András segítségével kívül sajátmagának kellett végeznie. Szomorúan írja XIII. Gergely pápának:

„A magyar katolikus egyház a végső romlás szélén áll . . . A főpásztor nélkül maradt nyáját az eretnekek a székhelyen is megtámadták . . . Nemsokára ellepik az ország egyéb városait, falvait, pusztáit is, mint a legyek, s a katolikus hitnek még neve sem fog fennmaradni.”

Ettől az aggodalomtól indítatva ragad tollat Pécs püspöke, s száll vitába a reformátor írókkal. Perlekedéseik nemcsak kedvezően hatottak a magyar teológiai próza stílusának fejlődésére, de gyökeres magyarságuk figyelmet ébresztett mindenfelé. Telegdi Miklós apologetikus munkáival egyrészt az újkori szónoklatnak és értekező prózának vált igényes mesterévé, másrészt finom reneszánsz műveltségével, népi ihletésű, de a köznapai szóaradattól mentes stílusával méltán írta be nevét a magyar irodalomtörténetbe.

Telegdi Miklós 1535-ben született a Bihar megyei Telegden a helybeli földbirtokos egyik jobbágynak gyermekeként. A fiú talán el is kallódott volna, ha a telegdi plébános nem veszi pártfogásba az értelmes parasztsuhancot, akiből papot akart nevelni. A szegény embereknek ezt a boldogulási módját megragadta a fiatal Miklós, s a krakkói

¹ KOLLER József: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. Posonii, 1782. 5. k. 285.

² *Török Történetírók*. Bp. 1893–1916. M. Tud. Ak. 2. k. 236.

³ SZABÓ PÁL Zoltán—RUZSÁS Lajos: *A török Pécs*. 1958. 52.

egyetem elvégzése után lassan fölemelkedett az egyházi hierarchia lépcsőfokain — egészen a pécsi püspöki szélig.

Könyvszeretete már fiatal korában kiütközött. Oláh Miklós primás végrendeletében reá, mint a legképzettebb teológusra hagyta könyveit. Többi társai — írja a végrendelező — még a port sem tartanák érdemesnek letörölni a könyvekről.

Szegényen élt, és szegényen is halt meg. Halála előtt két nappal, 1586. április 20-án kelt végrendeletében bocsánatot kért a püspököktől, hogy nem hagyhat rájuk semmit, de akinek nincs, nem adhat. „Midőn e sorokat írom, oly kevés pénzem van, hogy alig lesz elég temetési költségeim kifizetésére.”

Halála után apró ingóságait és könyvtárát hivatalosan is összeírták. A könyvkatalógust Deső Benedek nótáriuson kívül négy hivatalos személy látta el pecsétjével és aláírásával: Telegdi László sasvári archidiakon és esztergomi kanonok, az elhunyt fivére, Kuthassi János szenttamási prépost és esztergomi kanonok, Valentin Ernleutner és F. Várali.

A katalógusról a leltározás vagy a könyvek átvételének dátuma hiányzik. A könyvleltár felvétele az elhalálozás utáni napokban történt, mert a könyvkatalógus másolati példányának lapszéli jegyzete szerint: „Originale in aulam missum die 28^a Aprilis 1586”.⁴ Az eredeti példány tehát korán Bécsbe került, az udvari kamarához, ahol azonban az évszázadok során eltűnt. Csaknem háromszáz évvel a könyvleltár elkészítése után Nagy Gyulának 1880-ban az Országos Levéltár gazdag lymbusából sikerült megtalálnia a magyar kamaránál maradt egykorú másolati példányt, amelyet a *Könyvszemle* 1880-i évfolyamában közzé is tett: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból* címmel.⁵

A rövid bevezetőben panaszkodik a közzétevő, hogy „a katalógus a lehető leghivatalosabb felületességgel készült” úgy, hogy a könyvek jórészt nem sikerült meghatározni, mert a katalógusban gyakran csak a szerző neve volt föltüntetve.

Bécsi levéltári kutatásaim során, éppen 390 évvel a megírása után, sikerült megtalálnom az eredeti könyvkatalógust, amely a helyesírási hibákat nem tekintve, 74 esetben tér el a hazai másolati példánytól. Az anonim katalógusmásoló nem lehetett magyar ember — ellentétben az eredetit készítő Deső Benedektől —, mert a b-t és a v-t több esetben w-nak írta. Így például *Sasboldi* helyett *Saswoldi*-t írt, *Perlaky András* nevét *Perladhy*-nak, *Buganagy János* nevét *Bugenhagius*-nak, *Cathemius*-t *Caterinus*-nak, *Forerius*-t *Fortrius*-nak keresztelte el. A legérdekesebb hibát a 133. könyv lejegyzésénél követte el a másoló, ezt írta: *Bibionadhi quarta pars*. Ezt az értelmetlen szöveget meg is kérdőjelezte Nagy Gyula. Az eredetiben ez másként olvasható: *Bibliának qta pars*. Ez az egyetlen magyar szó a katalógusban. Vagy tévedésből írta le a nótárius, vagy pedig azért, mert magyar nyelvű bibliafordításról volt szó.

Egyéb goromba hibát is ejtett a hazai másoló. Csak néhányat: *Enarrationes* (magyarázatok) helyett *in Ewangelia*-t írt, *de inventoribus* (a feltalálókrol) helyett *de juvenioribus*-t (a fiatalabbakról) jegyzett. *Phisica Aristotelis* helyett *Phisica arithmeticalis* szerepel a jegyzékben. Több könyv címét kihagyta, a könyvek egymásutánja sem egyezik az eredetivel. Munkáját nagyon unhatta, mert könyvcímül — miként már említettük — gyakran csak egy nevet vetett oda, pl. Lucius Apulleius. Az eredetiből megtudjuk, hogy Apulleius *Metamorphosis* (Átváltozások) című, vagy ismertebb, már az ókorban is *Asinus aureus* (Aranyszámár) névvel illetett művéről van szó.

A továbbiakban a bécsi eredeti könyvkatalógus adatai alapján igyekszünk bemutatni Telegdi Miklós könyvtárának néhány jelentős darabját.

⁴ NAGY Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból*. = Magyar Könyvszemle, 1880. 38. jegyzet

⁵ Uo. 37–50.

Telegdi Miklós könyvtárának nagyobb része theológiai vagy ilyen jellegű munka. Klaniczay Tibornak azt az állítását, hogy Telegdinek szent Ágoston a legkedveltebb auktora és annak hatása még a stílusán, a képein is felismerhető, megerősíti könyvtára is.⁶ Szent Ágostonnak több olyan munkája található a könyvek között, amelyeket még a XV. sz. végén nagyjából Velencében nyomattak ki. Különösen a *Confessio* szerepel több ízben is. De megtaláljuk annak az Augustinust megtérítő Ambrosiusnak a leveleit is, akinek köszönhető a keresztény költészet megteremtése, s akinek népies jambusokban írt himnuszairól Babits Mihály az *Amor Sanctus*-ban ezt írja: „A fázó lélek egyszerű öltönye ez.”

Csak természetes, hogy szt. Ágoston mellett megtalálható Aquinói Tamásnak *Summa Theologiae*-ja is.

Ismeretes, hogy Telegdi Miklós 27 éves korában megírta az első magyar nyelvű katekizmust, amely egyetlen eredeti példányban maradt reánk. Telegdi Bornemisza Péter *Fejtegetés* című munkájára felelve említi: „A Canisius Péter catechizmusát még ifjúkoromban én fordítottam magyarra.” Ez az 1562-ben írt munka Oláh Miklós költségén Hofhalter Ráfael bécsi nyomdász műhelyében készült, s Kiss Áron irodalomtörténészünk kutató munkája eredményeként a bázeli egyetem könyvtárából került elő.⁷ Könyvei arról tanúskodnak, hogy fő forrásként valóban Canisiust használta műve megírásához, de más műveket is figyelembe vett. Munkája nem egyszerű fordítás, hanem gondos átdolgozás.

Meglepő, hogy nagy ellenfelének, a protestáns tanokat még Nagyszombatban is terjesztetni igyekvő Bornemisza Péternek egyetlen munkája sem lelhető könyvei között. Igaz, saját maga művei is hiányoznak a Mossóczy Zakariással együtt szerkesztett *Corpus Juris* 400 felvágatlan példányán kívül.⁸ Viszont megellelhető Luther Mártonnak összes műve, némelyik többféle kiadásban is. Luther fő munkatársának, Melancthon Fülöpnek több hitvitázó műve is a könyvespolcon maradt. Érdekelte írónkat a Husz János elleni consistoriális eljárásról szóló könyv és a kiváló németalföldi humanistának, Rotterdami Erasmusnak tudományos és filológiai szempontból egyaránt jelentős újszövetség fordítása is.

De nem lett volna Telegdi Miklós felvilágosult reneszánsz író, ha nem ismerkedett volna meg kora neoplatonista felfogásával. Megtalálható könyvtárában Marsilius Ficinus, Aulus Gellius, Pietro Bembo és Aeneas Sylvius Piccolomini egy-egy munkája.

Ismeretes, hogy Marsilius Ficinus neoplatonista műveivel nagy hatást gyakorolt az érett reneszánsz művészetre és kultúrára azzal a gondolatával, hogy „az ember magát irányítja, és nem szorul semmiféle külső támogatásra.” Aulus Gellius *Noctes Atticae*-ja nemcsak szórakoztató, de tudományos magyarázatokkal és leírásokkal teli, értékes kultúrtörténeti munka. Pietro Bembo velencei humanista *Asolani* című művében a firenzei neoplatonisták szerelemfelfogását népszerűsítette, de ugyanakkor saját korának hű társadalomkritisztét is kibontotta. Aeneas Sylvius Piccolomininek főleg *Cosmographiája* (A világ leírása) volt hatással a magyar történetírókra. A *gyermeknevelésről* írt pedagógiai munkáját V. László magyar király számára írta. *Euryalus és Lucretia* c. házasságtörésről szóló pikáns széphistóriáját pedig nem kisebb költő fordította magyarra, mint Balassi Bálint.

És ha már az irodalomnál tartunk, hadd mutassunk rá a könyvtár igazi meglepetéseire. Olyan írókat tüntet fel a könyvjegyzék, akikről eddig nem vagy csak igen keveset tud-

⁶ KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 365.

⁷ MAJLÁTH Béla: *Telegdi Miklós mester magyar katechizmusa 1562-ik évből*. Bp. 1883. 6.

⁸ Az elhunytak azért maradhatott 400 füzetlen példánya, mert a *Corpus Juris* saját nagyszombati házi nyomdájában nyomatta ki 1584-ben. (L. Nagy Gyula i. m. 50.)

tunk. Ilyen magyar író Caelius Pannonius, aki minden bizonnyal egyházi író lehetett; ilyen író Perlaky András, akinek először 1518-ban Bécsben, majd később több ízben is megjelentetett *Almanach seu Ephemeridum* című munkája a saját korában közismert írókat árul el. Ugyanilyen jellegű lehetett Éber Pálnak Wittenbergben több ízben is kiadott történeti kalendáriuma. E művek rendkívül népszerűek voltak, bennük a hónapok és napok jegyzékén kívül csúziós versek, az álló- és bolygócsillagokról szóló tudósítások, krónikák, jóslások, egészségügyi és gazdasági tanácsok voltak.⁹

Különös jelentőségű a *Cantiones Hungaricae* (Magyar énekek) című munka, amely nem biztos, hogy kizárólag egyházi énekgyűjtemény volt, mert e kötet fölött megtalálható a *Psalterium hungaricum* (Magyar zsoltárkönyv). A probléma eldöntése nem bír különös jelentőséggel, mert ebben az időben az egyházi énekek olyanok voltak, mint a népdalok: a szöveg csak a dallammal, s a dallam csak a szöveggel volt élvezhető. Tudjuk, hogy Telegdi Miklós esztergomi érseki helytartó korában nyolc régi egyházi éneket nyomtatott ki *Az evangéliumoknak magyar-átzatja* című kétkötetes (I. kötet Bécsben 1577-ben, a második Nagyszombatban 1578-ban került nyomtatásra) művében. Ezeket az énekeket a XVI. századi református és evangélikus énekeskönyvek is átvették.¹⁰

Horváth Cyrill a nyolc éneket a középkori magyar versek sorozatába is átvette, mert

„a nagyszombati aula emberei bizonyosan számon tartották, hogy a cantilenák dolgában mit örökölték a régiektől. Telegdi iratokból, nálánál öregebb egyénektől tudhatta, melyek voltak a magyar katolikusok régi egyházi énekei, sőt mint 1535-iki születésű egyre-másra gyermekkorából is emlékezhetett.”¹¹

Horváth Cyrill fenti feltevését pregnánsan igazolja a katalógusban szereplő két könyv a magyar énekekről és a magyar zsoltárokról, amelyeknek első összegyűjtője talán éppen Telegdi Miklós volt.

Ebben az időben különös jelentőségű volt az antik irodalomból merített közmondás-gyűjtemények felhasználása. Saját humanista gondolatainak kifejtésére Telegdi Miklós is szerette ezt, és Erasmus ily tárgyú adagiumain és egy általános közmondás-gyűjteményen kívül Polidorus Vergilius *Proverbiorum liberje* és a *Sententiae hebraeicae*, a héber bölcsmondásokat felölelő köteteket is megtalálták a könyvkollekcióban.

A másolati jegyzék 272 bejegyzést tartalmaz. Az utolsó előtti az *Opera Litae* értelmetlen címet viseli. Érthető, hogy Nagy Gyula ezt is megkérdőjelezte. Az eredeti katalógusból kiderül, hogy a mű címe helyesen: *Opera Lyrae in voluminibus decem*, vagyis *Lírai munkák tíz kötetben*. Nem tudjuk, milyen lírai alkotásokról van szó, de feltételezhetjük, hogy a kor nagy reneszánsz költői is köztük voltak. A tízkötetes munka Telegdi költészetszeretetét bizonyítja. Külön örömünkre szolgált, hogy nagy elődjének, az éppen száz évvel előbb élt Janus Pannoniusnak, az Európa-szerte csodált reneszánsz költőnek verseketei külön is szerepelnek a névjegyzékben.

Ebből a sokirányú humanista hatásból kristályosult ki Telegdi Miklós élénk előadásbeli stílusa, amely népies, természetes hasonlataival, a nyelv erejével és természetességével a közvetlenség erejével hatott. Tegyük hozzá, mindez négyszáz évvel ezelőtt történt, amidőn nyelvünk még kialakulatlan, érdes, és pallérozásán Telegdin kívül oly nagy költők, mint ellenfele: Bornemissza Péter és annak tanítványa: Balassi Bálint fáradoztak.

⁹ JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Bp. 1881.

szabó Károly: *Régi magyar könyvtár. I. köt.* Bp. 1879.

¹⁰ BARTALUS István: *Magyar egyházak szertartásos énekei a XVI–XVII. században*. Pest, 1869.

ERDÉLYI Pál: *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században*. = Magyar Könyvszemle 1899.

¹¹ HORVÁTH Cyrill: *Régi magyar költők tára. I. köt. 2. kiad.* Bp. 1921.

Az Ilosvay-kódex egyik kötetén a következő latin nyelvű bejegyzés olvasható: „Hunc librum a Nicolao Telegdino episcopo Quinqueecclesiensi accepi 1582. Zacharias Mossóczy episcopus Nitriensis.” (Ezt a könyvet Telegdi Miklós pécsi püspöktől kaptam 1582-ben. Mossóczy Zakariás nyitrai püspök.)¹²

A bejegyzéshez tudnunk kell, hogy az Ilosvay-kódexen sokáig a Corpus Juris Hungaricit értették, amelyet Telegdi és Mossóczy gondos levéltári kutatások után szerkesztettek, és 1584-ben saját költségükön adtak ki Telegdi Miklósnak saját házában levő nagyszombati nyomdájában. Pontos filológiai és szövegkritikai munkát végeztek. A régi magyar törvények szövegét régi, eredeti kéziratok összehasonlításával a hibáktól megtisztították. Szerintük a törvényekből lehet megismerni a történelmet, s ezért alkotásukkal a törvényeket a történet forrásai közé emelték, helyet biztosítva nagyfotosságú kiadványuknak a magyar történetírás történetében is. E munka végzését elősegítették Telegdinek a krakkói egyetemen végzett studiumai, Baldus de Ubaldinak és Andrea Alciatusnak Justinianus institúcióról írt munkái. Ismerte a francia polgárjogot és a Werbőczy-féle *Tripartitumot* is.

A sok történeti munka közül kiemeljük Josephus Flaviusnak és Egeppusnak a zsidó háborúról írt munkáit, a magyar történészek közül pedig Ranzanus Péternek Mátyás királynak ajánlott művét, az *Epitome rerum Ungaricumot*, amely Magyarország leírását és történetét adja a hunoktól II. Lajosig. E munkát Zsámboki adta ki először 1558-ban, majd később Pécsi Lukács 1579-ban. A *Chronika regni Hungariae* című munkánál nem tudjuk, vajon a Hess-féle budai (1473) vagy a Thuróczy által írt és több ízben kiadott krónikát kell-e itt értenünk.

Könyveiből megállapíthatóan e rendkívül szerteágazó tudású, nagyműveltségű reneszánsz fenomént a természettudományok is érdekelték. Lapozgatta a bányáról írt munkát és Agócs Dánielnek ma már ismeretlen, az óceáni dolgokról és az új világról írt megállapításait. Ismerte Baldusnak a *Mare magnumj*át, Albertus Pighiusnak 1522-ben Párizsban kiadott astrológiáját, Arisztotelész fizikáját. Törődött az agrikultúrával, foglalkozott a növények világával (*Herbarium*) és az egészségüggyel. Főleg Marsilius Ficinusnak egészségügyi könyvei hatottak rá és a *Portus sanitatis*.

Ez az univerzális tudású humanista polihisztor nagy tudását bőven kamatoztatta apologetikus és jogi munkáiban éppúgy, mint szónoki beszédeiben, amelyekben — Pírnát Antal találó megjegyzése szerint: — „a protestáns prédikátorokhoz hasonlóan ostorozta a részegeskedést, tobzódást, az alsóbb néposztályok rovására elkövetett törvénytelen harácsolásokat s a feudális anarchia egyéb megnyilatkozásait.”¹³

Az egyszerű jobbágyfiúból a legmagasabb pozícióba került kiváló humanista tudósról szóló fejtegetéseinket a leghitelesebb értékelővel, a magyar irodalomtörténet-írás atyjának, Toldy Ferencnek soraival zárjuk:

„Telegdi tizenhat évi élő szónoklásával készített irodalmi feilépésének utat, munkái szelvényben elterjedtek, a nagyok, az egyháziak, s ezek útján a nép között is, s általuk egy új, öntudatosan kimívelt irodalmi nyelv előkészítője lett, melynek nyomán állította elő Pázmány a legfelsőbbet, mit a magyar próza a XVIII. századig előmutatni bír.”¹⁴

¹² BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 132.

¹³ PÍRNÁT Antal: *A tanító és épületes egyházi próza*. = (A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. I. köt. Bp. 1964. 504.)

¹⁴ TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképek és szakaszok*. Bp. 1873. 7.

Catalogus Librorum Libri Dni olim Hortai Tekeldini Episcopi cumq; ecclesiensis.

Nicephorus.

Confinius in duobus exēplis.

Historia ecclesiastica.

Josephus.

Agessippi historiae.

Henrici Seluij.

Acta Ecclesiae Mediolanensis.

Censura orientalis Ecclesiae.

Cronica mundi.

Vetus S. Patrum.

Cronica regni Ungar.

Supplementum cronicae mundi.

Oronum Cic. tomus duo

in uno volumine.

Liber S. Adalberti.

Sermo Bernardi Abbatis.

Opera Hieronymi.

Bibliotheca sancta.

Opera Chrysostomi.

Hosianensis.

Gregoriū seu Landeckar.

Baldus.

Bartolus super Codice.

Liber de rebus ecclesiasticis.

Camsij.

Camsius supra Ceturionos.

Bibliotheca S. Patrum.

Cornelij Gessemy.

Stella.

Bibliotheca S. Patrum.

Græc. Bibliotheca S. Patrum.

Opera D. Thomae Aquinatis.

Brentij in duobus voluminib.

Physica Aristotelis.

Concordantie Bibliorum.

Brentius.

Opera D. Ambrosij.

Helarij.

Concilium omnia.

Græc. concilia.

Leonis primi sermões.

Armenus.

Agricultura Ecclesiae.

Biblia S. Luthetice impressa.

De scriptorib. Ecclesiae.

Canones Polymenes.

Postilla Nicolij.

Albertus Præb.

Græc. Alberti Pictij.

Joanes Cochlear.

Joannis Eadij.

Oeconomia Bibliorum.

Panoplia euangelica.

Historia christiana Augustana.

De sectis, et vitiis omnium hereticorum.

Indiculus.

Methodius.

Mallius maleficarum.

Laurentij Suri de sacrificio missae.

Theminarthe Philicamus.

Periodus Nicolai Olabij.

Indiculus ferri et aquae.

Agmon.

Petri Illicij.

Institutiones Ecclesiae Strigoniensis iuridicales.

BIBLIOTHECA
Hortai Tekeldini
Episcopi, h. Johannesgasso Nr. 6.

Supplementum.

1. 1. 2. 51

1. 1.

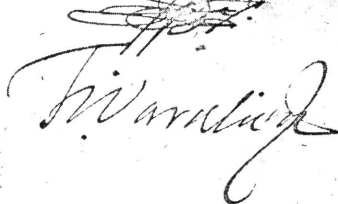
Robertus Holcot
 Thomas Petrus Interi
 Missale antiquum Strigoniense
 Liber sermorum
 Missale Strigoniense
 Thomas Primus Crapini in
 nomine testamento.

Missale Olamoren.
 Summa Angelica de assig. cōsistenti
 Summa Baptista
 Antonij Summa
 Ensisem quarta
 Opera Sgra in voluminibus etiam

Ego Ladislaus delegatus
 Acreditatus Sennatien. Conventus
 Strigoniensis manu ppa

Ego Joannes Kuzals
 pps S. Thomae
 Canonici Ecclesie Strigoniensis

Val. Emmerich

 J. V. V. V. V.

Benedictus Desco publicus Sacra
 auctoritate apostolica. et sedis
 spiritualis Ecclesie Strigoniensis
 notarius manu propria

Eredeti szöveg

Catalogus Librorum reverendissimi Domini Nicolai Telegdini Episcopi Quinqueecclesiensis

Nicephorus
Bonfinius in duobus exemplis
Historiae Ecclesiasticae
Josephus
Agesippi historiae
Aeneae Silvij
Acta Ecclesiae Mediolanensis
Censura orientalis Ecclesiae
Chronica mundi
Vitae S. Patrum
Chronica regni Hungariae
Supplementum chronicae mundi
Orationum Cice: tomi duo in uno volumine

Liber S. Adalberti
Sermones Bernardi Abbati
Opera Hieronimi
Bibliotheca sancta
Opera Chrisostomi
Hostiensis
Digestum seu Pandecta
Baldus
Bartolus super Codice
Liber de rebus Eucharistiae
Canisy
Canisius contra centuriatores
Bibliotheca S. Patrum
Cornelii Jesseny
Stella
Bibliotheca S. Patrum
Item Bibliotheca S. Patrum
Opera D. Thomae Aquinatis
Brentii in duobus voluminibus
Phisica Aristotelis
Concordantiae Bibliorum
Brentius
Opera D. Ambrosij
Hilary
Concilia omnia
Item concilia
Leonis primi sermones
Ireneus
Agricultura Ecclesiae
Biblia S. Lutetiae impressa
De scriptoribus Ecclesiae
Canones Polonienses
Postilla Vicelii
Albertus Pichio
Item Alberti Pichij
Joannes Cocbeus
Joannis Ecchij
Oeconomia bibliorum
Panopia evangelica
Historia confessionis Augustanae
De sectis et vitis omnium haereticorum

Másolati szöveg

Catalogus Librorum reverendissimi olim Nicolai Telegdini episcopi Quinqueecclesiensis

(Lapszáli jegyzet: „Originale in aulam missum die 28^a Aprilis 1586.”)
(Csak az eltéréseket közöljük!)

Egesippi historiae
Aeneas Silvius

Chronica mundi
Vitae Sanctorum Patrum
Chronica regni Hungariae
Supplementum chronicae mundi
Orationum Ciceronis tomi duo in uno volumine

Sermones Bernardi
Opera Hieronymi

Bartholus super codice

Canisy

(hiányzik)
(hiányzik)
(hiányzik)
(hiányzik)

(Brentius in tribus exemplaribus
Phisica arithmeticalis

(Phnyzik, ill. I. fentebb!)

Hiliary Opera

Biblia Lutetiae impressa
De scriptoribus ecclesiae
Conciones Polonienses

Albertus Pichio in duobus exemplaribus

Joannes Cochleus
Joannes Eccius

Panoplica evangelica

Lindanus	
Methodius	
Malleus maleficarum	Malleus maleficiorum
Laurentii Surii de sacrificio missae	Laurencius Surrius de sacrificio missae
Ninuardus Felicianus	
Sinodus Nicolai Olahi	Synodus Nicolai Olahi
Judicium ferri et aquae	
Agenda	(hiányzik)
Petri Illicini	Petrus Illicinus
Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis si- nodales	Constituciones ecclesiae Strigoniensis
Vigily Martýris	Virgilius martyr
Theophilactus in epistolas Pauli	Theophilactus in epistolam Pauli
Basily	Basilus
Aurely Augustini	
Tesaurus antiquitatum	Thesaurus antiquitatum
Tabiena reformata	
Decretales	
Joannis Feri	Joannes Ferus
Pauli de Palacio	Paulus de Palarno
Joannis Soarez	Joannes Soarez
Defensio Tridentinae fidei catholicae	Defensio Tridentinae fidei
Dubitantius	
Malleus haereticorum	
Topiarius Aegidius in duobus voluminibus	Topiarius in duobus voluminibus
Sermonum S. Vicentii libri 3	Sermonum S. Vicency libr. 3.
Ransanus	
Jobby historiae	
Joannis Feri in Exodum et sequentum usque ad librum iudicum	Joannes Ferus in Exodum in duobus exemplaribus
Joannis Feri editio etiam	(l. fentebb!)
Sermones Bonaventurae	
Roiardus	
Tomus secundus Hoffmeisteri	
Homilia Joannis Ecchý	Homiliae Johannis Eccey
Eiusdem tomus quartus	Eiusdem tomus 4-tus
Postilla Antony Broski	Postilla Antony Broiczdhy
Eiusdem pars prima	
Opera D. Clementis	
Primassi Uticensis	Primasius Utisensis
Haimo super Apocalipsim	
Joannis Feri in Evangelia D. Joannis	Joannes Ferus in Evangelium Joannis
Caelý Pannoný in apocalipsim	Caelius Pannonius in Apocalipsim
Theologiae Martini Lutheri	Theologia Martini Lutheri
Summa doctrinae Christianae	
Petri Francisci Zino	Petrus Franciscus Zino
Confessio Augustana	
Laurentý Avillae in evangelia et Epis- tolas	Laurencius Avilla in Evangelium et Epis- tolum
Martinus Cromerus de celibatu sacerdo- tum	Martinus Cromerus de coelibatu sacer- dotum
Stanislai Orokoní	Stanislaus Orodhovius
Francisci Cordubensis	Franciscus Cordubensis
Dubitantius	
Summula Caietani de peccatis	Summula Caietani
Rerum a societate gestarum in oriente	Libellus de rebus gestis patrum socie- tatis Jesu in oriente
Dionisii Areopati opera	Dionisy areopagitae opera
Novum testamentum Grece	Novum testamentum graece
Missa Evangelica	
Cathalogus haereticorum	
Similitudines seu collationes ex Biblys	Similitudines ex biblys
Marsily Ficini	Marsilius Ficinus

- Plutarchus
 Aulus Gellius
 Petri Bembi historiae
 Pauli Jouy libri 5.
 De rebus oceanicis et novo orbe Danielis Agoes
 Commentariorum Surÿ
 Joachimi Vestali
 Apologia confessionis de caena domini
 Commonefactio Georgÿ Maioris
 Historia Philippi de actis Lutheri
 Lucÿ Apulei methamorphosis
 Epistola D. Pauli
 Annotationes Philippi Melant. in Mattheum
 Georgii Maioris in Epistolas Pauli
 Eiusdem in Epistolas ad Galatas
 Lossius in epistolas
 Eiusdem in duas Evangelij
 Orationes in Pergameno
 Annotationes Philippi in Evangelia
 Petri Pallady in Evangelia
 Calendarium historicum Pauli Eberi
 Annotationes Philippi in Epistolas Pauli
 Eiusdem in Epistolas Pauli ad Romanos
 Pauli Eberi de verbo Dei
 Corpus doctrinae Luterianae
 Psalterium Ungaricum
 Testamentum Ungaricum
 Cantiones Ungaricae
 Biblianak quarta pars
 Daniel Grasserus
 Gilberti Gererbardi historia
 De verae et falsae Ecclesiae discrimine
 Commentaria Efemeridi
 Andreae Perlakÿ
 Polidorus de inventoribus
 Excidium Hierosolimitanum
 De Pestilentia lib. 3.
 Constitutiones sinodi Juariensis
 Almanach novum Petri Pitati
 Sententiae hebraeicae
 Decreta concilij Mediolanensis
 Othomanorum familia
 Apologia Piggy
 In obitum Maximiliani
 De expresso verbo Dei
 Antiluteri
 Loca praecipua fidei Christianae
 Vita Christi de Bonaventura
 Lombardica historia
 Breviarium Romanum
 Origenis Adamantii
 Tertulianus
 Ciprianus
 Theophilactus in acta apostolorum
 Theophilactus
 Cassianus de institutis caenobiorum
 Joannes Brentius
 Homilius praestantissimi doctoris
 Bedae 1.
 Bedae 2.
- Plutarchus
 Aulus Gellius
 Pauli Jouy libr. 5.
 De rebus oceanicis et novo orbe Daniel Agoes
 Surÿ Comentary
 Joachimus Vestalus
 Apologia confessionis de coena Domini
 Lucius Apuleius
 Annotationes Philippi Melanctonis in Mattheum
 Georgius Maior in epistolas Pauli
 Idem in epistolas ad Galathas
 Idem in evangelia
 Orationes variae in pergameno
 Petrus Palladius in Evangelium
 Eiusdem in epistolas Pauli ad Romanos
 Paulus Eberus de verbo Dei
 Corpus doctrinae Luterianae
 Psalterium hungaricum
 Testamentum hungaricum
 Cantiones hungaricae
 Biblionadhi quarta pars
 Daniel Grassensis
 Historiae Gilberti Gererbardi
 Commentaria in Ephemerides
 Andreae Perladhy
 Polidorus de juvenioribus
 De pestilentia libr. 3.
 Almanach novum Petri Pitaci
 Piggy Apologia
 Antiluterius
 Bonaventura de vita Christi
 Origenes Adamantius
 Tertullianus
 Cyprianus
 (hiányzik)
 Cassianus de institutis coenobiorum
 Homelius
 Bedae opera duo

- Tripartitum
 Rupert opera
 Theodoretus
 Franciscus Forerius
 Joannes Ferus
 Ambrosius Cathemius
 Joannes Fabri
 Ambrosius Ansbertus
 Joannes Huss 1. 2.
 Brentius
 Brentius super acta apostolorum
 Brentius in Lucam
 Brentius in Mattheum
 Brentius in Osiam
 Brentius in Esaiam
 Brentius in Samuelem
 Decretum manuscriptum
 Hugo Cardinalis
 Repertorium Abbatis
 Opera Abbatis
 Opera Baldi
 Resolutiones Luteri
 Duo libri Bohemici eiusdem quanttis
 Joannes Pannonius
 Ludovicus Helianus
 Pomerium
 Gemma animae
 Pomerium sermonum
 Psalmodia
 Joannis Brenty opus in psalmos
 Joannes Buganagius
 Joannis Fabri sermones
 Caietani opera
 Appianus Alexandrinus
 Petrus de Ferarys
 Psalmi Davidis
 Sermones Antonius Florentinus
 Cathalogus sanctorum
 Summa Angelica
 Revelationes S. Brigidae
 Claudatorium Ecclesiasticum
 Vilhelmus Durandus
 Portus sanitatis
 Herbarium
 Ordinarium Strigoniense
 Franciscus Bonhomius
 Sacerdotale secundum usum
 Romanae Ecclesiae
 Manuale parochiale
 Agenda
 Obsequiale
 Auli Gely
 Polidori Vergily
 Andreae Alciati commentaria
 super codice
 Alciati iuris consulti
 Eiusdem praesumptionum tractatus
 Eiusdem commentaria
 Elenchi dictionum de verborum signi
 Andreae Alciati in rubricam iuris civilis
 Institutiones iuris
- Rupert opera
 Franciscus Fortrius
 Ambrosius Caterinus
 Joannes Faber
 Joannes Huss
Brentius művei összesítve:
 Brenty opera in aliquot libros bibliorum
 Repertorium abbatis et sua opera
 Resolutiones Lutheri
 Bohemici libri duo
 (hiányzik)
 Johannes Bugenhagius
 Sermones Joannis Fabri
 Sacerdotale
 Aulus Gellius
 Polidorus Vergilius
 Alciati commentaria super codice
 (hiányzik)
 Item: Commentaria in rubricam juris
 canonici
 Elenchus quidam dictionum
 Andreae Alciati in rubricam juris cano-
 nici commentaria

- Conciliationes conciliorum
 Concordantiae breviores diversarum ma-
 teriarum iuris
 Stanisla a Jerico pro Ecclesia Christi
 Explanaciones proverbiorum
 Assertiones quorundam Ecclesiae dog-
 matum
 De vera Christi Ecclesia
 Catechismus catholicus
 Georgy Eder
 Theologia communis et usitata
 Francisci Bonhomý
 Modus confitendi
 Casparis Comparení
 Praeces Ecclesiae
 De re metallica
 De aeterno Dei filio
 Theologia Martini Lutheri
 Ordinarium officii divini
 Confessio Augustana
 Pericopiae Evangeliorum in diversis die-
 bus
 Postilla Nicolai Hemingý
 Postilla Pauli ab Eden
 Dispositiones in partes oratoris retho-
 ricæ
 Pauli Simonis in enarrationes in Evange-
 lium
 Vigandi doctoris explicationes in Evange-
 lium
 Eiusdem authoris pars 1
 Confessio Valdensium
 Joannis Hoffmeisteri enarrationes
 Algerius de veritate corporis Christi
 Enchiridion controversarium
 Tractatus de indulgentys
 Precationes catecheses
 Catechismus decreti concily Tridentini
 Summa Armilla nuncupata
 Enchiridion dispensarium
 Dispensarium farmacorum
 Summa conciliorum
 Scopus biblicus
 Institutiones iuris
 Flores omnium doctorum
 Justini historici
 Opus Adami Sasboldi
 Joannis Rutheni
 Beza
 Plinius
 Cliades Erasmi
 Paraphrases Erasmi
 Erasmi in novum testamentum
 Conradý Valliani
 Rubertus Holcot
 Tomus secundus Luteri
 Missale antiquum Strigoniense
 Liber sermonum
 Missale Strigoniense
 Tomus Primus Erasmi in novum testa-
 mentum
 Missale Olomucense
- Conciliationes consiliorum
 Concordantiae diversarum materiarum ju-
 ris
 Stanislaus Agereo pro ecclesia Christi
 Tractatus de vera Christi ecclesia
 Georgy Ederi Catholicismus
 Theologia communis
 Franciscus Bonhomius
 Caspar Comparenius
 De re metallica libellus
 Theologia Lutheri
 Pericopiae Evangeliorum
 Postilla Nicolai Henningy
 Dispositiones in partes rhetoricae
 Simonis Pauli enarrationes in Evangelia
 Dr. Wigandus in Evangelia
 Eiusdem postillae pars prima
 Confessio Waldensium
 Joannes Hofmeister in Ewangelia
 Algerius
 Precationes catechisticae
 Catechismus secundum concilium
 Tridentinum
 Summa consiliorum
 Flores doctorum
 Justini historiae
 Opus Adami Saswoldi
 Joannes Rutemius
 Chiliades adagiorum Erasmi Roterodamo
 Eiusdem Paraphrasis
 Eiusdem commentaria in novum testa-
 mentum
 Conradus Valianus
 Rupertus Holcot super libro sapientiae
 Operum Lutheri tomus 2 duv.
 Aliud missale
 Erasmi operum in novum testamentum
 tomus

Summa Angelica de casibus conscientiae

Summa Baptistiana

Antonij summae

Eiusdem quarta

Opera Lyrae in voluminibus decem

Summa Angelica

Summa Antavini

(hiányzik)

Opera Litae in voluminibus 10.

Casak másolati példányon:

Item: Decretorum regni Hungariae constitutionum publicarum noviter impressarum exempla nondum ligata, circiter 400.

Négypecsét helye

Ego Ladislaus Telegdinus Archidiaconus
Sasvariensis, canonicus Strigoniensis
manu ppa

Ego Joannes Kuthassi prepositus S. Thoma
mae et Canonicus Ecclesiae Strigoniensis

Val. Ermleütner mpr.

F. Waraliensis

Benedictus Deseo, publicus Sacra authoritate apostolica et sedis spiritualis Ecclesiae Strigoniensis notarius manu ppria

TÓTH ISTVÁN

„Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század [közepéről. Nemrégiben egy 18. századi kézirat töredékét kaptam. A kézirat 138 négysoros Gyöngyösi-strófát tartalmaz; utolsó levelei erősen rongáltak. A 18. század közepének egyik legnagyobb port felverő, evangélikusok–katolikusok közötti vallási villongásáról szól, fellegzősen, katolikus oldalról. Szerzője a töredékből nem határozható meg, de stílusa olvasott és verselgetési gyakorlattal rendelkező emberre enged következtetni.

A témáról az első tudományos igényű publikáció 1863-ban jelent meg a *Magyar Sion*-ban. Szerzője — FÁBIÁN István — egyik forrásaként egy 218 négysoros strófából álló verses kéziratot jelöl meg, melyet „Szekfy Pál készített” és a beledi plébánián található.¹ Jegyzeteiben részleteket — 38 versszakot — közöl. A közölt strófák stílusa meg-egyezik a birtokomban lévő kéziratéval, de azonos versszak nincs köztük.

Kutatásaim alapján röviden összefoglalom a történetet és előzményeit. A 18. században Vadosfa Sopron vármegyéhez tartozott. Az 1750-es években kb. 360 lakosa volt, többségük közbirtokos nemes. Evangélikus község volt, csak egy-két katolikus család élt a faluban. A győri egyházmegye részeként a szomszédos Mihályi filiája volt.

A lutheri reformáció a sárvári Nádasdy-családban erős támaszra talált és gyorsan teret hódított a Kisalföldön. Ekkor — a 16. században — lett Vadosfa is protestáns.

A Nádasdyak rekatolizálásával (1643) megkezdődött a protestánsok visszaszorítása. 1681-ben a soproni országgyűlésen két vallási kérdésekben rendelkező törvénycikkelyt (25. és 26. tc.) fogadtak el. Ezekben elismerték ugyan a bécsi békében (1606) biztosított vallásszabadság elvét, megszüntették a prédikátorok és tanítók elleni eljárásokat, de Nyugat-Magyarország 11 vármegyéjében az erdélyi katolikusok visszaszorításának mintájára csak 2–2 becikkelyezett, ún. artikuláris helyen engedték meg a protestánsok nyilvános vallásgyakorlását. Sopron megyében a két kijelölt helység Nemeskér és Vados-

¹ FÁBIÁN István: *A vadosfai támadás*. In: *Magyar Sion* I. (1863); pp. 505–519.

fa volt. Sopron városában megmaradhatott az addigi keretben az evangélikus vallás gyakorlása.²

Az addig nem jelentős Vadosfa 31 településnek lett evangélikus központja. A régi kápolna helyébe 1732–34-ben új templomot emeltek.³ Fábri Gergely lelkészége idején 1750–1753 között püspöki székhely lett Vadosfa.⁴

1751-ben Kusaludý Balázs répcelaki katolikus nemes a vadosfai evangélikus templom melletti – 1747 óta per alatt álló – telkét felajánlotta, hogy azon Grofft János mihályi plébános kápolnát építhessen. Az evangélikusok tiltakoztak ez ellen, féltek ugyanis, hogy a faluban megerősödik a katolikusság és ennek az ő vallásgyakorlásuk látja kárát. Kérelmeik Mária Teréziáig is eljutottak, aki szintén elutasította azokat.

A kápolna fel is épült, a felszentelés ünnepét 1751. augusztus 20-ra tűzték ki, s az ünnepségre meghívták a környék katolikus lakosságát.

Az evangélikus nemesek meg akarták akadályozni a felszentelést. Erre a napra összehívták a környező falvak evangélikus lakosságát, összeláncolt szekerekkel körülvették Vadosfát s kardokkal, botokkal, pemetekkel fegyverkeztek fel. A katolikus processziókat Vadosfa előtt lovasok fogadták és a népet visszatérésre szólították fel. Néhányan a felszentelésre érkezett megyei vezetők közül bementek a faluba s tárgyalni kezdtek az evangélikus vezetőkkel, de sikertelenül. Ezután törvényesen is megintették őket.

Az eredménytelen megbeszélések alatt a falu előtt várakozó katolikusok nagyobb részt hazatértek, egyedül a Mihályiból érkezett processzió maradt ott. A mihályi plébános népével behatolt Radó Lászlónak, a legtekintélyesebb evangélikus nemesnek telkére, ahol misézni akart. A birtokos kérésére nem volt hajlandó távozni, sőt Radónak István fiát tetteleg bántalmazták is. Erre elkezdődött az általános verekedés, ami a katolikusok elkergetésével, a kápolna alapos megrongálásával végződött.⁵ Egy idősebb katolikus férfi meg is halt, a tanúk egy része szerint az augusztusi melegben gutaütés érte. Szekfy Pál ezt gyilkosságnak állítja be. Fábri Gergely – az evangélikus lelkész – egész idő alatt mérsékelni, csillapítani próbálta híveit.

A vadosfai támadás híre rövidesen az egész országban elterjedt. Bírói vizsgálatot rendeltek el, melynek során 278 protestáns és katolikus tanút halgattak ki.⁶

Jellemző az eset súlyosságára és komolyságára, hogy a végső ítéletet – a pozsonyi Helytartótanács véleményezését figyelembe véve – a bécsi királyi kancellárián keresztül Mária Terézia hozta. A királynő mérsékelte a megye ítélet-javaslatát, s a módosított döntést a Helytartótanács intimátuma nyomán 1753 áprilisában hirdették ki a megyeszékhelyen, Nemeskéren. Fábri Gergelyt fölmentették, de püspöki tisztjétől megfosztották.

² Az országgyűlés monográfiája: NÉMETH Sándor: *Az 1681. évi országgyűlés*. Bp. 1915.

³ A templom az előírásoknak megfelelően torony nélkül épült, formájában hasonlít hatott a ma is álló – egykor szintén artikuláris – nemeskéri evangélikus templomhoz. Tornytól – külön engedéllyel – csak 1785-ben építhettek hozzá. A barokk templomot 1912-ben lebontották s helyére neogót stílusban újat emeltek.

⁴ Fábri Gergelyt 1737-ben hívták meg Vadosfára és 1750-ben választották meg dunántúli superintendensnek.

⁵ Részletek a verekedésről, Szekfű Pálnál: Ez Vadosfa helység ma Várnak tétetik, /Szekérből Bástyája, s-ganéjjál rakatik, /Föl-fegyverkezett nép azon állittatik, /Örzik Lesik, de mitt? Soha nem tudatik. / (35.) Nem állhat már Luther a' szekeres sánczbúl /Ugrálnak, mint bolhák ümeg, s-gatya ránczbúl /Az durungos nemzet omlik-ki ez várbúl, /Nyugovó Papistát verik gorombául. / (73.) Kergettetik itten Mihályi Plébános /Kiáltják Pap czimpbúl ki meczetik a' hús /Midőn ezt így hallja némelly Cáholicus /Papot sietteti, s-bisz-tattya, hogy fús! fús! (79.) Dühösség eszköző meg-adá Rostának /Vérével főtötték pásittytát határnak /Lelkét ki-ütötték, s küldék más világnak /Hogy Postája légyn szent István Királynak. (87.)

⁶ Az 1751. okt. 5-i megyegyűlési jegyzőkönyv 173 evangélikus személyt sorol fel, akik részt vettek a verekedésben. (Soproni Állami Levéltár, Protocollorum Comitatus Soproniensis, Tom. XV. pp. 339–344.)

tották s Vadosfa elhagyására kötelezték. 13 birtokosra 100 és 400 fl. közötti — esetenként teljes vagy részleges vagyonek Kobzással súlyosbíttott — pénzbüntetést szabtak ki,⁷ másokat — köztük öt asszonyt — nyilvános testi fenytésre ítéltek, többeket börtönnel büntettek. Az ítéleteket végre is hajtották.

A megye és gr. Zichy Ferenc győri püspök javaslata ellenére Mária Terézia engedélyezte — további rendelkezésig — a nyilvános vallásgyakorlatot, de csak néhány megszorítással. Elrendelte, hogy a bírságpénzből fizessék ki a sebesültek gyógyítási költségeit, a perköltségeket és a meghalt férfi özvegyének járó díjat. A fennmaradó összegből pedig a megrongált kápolnát újból s szebben fölépítsék s a katolikus szertartást soha többé meg ne zavarják.⁸

A kápolna újjáépítésének felügyeletével Sopron vármegye Bátky Józsefet bízta meg. Az építkezés megkezdése előtt — 1753-ban az ítélethírdetés után — ünnepélyes istentiszteletet tartottak a megrongált kápolnában. Ekkor helyezték el az új templom alapkövét. Az itt elhangzott beszéd nyomtatásban is megjelent.⁹

Az újjáépült és megnagyobbított templomot 1756. augusztus 20-án szentelte fel Horváth István címzetes madocsei apát.¹⁰

A templom egykorú berendezésével együtt ma is épségben áll. Méretével, kvalitásával kiemelkedik a környék barokk műemlékei közül. Legutóbb 1978-ban renoválták.

⁷ PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek I.* Sopron, 1910. pp. 347–349. közli az elítelt vadosfai nemesek Mária Teréziához intézett kérvényét, melyben a kirátt pénzbírság mérséklését vagy legalább halasztási időt kérnek. 1753. ápr. 30.

⁸ *Intimatum consilii regii super exsequandorum executione excessarum Vadosfalvensium.* Posonii, 8. Martii 1753. In: HRABOVSKY: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1377. ff. 45–46. Kézirat másolat. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára.

⁹ HORVÁTH István: *T. N. Sopron vármegygyében Vadosfai nevű nemes helységben az erős küszálon épített győzhetetlen és vitéző római anyaszentegyháznak az mennyi dicsőült szentek tiszteletének megadásában dicséretessen lett, és történt dicsőséges győzedelme...* Sopron, 1753, Siess. (Petrik II. 162.) Horváth Istvánról bővebbet: SZINNYEI J.: *Magyar írók élete és munkái.* IV. köt. Bp. 1896. 1210–1211. l.

¹⁰ A vadosfai zavargás és előzményeinek leírásához főként a következő nyomtatott munkákat használtam: FÁBIÁN István: idézett cikke (1863). — PAYR Sándor: *Fábri Gergely... és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán.* Bp. 1894. — LAUCSEK Jónás: *A vadosfai ág. hitv. evang. anyaegyházközség és filiáinak története 1644–1896.* Kapuvár, 1902. — PAYR Sándor: *A vadosfai artikuláris egyházközség a Rábaközben.* Bp. — 1910 PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek I.* Sopron, 1910. — PAYR Sándor: *A soproni ev. egyházközség története.* I. Sopron, 1917. — PAYR Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története I.* Sopron, 1924. — MIHÁLYI Ernő: *A vadosfai templom története.* Pannonthalma, 1936. — *Kézírtatos források: Relatio de horrendis Lutheranorum excessibus Vadosfalvensis.* Kézirat a mihályi plébánia irattárában. — *Species facti in negotio Vadosfalvensi.* In: Hrabovszky: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1374. ff. 95–96. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. — Memorandus Superintendenti potissimum ejus domesticis... et auditoribus Ecclae. Vadosfalv. gemebundus dies ortus est X. Octobris... (év nélkül.) In: Hrabovszky: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1374. ff. 97–98. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. — *Intimatum consilii regii super exsequandorum executione excessarum Vadosfalvensis.* Posonii, 8. Martii 1753. In: Hrabovszky: *Scrinium antiquarium.* A kötet jelzete 1377. ff. 45–46. Sopron, Evangélikus egyházközség könyvtára. A vizsgálatok és a per iratait a soproni levéltár őrzi Ecclesiastica — IV A/1 g-3 jelzetten. — Bőséges anyagot tartalmaznak az 1751–1756 közötti megyegyűlési jegyzőkönyvek is: *Protocolorum Comitatus Soproniensis.* Tom. XV–XVI–XVII. Gróf Zichy Ferenc győri püspök Vadosfa ügyében a királynőhöz írt — hitelesnek elfogadható — levelét közölte SZOMBATHELYI K.: *Még egy szó a vadosfai támadásról.* In: Magyar Sion I. (1863); pp. 796–799. — Fábri Gergelyről részletesen ír: Hrabovszky György: *Presbyterologia,* Evang. Aug. Conf. lévő Evangy. Superintendenciai Predikatori Luther és Devai Reformatiojától fogva a mostani időkig lehozva Hrabowszky György Palotai Predikátor és nyugodalomba lépett Senior által, 1816. Két kötet kézirat a soproni evangélikus egyházközség Hrabovszky-gyűjteményében. Jelzete Lc. 153/1–2.

Nehezen lehet megmagyarázni a vadosfai evangélikusok kilátás nélküli tettleges szembeszegülését — a katolikus valláson keresztül — az államhatalommal. Mária Terézia — tulajdonképpen konszolidált — uralkodása alatt előnyszerzésre semmi reményük nem lehetett. Talán közelebb kerülünk a megoldáshoz, ha az alig több, mint 40 éve lezajlott Rákóczi-szabadságharcra gondolunk. A Kisalföldön már Thököly korában erős volt a kuruc-mozgalom. Rákóczi ezredesével, Telekesi Török Istvánnal pedig Vadosfa is szoros kapcsolatban állt, sőt itt temették el 1723-ban az evangélikus templom kriptájában. Ez alkalomra volt katonái is eljöttek, mintegy tüntetve ezredesük és múltjuk mellett. Talán ez a hangulat és szellem támadt fel 18 évvel később ismét?

A vadosfai villongás történetének kutatása során a mihályi plébánián (Győr—Sopron megye) Kő Antal plébános felhívta figyelmemet egy Vadosfai újság címet viselő nyomtatványra. Ennek eleje a Fábíán által közölt kéziratot szemelvényeket, utolsó harmada pedig a birtokomban lévő ugyancsak kézírattörödékek szövegét tartalmazza.¹¹ A nyomtatványt Petrik nem ismeri,¹² s egyelőre ez az egyetlen ismert példány.

Első lapján szerző, hely, évszám és nyomda megjelölése nélkül, a címe. Szerzőjének neve az előszóból derül ki. Borítója eredetileg nem volt, a jelenlegi egy hozzáfűzött sötét-szürkészöld, közelebből azonosíthatatlan levéltörödékek, talán a 19. század elejéről.

Az író itt Szekfű Pálnak nevezi magát. Mindenképpen azonos a Fábíán által idézett Szekfy Pállal. Az eltérést névhasználati bizonytalanságnak, másolási hibának vagy Fábíán „magyarításának” („nemesítésének”) tekinthetjük.

Szekfű (Szekfy) Pált lexikonaink, névtáraink nem említik. Levéltári kutatásaim során kevés adatot találtam róla. A vadosfai vizsgálatokban Sopron vármegye esküdtjeként vett részt. Így érthető rendkívül részletes témaismerete és verses történeti hűsége is. Életéről, munkásságáról egyelőre semmi egyebet nem tudunk. Kéziratot vagy nyomtatásban megjelent más művét nem ismerjük. Feltételezhető, hogy írt alkalmi verseket, melyek különböző — főként Sopron megyei — családi levéltárakban lappanghatnak.

Az impresszum-adatok meghatározásakor abból kiindulva, hogy az eset, melyet leír, elsősorban megyei esemény volt és a nyomtatvány emlékirat jellegű, a soproni Siess-nyomdára gyanakodtam. Tüppontot a könyvecske 3—5. lapjain található fametszetes díszítések, díszes kezdőbetűk adtak, valamint a 3—4., illetve utánuk következő lapok kétféle betűtípusa.

Kiindulásként Horváth István 1753-ban, Sopronban megjelent, említett vadosfai ünnepi beszédét hasonlítottam össze az új nyomtatvánnyal. A két nyomtatvány tipográfiai megformálása és betűtípusai megegyeztek. Ugyanígy típusazonosságot állapíthattam meg a *Vadosfai újság* T és a Horváth-beszéd A iniciáléja között.

A történetben szereplő Grofft János mihályi plébános is írt egy beszédet, mely 1757-ben ugyancsak a soproni Siess-nél jelent meg.¹³ Ebben is azonos betű- és iniciálétípusra találtam.

A végsőnek tekinthető bizonyítékra a soproni evangélikusok egyik panasziratában¹⁴

¹¹ pp. 31—32 töredékesen, valamint a pp. 35—50.

¹² *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 1—4. köt.* Szerk. PETRIK Géza. Bp. 1888—1892. — *Magyarország bibliographiája. 1712—1860. 5. köt.* Bp. 1971. (Pótlások Petrik 1—4. köteteihez.)

¹³ GROFFT János: *Regnavit mors; uralkodott a halál.* Az az mélt. gróf Széchenyi Josefa ó nagysága, néhai ... gróf Schמיד Fridericus Emericus ... hitvestársán a halál uralkodásának magyaráztatta, melyet ... magyarázott — —. Sopron, 1758, Siess. (Petrik. I. 939.)

¹⁴ *Justus dolor parnassi Soproniensis Augustanae Confessionis Sopronii, 1758, Siess.* (Petrik I. 556.)

bukkantam. A címlapján lévő fametszetes dísz megegyezik a *Vadosfai újság* 4. lapjának záródíszével.

Ezek alapján elkészíthettem a pontos bibliográfiai leírást. Megjelenésének idejét nem sikerült pontosan meghatározni. Nem származhat 1756. augusztus 20-a előttről, de emlékirat jellege miatt sokkal ezután sem készülhetett. Legvalószínűbbnek látszik, hogy 1756–1757-ben nyomták.

A nyomtatvány leírása:

(SZEKFŰ Pál)

Vadosfai újság. [Sopron], [Siess], [1756–1760 között]. 52 p. A/1–G/2. 4°. 19,7 × 14,2 cm. Fűzött.

Jelenlegi őrzési helye: Mihályi (Győr-Sopron megye), Római katolikus Plébánia.

Az 1863-ban részleteiben publikált beledi kézirat azóta eltűnt. Valószínűleg az 1870-es években tűz áldozata lett.¹⁵ Szekfű Pál verses históriáját teljes egészében már csak az itt ismertetett nyomtatvány tartalmazza.¹⁶

PINTÉR GÁBOR

Adatok Rummy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez. Rummy Károly György a XIX. század első felének jellegzetes egyénisége, akinek törekvéseiben felismerhetők a magyarországi értelmiség próbálkozásai, hogy a szűk lehetőségek között hangot adjanak véleményüknek, valamiképpen a nyilvánosság elé tárják elképzeléseiket az állam, a társadalom, a gazdaság, a sajtó, a művészeti és az irodalmi élet modernizálásáról.¹ Természetesen a Rummy-típusú értelmiségi nem mérhető a vele eszmileg sok tekintetben rokon Berzeviczy Gergely (vagy más szempontból Kazinczy Ferenc) mértékével; az eszmerendszer rekonstruálható ugyan, mégis, érdekesebb, ha a Rummy-típus vállalkozásaiban kapcsolódásai, olvasmányai és tanulmányai, kül- és belföldi hatások lecsapódását kísérjük nyomon. Rummy vállalkozásait ezért nem csupán egy jellegzetes egyéniség a viszonyok építette korlátai lerombolása, nyomorúságos körülményei megszüntetése kísérletének fogjuk föl; bár a törekvések, amelyek között sajtó- és más periodikus kiadványok, szövegközlések és forrásközlések tervét találjuk, egyazon szemléletnek és tervnek különféle eszközzel megvalósítandó lehetőségeit körvonalazzák számunkra. Rummy kiegyensúlyozatlan egyénisége és az állandó pénzzavar – természetesen – hozzájárultak kudarcaihoz, hiszen szinte mindegyik (nagyszabású és kisebb érdemekkel keesegtető) terve kudarcra végződött. Kapkodása és a lehetőségek túlbecsülése, a valódi helyzet félreismerése is befolyásolta kiadványainak idő előtti elhalását. Ugyanakkor azonban azt is tisztán kell látnunk, hogy a göttingai szellemi

¹⁵ A birtokomban lévő kéziratröredék feltehetően nem azonos a beledivel. Valószínűleg mindkettő a nyomtatott kiadvást megelőző kéziratot másolat lehet.

¹⁶ A – kéziratot – verses históriát eddig csak Fábíán István említette, valamint Mihályi Ernő az említett művében, valószínűleg csak Fábíánt idézve. A nyomtatványt egyikük sem ismeri. Vadosfa monográfiái, Payr Sándor és Laucsek Jónás, Szekfű Pál munkáját egyáltalán nem ismerik.

¹ Rummy Károly György életművének megnyugtató, kül- és belföldi, nem egyszer igen bonyolult kapcsolatait, levelezését felölelő földolgozása várat magára. Angyal Endre áttekintése után [*Karl Georg Rummy (1780–1847) Ein Vorkämpfer der deutsch-slawisch-ungarischen Wechselseitigkeit.* = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Fr. Schiller-Universität Jena* 8 (1958–59), Klny.]e dolgozat szerzője több részletkérdést dolgozott föl, majd egy évfordulós cikkben igyekezett kijelölni egy Rummy-monográfia kereteit. Vö. *Rummy Károly György idézése.* = Új Forrás 1972. 2. sz. 131–136.

élettől felbuzdult, a németországi folyóiratok szellemiségét szeme előtt tartó Rummy sorsában, egyéniségének eltorzulásában, állandó sértettségében a ferenci abszolutizmusé a fő felelősség, amely a legcsekélyebb teret sem hagyta a szabadabb szellemiség kibontakozásának; és amely államapparátusával s mindenekelőtt cenzúraszervezetével kordában tartotta a gondolkodókat, az írókat.

Rummy Károly György nagyszabású folyóirattervét és annak kudarcát korábban ismertettük,² valamint azt a reménykedést is, amelyet szlovák részről fűztek Rummy kezdeményezéseivel.³ A Schedius-féle *Zeitschrift von und für Ungern* folytatásaként fellépő folyóiratterv mellé egy Musen-Almanachot is tervezett Rummy, ennek egy kötete valóban megjelent.⁴ A következő kötet anyaga is egybegyűlt, de a mecénás hiánya, Rummy kényszerű költözése az 1800-as esztendőekben az egyik felvidéki városból a másikba, valamint egy nagyon lényeges és egy eddig nem eléggé hangsúlyozott körülmény lehetetlenné tette a folytatást. A folyóirat meg sem jelenhetett, mert annak tartalma (Berzeviczy ígért cikke, stb.) veszélyesebbnek tetszett a puszta szépirodalmi almanachénál. Figyelemre méltó az a szívósság és becsvágy, mellyel Rummy nemcsak szűkebb pátriáját (a Szepességet), nemcsak hazáját (Magyarországot), hanem az osztrák birodalomnak szinte valamennyi tartományát érdekeltté akarta tenni vállalkozásaiban. Erre bizonyítékok levelei a cseh bibliográfushoz, J. J. Czikkannhoz.⁵

Teschen, am 21 April 1807

Erst heute erhielt ich Ew. Wohlgeboren Schreiben, durch den Naturdichter Hiller,⁶ und eile daher dasselbe zu antworten, da es noch vom 8 Febr. datirt ist. Von dem Schulek⁷ in Pržno kann ich Ihnen bloss folgende biographische Notizen mittheilen. Er ist zu Hibbe in Ungarn geboren (wo ich nicht irre, im Jahre 1777), studierte in Käsmark unter den Professoren Paul Nadler, Johann Genersich, Andreas Kralowanszky, Johann Ásbóth, Christian Genersich, Adam Podkonitzky, besuchte keine Universität, ward noch sehr jung nach Hibbe als Schullehrer berufen, und von da bald als Rector der lateinischen Trivialschule nach Mossóztz versetzt. Von hier erhielt er den Ruff als evangelischer Prediger nach Pržno in Mähren und ward dazu am 9 März 1806 in Teschen ordinirt. Die von ihm herausgegebenen zwey slavischen Schriften sind in den österreichischen Annalen angezeigt.⁸ Er ist auch ein slavischer Dichter, hat aber, so viel ich weiss, noch keine Gedichte drucken lassen. Er ist ein guter Kopf, und wenn er eine Universität besucht hätte, würde er es in den Wissenschaften weit gebracht haben. Seine Gemahlin ist aus Käsmark in Ungarn.

Es freut mich, dass mir Ew. Wohlgeboren Gelegenheit gab, Ihre werthe Bekanntheit zu machen. In dem Aprilhefte der österreichischen Annalen werden Sie die Ankündigung der von mir auf Pränumeration herauszugebenden Werke gelesen haben. Sie würden mir einen grossen Freundschaftsdienst erweisen, wenn Sie mir in Ihrer Gegend einige Pränumeranten darauf verschaffen könnten. Der Musenalmanach ist ietzt in den Händen des hiesigen Censors und wird nächstens gedruckt werden. Er ist nicht bloss für

² *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806.* = Magyar Könyvszemle 1974. 262–268.

³ *K vzťahom Bohuslava Tablica a Károlya Györggya Rummyho.* = Literárny archiv 13 (1976) Martin 1978. 210–216.

⁴ *Musen-Almanach für das Oesterreichische Kaiserthum.* Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr ... Hg. von — —. Leutschau 1807.

⁵ CZIKANN, J. J. (1789–1855): *Die lebenden Schriftsteller Mährens.* Brünn 1812. c. művéhez kért adatokat. Czikkann később egyik szerkesztője lett az 1835/37-ben kiadott *Österreichische National-Encyclopädie*nek, melybe zömmel Rummy írta a magyar vonatkozású címszavakat. A levél lelőhelye: Statní Archiv Brno. Ugyanitt található Rumynak még két levele Czikkannhoz. Czikkann két levele Rummyhoz: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAKK) M. irod. lev. 4-r 14. sz.

⁶ Hiller Gottlieb (1778–1826) verseskötetének felhívása 1805-ben, Budán jelent meg.

⁷ Szinnyei szerint Schulek 1774-ben született Rajeczen.

⁸ *Neue Annalen der Literatur* ... 1807. II. Intelligenzblatt 32. sz.

Ungarn, sondern für das ganze österreichische Kaiserthum bestimmt und hat deswegen einen doppelten Titel; nur sind die Beyträge zu diesem Jahrgang bloss von ungrischen Dichtern, künftig werde ich Beyträge von Dichtern aus allen österreichischen Staaten aufnehmen, und die Fortsetzung die mit dem neuen Jahre 1808 erscheint wird den Titel führen „Musenalmanach für das österreichische Kaiserthum“. Die meisten Gedichte in dem diesjährigen Musenalmanach sind deutsch, wenige lateinisch, nur 4 ungrische und ein slavisches. Die angekündigte Zeitschrift wird für die ganze österreichische Monarchie erscheinen, weil Ungarn nicht im Stande ist ein solches Institut zu unterstützen. Auch habe ich den Pränumerationspreis auf 6 fl. herabgesetzt, damit sich mehr Abnehmer finden möchten.

Die Beylage belieben Sie dem Herrn Senior Tekusch⁹ zustellen zu lassen. Mit vollkommenster Hochachtung beharre ich

Ihr ganz ergebenster Diener
Carl Georg Rumi.

A folyóirat — mint ismeretes — sosem jelent meg, s hogy ama „külső” okot érthetővé tegyük, kis kitérőt kell tennünk.

Göttingában — elsősorban Schlözer révén — igen nagy volt az érdeklődés a magyar viszonyok iránt.¹⁰ Tudjuk, hogy Schlözernak első kézből származó értesülései voltak a magyar eseményekről, *Staatsanzeigen*je több ízben határozottan foglalt állást a magyar nemesség és az uralkodó között támadt, olykor éles hangú röpiratokban megnyilvánuló — vitákban. A schlözeri érdeklődés és ennek az érdeklődésnek dokumentálódása nem szűnt meg a *Staatsanzeigen* elhallgatása után sem. Éppen Göttingában, első ízben 1795-ben jelent meg a *Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie* c. kiadvány,¹¹ amely többek között két olyan értekezést is tartalmazott, amelyeknek témája, e téma feldolgozási módja sok tekintetben rokon volt a schlözeri elgondolásokkal. Az egyik a viharos hatású röpiratról szólt, a *Politisch-kirchliches Manch-Hermæone*ról, amelyet Schlözer védett meg a nemesi ellenzékkel szemben korábban, a másik ezt a címet viselte: *Etwas über Werböcz und sein Corpus iuris Tripartitum von Ungern*. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy e periodikus kiadvány hátsó borítóján a könyvhirodetések között a schlözeri *Staatsanzeigen* hirdetését is föllelhetjük. E Grellmann által összeállított kötet további darabjai 1797-ben, illetve 1802-ben jelentek meg, tehát eléggé rendszertelenül. Eszmeileg azonban töretlenül, jozefinista szellemben, s a harmadik kötetben súllyal esik szó a protestánsok vallásszabadságáról, az illir kérdésről, illetve az erdélyi szászokról. Hogy a bécsi kormánykörök nem szívesen fogadták Grellmann kiadványait, érthetőnek tetszik, sőt, igyekeztek kizárni a monarchia területéről.¹² Grellmann vállalkozásának azonban — ismét nagyobb szünet után — folytatója akadt, Rumi Károly György, aki már egyszer fölhívta magára a kormánykörök figyel-

⁹ Tekusch János Mihály (1764–1813) 1803-tól működött Brnóban lelkészként, latinul és németül írt, jelentős egyháztörténeti kéziratgyűjteménye.

¹⁰ H. BALÁZS ÉVA: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz*. = Századok 1963. 6. sz. 1187–1204.

¹¹ Az első kötet nem tűntette föl a szerkesztőt, a további köteteken ott áll H. M. G. Grellmann neve, Rumi mindvégig úgy emlékszik rá, mint egyik, tevékenységére a legnagyobb hatással lévő mesterre. Levelezésüket KEPP Mária adta ki: *Rumi Károly György Göttingában*. Bp. 1938, 51–52. Grellmann leveléből kitetszik, hogy a *Statistische Aufklärungen*... tervezett IV. kötetéhez Rumi anyagot adott. A levél végén Grellmann Berzeviczyt köszönti, aki a III. kötetet segítette adataival. Vö.: Berzeviczy–Rumi levelezését MTAKK M. irod. lev. 4-r. 21. sz. 1802-es levelek.

¹² WERTHEIMER Ede: *Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében*. Bp. 1890. II. 118. feltehetőleg összekeveri Grellmann kiadványát Rumi későbbi folyóiratával. A bécsi udvar Grellmann kiadványának időpontjában (1795–97-ben, illetve 1802-ben) már nem azonosult a felvilágosult abszolutizmus sugallta röpiratok álláspontjával.

mét avval, hogy a politikai életből kiszorított Berzeviczy Gergelynek németül, 1802-ben Weimarban, közzétette *Ungarns Commerz und Industrie* c. könyvét.¹³ Molnár János röpirata a jozefinus szellemiséget fejezte ki, egyben szolgálta a felvilágosult abszolutizmus olykor machiavellisztikus céljait is, ti. a magyar nemesség törekvéseinek egyértelmű elítélését, e törekvések mindennemű jogosságának kétségbe vonását. Kezdetben Grellmann is ezt az erősen vitatható vonalat követte. Utóbb már inkább a nemesi ellenzék konzervativizmusával élesen szembenálló, de a Habsburg-uralkodókból is kiábrándult magyarországi értelmiség szolgálatába állította lapjait. Körülbelül ez az a vonzaskör, amelyben Rummy Károly György is alkotott, pályája első két évtizedében. Tevékenységére különös hatással volt Berzeviczy Gergely és Engel János Keresztély. Velük együtt fogalmazódott meg terve, hogy részben Schedius *Zeitschrift von und für Ungern*jét pótolva, részben a németül olvasó nemzetközi közvélemény tájékoztatására folyóiratot ad ki, lehetőleg Németországban, azaz a Habsburg-monarchia cenzúrájától távollévő területen. Ennek érdekében tervezte meg a *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie* c. folyóiratát, amellyel 1805-ben akart kiállni a német közvélemény elé, legalább is ekkor keresett kapcsolatokat Weimarral a folyóirat kiadása érdekében. Évenként két oktáv alakú kötetre tervezte a lapot, amelynek anyagát szorgalmasan gyűjtötte. Azokra a szepességi és főleg magyarországi német anyanyelvű vagy legalább is műveltségű tudósokra számított, akik a jénai vagy a göttingai egyetemen végezve, fokozott mértékben érezték a ferenci abszolutizmus szorítását, ezen belül a sajtószabadság hiányát. Végül is, az amúgy is göttingai kiadású Grellmann-vállalkozást folytatva,¹⁴ a göttingai Vandenhoeck és Ruprecht Kiadó lett a gazdája Rummy folyóiratának, amelynek első kötete 1806-ban, a második kötete (jóllehet az előző 1807 áprilisáról keltezett) csak 1808-ban jelent meg. A folyóiratot tulajdonképpen egy, az osztrák birodalom területén élő tudósokból álló társaság ellenjegyezte,¹⁵ valójában — Berzeviczy Gergely és Engel János Keresztély aktív közreműködése mellett — Rummy Károly György szerkesztette. Ez a sajtó- és általában művelődéstörténetileg fontos lap tudatosan azzal a céllal jelent meg Magyarország és Ausztria területén kívül, hogy a németországi és általában a németül olvasó közvéleményt mozgósítsa azokban a kérdésekben, amelyek megoldatlanul hagyományozódtak a XIX. századra a XVIII. század utolsó két évtizedéből. Az első kötetet Rummy göttingai mestereinek ajánlotta, Chr. G. Heynének, Au. L. Schlözernek, J. G. Eichhornnak, J. G. Plancknak, illetve K. F. Stäudlinnak, akik a maguk szakterületén mind úttörői voltak a modernebb gondolkodásnak, a hagyományostól eltérő szövegmagyarázatnak, az újszerű történeti (irodalomtörténeti vagy statisztikai, politikatörténeti vagy egyháztörténeti) megközelítésnek. Különös hangsúllyal kerül elő A. L. Schlözer neve, az előszóban is, az egyes értekezésekhez fűzött szerkesztőségi jegyzetekben is. Az előszó azzal indokolja, hogy külföldön lát napvilágot ez a folyóirat, mivel az osztrák monarchiában nincs meg az államjog, a történelem és a statisztika tárgyalásához szükséges szabadelvűség és pártatlanság. S a politikai viszonyok is a névtelenséget indokolják. Az, hogy Schlözer a példakép, azt Rummy

¹³ Ez a kérdés további kutatást igényel. Ellentmondóan nyilatkozik erről KEPP. M.: I. m. és BACHRACH Imre: *Rummy Károly György és a jénai egyetem*. Bp. 1942.

¹⁴ Vö. Rummy levelét F. J. Bertuchhoz 1804 decemberéből. Közli: FRIED I.: *Karl Georg Rummy und Weimar*. = *Arbeiten zur deutschen Philologie* 5 (1970) Debrecen 1970. 50.

¹⁵ A följebb említett levél is ezt hangsúlyozza, és azt sugallja, hogy Grellmann kiadványához Rummy adatokkal járult hozzá.

¹⁶ *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. Hg. von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten. Göttingen 1806–1808. Ruprecht és Rummy között volt némi vita, ezért Rummy tájékozódott a göttingai Dietrich-cég felé is, de végül a vita elsimult.

korábban idézett levele is elárulja, Schlözer manírjában szerkesztenié lapját.¹⁷ A periodikus kiadvány *Oesterreichische Staatsanzeigen* c. rovattal is rendelkezett, amely az időszériú eseményekre utalt, célzata pedig teljesen egyértelmű volt. Az 1806-os kötet legjelentősebb cikke Berzeviczy Gergelynek: *De Conditione et Indole Rusticorum in Hungaria* c. művének kivonata. A *Vorbericht des Einsenders*-közlés feltehetőleg Rumytól (esetleg magától Berzeviczytól) származik, elárulja, hogy a belföldi cenzúra nem engedélyezte a publikálást. A szerző később azt szeretne volna, ha a mű kivonatát Schedius *Zeitschrift*-jében adhatta volna közre. Hogy mégsem jelent meg itt e kivonat, annak az az oka, hogy a megjelenéshez felsőbb hatóság engedélyre lett volna szükséges. Ezt az utat azonban a szerző nem akarta bejárni. Műve ugyanis – legalábbis első változatában – már 1802-ben elkészült. 1802. május 22-én Berzeviczy arról tudósítja Rumyt, hogy értekezése Schediusnál van. Nem hiszi, hogy Magyarországon kinyomtathatja. Németországot az a rész érdekelné a legjobban, amelyben a magyar paraszt helyzetét mutatja be. 1805. február 10-én Ferenczy János Horvát Istvánnal meglátogatta Schediust, aki megmutatja nekik Berzeviczy *De Rusticis in Hungaria*(!) c. kéziratát, amelynek egy kópiája a "Nemzeti Könyvtartóban tartatik". Schedius a kéziratot (nem világos, hogy az egészet vagy csupán ama kivonatot) németre fordította, Ferenczynek pedig átadta a kéziratot (feltehetőleg a latin eredetit) "leírásra".¹⁸ Rumy egy későbbi közlése¹⁹ tovább-bonyolítja a hányatott sorsú mű történetét. Berzeviczy barátja, Máriássy József, Berzeviczy tudta nélkül, 1806-ban, Lőcsén a Mayer-nyomdában, saját költségén kiadta ezt a könyvet. Az „illegális” nyomtatást följelentették, a nyomdászt börtönre ítélték, Máriássyt pedig a Helytartótanács Budára idézte föl. Máriássynak azonban sikerült néhány példányt (díjtalanul) kiosztania. Máriássy Budára menet, kocsijával felfordult, nyakát szegte, s mint Rumy írja, így a sajtó elnyomásának áldozata lett. Berzeviczy még 1806-ban eljuttat néhány példányt Rumyhoz, hogy juttassa ki Göttingába.²⁰ A kör akkor zárul be, ha adatainkat kiegészítjük az Országos Széchényi Könyvtár *De conditione*...-példányának kéziratosa latin nyelvű bevezetésével.²¹ Maga, a mű címlap nélküli, a kéziratosa címlap

¹⁷ A 14. sz. jegyzetben i. h. („in Schlözers Manier”)

¹⁸ Berzeviczy levele Rumyhoz 1802. május 22-éről. MTAKK M. irod. lev. 4-r. 21. sz., *Pest-budai hetköznapiok*. Egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805–1848. Válogatta, s. a. rendezte és bev. Vörös Károly. FERENCZY János: *Napi jegyzések*. Bp. 1966. 16.

¹⁹ *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste in alphabetischer Folge* (...) hg. von J. S. ERSCH und J. G. GRUBER. Neunter Theil. Leipzig 1822. 255–256. Rumy felhasználja az alkalmat, hogy – nyilvánvaló taktikai okokból – szembeállítsa az udvari cenzúrát a magyarországiával. Berzeviczy érdemeit azzal is kiemeli, hogy azt írja: Schlözer göttingai előadásain hivatkozott BERZEVICZY: *De commercio*... c. művére (Uo. 256.). Ennek a címszónak hangneme és anyaga jórészt egybevág a *Magazinban* megjelent Berzeviczy-cikk jegyzetével. Ezt használta föl GAÁL Jenő is: *Közigazgatásunk a Széchényi előtti korszakban. Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp. 1909. 168–169.

²⁰ Berzeviczy idézett levelei Rumyhoz az 1806-os esztendőből. A mű autográf kézírata: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Quart. Lat. 836; különböző kézírású másolatok: Uo. Quart. Lat. 834 és 835.

²¹ Adatai és előadási módja nagyrészt megegyezik Berzeviczy német nyelvű önéletrajzának megfelelő helyeivel. Vö.: H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. 1763–1795*. Bp. 1967. 232–233. H. Balázs Éva szerint maga Berzeviczy jelentette meg könyvét; s hogy elkerülje az engedély nélküli nyomtatással járó kellemetlenségeket, az idő közben meghalt Máriássyt keverte gyanúba. Szíves felvilágosítását ez úton is hálásan köszönöm. A kérdés irodalmához l. még: FÁBRI Pál: *Berzeviczy Gergely*. = *Közhasznú Esmeretek Tára* II. Posten 1831, 233–234., [RUMY Károly György]: *Berzeviczy Gregor v.* = *Österreichische National-Encyclopädie* (...) I. Wien 1835, 281–282., MELZER, Jakob: *Biographien berühmter Zipser*. Kaschau 1833. 293–300., HÖRSZRI Dénes: *Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágykérdésről*. = *Katholikus Szemle* 1938. 335–346., ZSIGMOND Gábor: *Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc vitája a paraszt állapotáról Magyarországon*. = *Valóság* 1975. 4. sz. 77–91.

szerint a tatai piaristák könyvtárából került az OSzK-ba a „Népkönyvtári Központ”-on keresztül. E *Lectori salutem*-megszólítású kéziratos előszó úgy adja elő az eseményeket, mint Rumy a folyóiratban és a lexikonban, neveket, kiadót és dátumot mellőzve (viszont határozottan 1804-et állít keletkezési esztendőül), Máriássy halálának színhelyéül Kerepest jelöli meg, s a hivatalos eljárást némileg bővebben adja elő. Az 1806-os kötet másik, jelentős cikke szintén Berzeviczy tollából származik, és az 1802-es országgyűlés krónikáját adja a radikális reformer szemszögéből.²² Hogy emiatt Rumynak, személy szerint a hivatalos hatósággal kellemetlenségei lehettek, azt az 1808-as kötet rövid előszava árulja el, amely a nyilvánosság elé tárja: az udvari cenzúra (Hofcensur) figyelmeztette, miszerint az inkriminált cikk egy idézete kellemetlen hatást kelthet. A szerkesztőnek így nyilvánosan kell magyarázkodnia:

„es nicht in der Absicht aufgenommen wurde, um etwa das hohe Erzhaus Österreich zu beleidigen, sondern um zu zeigen dass manche ausländische Schriftsteller über die österreichische Regierung härter urteilen, als inländische. Hätte der Redacteur voraussehen können, dass dieses Citat beleidigen und die Beleidigung dem Redacteur selbst aufgebürdet werden dürfte, so würde er das Citat gewiss weggelassen haben”.

S a támadással felérő, nem minden gúnyt nélkülöző védekezés kiegészítése a kötet egyik legbeszedesebb darabja, Caraffa eperjesi vérengzésének krónikája. Általában Rumy nem folyóirat-, inkább évkönyvjellegű kiadványt szerkesztett. Antifeudalizmusa, Habsburg-ellenessége nyilvánvaló, hatásos formában jelentkezik, de a folyóirat rövidebb, elevenebb cikkeihez szokott olvasó számára kissé fárasztóan, kissé nehézkesen. A Habsburg-birodalom cenzúrája,²³ a háborús események, valamint Rumy említett költözése együtt járultak hozzá, hogy a *Magazin* (bár feladatát teljesítette: tájékoztatta a német közvéleményt) 1808-ban megszűnt.

Rumy *Musen-Almanach*-jának és *Zeitschrift*-jének a göttingai vállalkozás nem használt, sőt, ezzel éppen fölhívta magára az udvari körök figyelmét. Így eshetett meg, hogy az 1807-es országgyűlés kapcsán ő is azok közé került, akiknek megnyerését, „beszervezését” Armbruster szükségesnek vélte.²⁴ Bár nem volt jó véleményről róla, a császárnak mégis azt ajánlotta, hogy rendeljen a *Musen-Almanach*-ból 30 példányt, s ez majd Rumyt hálára fogja kötelezni. A megrendelés feltehetőleg elmaradt, Rumynak nem volt szándékában Bécs szolgálatába állnia. Sőt, talán a *Zeitschrift* tervén okulva, Armbruster egy hasonló jellegű folyóirat megindítását indítványozta. Miközben a göttingai *Magazinnak* kitiltásáról volt szó, a Cotta könyvkiadó céggel meghirdették ama ismert kimenetelű pályázatot²⁵ a magyar nyelv országossá tétele alkalmas vagy alkalmatlan voltáról, az ország vezető németül író gondolkodóit (Rumyn kívül Berzeviczyt, Bredetzkyt, Schwartnert, Schediust és másokat) az udvar ügyének szolgálatára igyekeztek ösztönözni, és 1808-ban kiadták a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaaten* c. folyóiratot. Már a címválasztás is vita Rumyékka: a hazafiasan hivalgó cím szembenáll Rumy puritán megjelölésével, Rumynál a külföld rokonszenvének megnyeréséről volt szó, az antifeudális ügy folytatásáról, itt mindössze arról (mint a lapcéltitűzés állítja): „die Bewohner der kais. königl. Erbstaaten mit sich selbst bekannt zu machen und Vaterlandsliebe zu befördern.” A szerkesztőségi célkitűzés nyomatékosan óv a szélsőségektől, és a mérsékletet ígéri. A kiszemelt német nyelvű magyarországiakat

²² Berzeviczy e cikkéről: KOSÁRY Domokos: *Napoleon és Magyarország*. Bp. 1977. 68–70. A *De conditione*... c. műről közölt adatok pontatlanok.

²³ A *Magazin*... betiltása körüli huzavonákról: WERTHEIMER Ede: *A magyarországi cenzúra történetéhez*. = Századok 1898. 296.

²⁴ WERTHEIMER: *Az 1807-ik évi magyar országgyűlés*. = Századok 1897. 305–306.

²⁵ Uo. 404–405.

továbbra sem téveszti szem elől, közreadják Engel és Berzeviczy írásait, Bredetzky több közleményét. Majd amikor a *Göttinger Gelehrten Anzeigen* — nem ok nélkül és nem véletlenül — kiáll Rummy mellett, dicsérve a *Museum-Almanach* tendenciáját, és e tudós buzgalmát, ki kísérletek egész során keresztül bizonyítja, hogy szeretné magyar honfitársait a tudományos tevékenységre, szellemi erőiknek az irodalmi munkálkodásra való fordítására lelkesíteni, akkor a *Vaterländische Blätter* megtámadja Rummyt, kicsinyli lelkesítő és szervező érdemeit, és az armbrusteri véleménnyel egybehangzó álláspontot tolmácsol.²⁶ Más kérdés, hogy a *Vaterländische Blätter* 1809-ben csak az első félévben jelenhetett meg, 1810/11-től érezhetően változik a merev, aulikus szemlélet, Rummy is a lap munkatársai közé lép. Mindez mitsem módosít azon, hogy a XIX. század első évtizedében Rumynak (és nemcsak Rumynak) tapasztalnia kellett, hogy vállalkozásait kevése kudarca ítéli a szigorú osztrák cenzúra, a ferenci abszolutizmus szellemgyilkos légköre, amelynek általánossá tételét kül- és belpolitikai körülmények egyként segítették. A radikális reformerek szembenállása a nemesség gravaminális politikájával, állandó megtorpanásaival és szüntelen kiegyezésével az udvarral, nem kedvezett a Rummy-féle vállalkozásoknak, a messzebb tekintő lapalapításoknak, a merészebb kiadványi tevékenységnek.

Rummy azonban csak nagyon keveset okult kudarcaiból. Azt már látta, hogy német nyelvű folyóirattal aligha tud közönségsikert aratni; a napóleoni háborúk pedig szinte lehetetlenné tették az érintkezést Magyarország és Németország tudós körei között. Elhatározta, hogy magyar nyelvű történeti forráskiadvánnyal szolgálja eszméit, és olyan iratokat válogat össze, amelyek sajtó alá rendezése eddigi munkássága folytatásának bizonyulhat. Hogy figyelme fokozottabban a magyar történelem felé fordult, abban jórészt már Kazinczy Ferenc hatása érződik. Nem azért, mert engedményt tett a nemesi — konzervatív — ellenzéknek; ezt Kazinczy sem tette meg. De a magyar függetlenségi harcok dokumentumainak kibocsátása ugyanannak a progresszív gondolatnak népszerűsítését jelentette (csak éppen erőteljesebben nemzeti színezettel), mint amely német nyelven tervezett vagy éppen kiadott vállalkozásainak sajátja volt. Kazinczy ihletése mellett az Engel János Keresztélyét kell kiemelnünk, aki Rummyhoz hasonlóan Göttinga, illetve Schlözer tanítványa volt. Az ő indítására szerette volna megjeleníteni Rákóczi Ferenc leveleit, illetve az *Ungarische Anekdoten über die ehemaligen Unruhen in Ungarn und Siebenbürgen* című írást. A *Monumenta Hungarica* első kötete végül 1815-ben került ki a nyomdából, miután már 1811-ben közzétette Rummy felhívását az előfizetésre. A cenzúra akadékoskodásai mellett a rossz gazdasági viszonyok is közrejátszottak a megjelenés késésében. Végül is 1817-ben kapta kézbe az olvasó mindhárom kötetet, Kazinczy Ferenc elismerő előszavával.²⁷ A Rákóczi-levelek és az említett anekdotagyűjtemény azonban nem kaphattak helyet a kiadványban. A cenzúrázás kálváriáját Waldapfel József már megírta,²⁸ ezúttal néhány adattal kiegészítjük a hányatott életű Rummy vállalkozásának sorsát. Az 1817-es könyvsiker arra készítette, hogy a 4–5. kötet gyűjtését is kezdje meg. Közben azt remélte, hogy ha már önálló kiadványban nem is, de legalább folyóiratban publikálhatja Rákóczi-kori gyűjtését. A *Tudományos Gyűjtemény*

²⁶ *Vaterländische Blätter* 1808. júl. 12. 163. E lap megindítása, majd ez a támadás kijózaníthatta az 1807-es év végéig, sőt 1808 első hónapjaiban is Zeitschriftje megjelenését még mindig reménykedéssel váró Rummyt.

²⁷ *Monumenta Hungarica sermone natio scripta*, az-az a 'magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásai. Összeszedte 's kiadta: — — . Pest 1815. A teljes mű 1816/17-ben jelent meg Pesten, három kötetben, Kazinczy Ferenc előszavával, ennek második kiadása Pesten, 1817-ben, befejezetlenül.

²⁸ Rákóczi emlékének történetéből. = Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 169–180.

azonban nem merete vállalni a közlést, jöllehet a kézirat 1817. december 21-ére befutott,²⁹ 1818-ban Mihály vajda egy levelével próbálkozott Rummy a *Tudományos Gyűjteménynél*,³⁰ ugyancsak ebben az évben tudta megjelentetni recenzióját Berzeviczy: *Ungarns Industrie und Commerz* c. művéről,³¹ amelyben nem csak a szerző elméleti érdemét emeli ki, „tisztá valódi hazafiság”-át (híven az egykori közös munkálkodáshoz), hanem merészen azt is közli, hogy „Tagadhatatlanul a magyar kereskedésnek sok akadéki származnak az Ausztriai határ-vámokból”. Ugyancsak egykori önmagára és a közös göttingai ihletésre emlékeztet Schlözer mesterként való emlegetése, s a cenzúrának szóló oldalvágás: ezt a recenziót a bécsi *Annalen der Literatur und Kunst*ban akarta publikálni, de az újság „nem tudhatni mi okból, fel nem vette . . .” 1824-ben vállalkozik arra a *Tudományos Gyűjtemény*, hogy a Monumenta Hungarica már kész negyedik-ötödik kötetéből egy részt közreadjon, méghozzá Benkő Józsefnek az erdélyi történetírókról alkotott portréit.³² A negyedik kötetet meghirdeti a *Felső Magyar-Országi Minerva* 1826. I. kötetének hátsó borítóján egy szintén elkészült *Commentarius de Sacra Corona Regni Hung.* c. művel együtt. A hirdetést megismétli a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1830. évfolyamában (I. 15. sz., a hirdetések között), jöllehet Kazinczy nem sok jót jósolt Rummy e vállalkozásának.³³ Közben az ekkor már ugyancsak kapkodó és szétszórt Rummy az Igaz Sámuel halálával megszűnt *Hébe* folytatását is vállalta volna.³⁴ A Monumenta Hungarica kedvelt eszméje lehetett, mert az *Achrenlese* 1834. évfolyamában (6. szám) ismét ígéri a 4–5. kötet megjelenését, a Gyurikovics Györggyel folytatott levelezés is arról tanúskodik, hogy még 1836-ban is kitart a kiadás mellett, és egy 1839-es, igen szkeptikus hangú reflexióból tudjuk meg: feladta a harcot.³⁵ Közben – számtalan apróságban – kellett tapasztalnia a cenzúra szigorát vagy éppen okvetetlenkedését. Pethe Ferenc, a *Nemzeti Gazda* szerkesztője már 1815-ben keserűen panaszolta, mennyire hátráltatja terveiben a cenzúra.³⁶ A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* szerkesztősége 1832-ben arról tájékoztatja Rummyt, hogy egy esztergomi híradását azért törölte a cenzúra, mert az esztergomi Presbyteriumban történt változások közlését nem tartja tanácsosnak. Borsos Márton az *Ismertető* c. lap szerkesztője éppen abban az évben, amelyben Rummy szerkesztőtársaként jegyezte a lapot, azt írta meg Esztergomba, hogy Udvardy János egy cikkére küldött választát nem adhatta le, mert a cenzor törölte.³⁷

Így hát már a liberálisabb légkörben Rummy értekezést írt a sajtószabadságról,³⁸ amelyben ez a megfáradt és a vállalkozások kudarca miatt óvatosabbá kényszerült, véleményét azonban még burkoltan is kimondó tanár megfogalmazta álláspontját. „Sajtószabadság helyreállítása a lélekszabadságnak, mely megfelel az örök jobbjátság megszüntetésének” – írta. Majd fölteszi a kérdést: szükséges-e megszorítás. A továbbiakban a „teljeskorú szellem” létéről elmélkedik, s ennek a teljeskorú szellemnek eszköze a sajtó. Történetileg közelíti meg a sajtó és a sajtószabadság problémáját. „Az emberi

²⁹ Id. Jankowich Miklós a' tudományos gyűjtemény folyóirat iránti eredeti írások gyűjteménye. OSZK. Kt. Fol. Hung. 4.

³⁰ Uo. Közölni akarta az alábbi okmányt is: Zrínyi Péternek követje a Fő vezérhez küldött Postulatum: Uo. Fol. Hung. 3.

³¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1818. VIII. 112–119.

³² Uo. 1824. IX. 77–84.

³³ KAZINCZY Levelezése XIX. 479–480.

³⁴ Uo. XX. 51–52.

³⁵ MTAKK M. irod. lev. 4-r 18. sz.

³⁶ SÜLE Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc (1736–1832)*. Bp. 1964. 220.

³⁷ MTAKK M. Irod. lev. 4-r 23. sz. – UDVARDY: *A zsidókról gazdasági tekintetben* (Ismertető 1840. I. 44. sz. 687–695. hasáb) c., a liberálisokétól eltérő álláspontot valló cikkére nem felelhetett Rummy.

³⁸ *Elnemfogult (!) elmékedések a sajtó-szabadságról, a sajtó-megszorításról és a censuráról.* = Századunk 1840. 71–74, 77, 79, 84, 94–95, 98, 102–103. számok

szellem az istennek önmagából kilépése. E szerint az emberi szellem önmagában feltétlenül szabad.” „Vagy meg kell kötni az emberi szellemet, vagy szabadságában meghagyni. Tertium non datur”. Határozott szavakkal tör lándzsát a sajtó- és a szólásszabadság mellett. Elhatárolja magát a forradalmaktól, valamint a szellemben lejátszó forradalmaktól, de ezek csak következmények. „Csak a szellem és a műveltség világánál tenyészik igazi rend; csek szellemiszabadság mellett van igazi béke...” II. József korát idézi föl, mint eszményi állapotot, amelyben „Kormány és népek nyíltsággal tartoznak egymás iránt...” „Sajtószabadság és minden rend képviseltetése a statusban korunknak alapkvánatai...” — állapítja meg. A szerkesztőség enyhítő jegyzeteket fűzött ugyan Rummy cikkéhez, de a cikk gondolatmenetén — feltehetőleg — nem változtatott. Rummy az ember végcéljának a „felvilágosodás”-t tekinti, és ezzel nemcsak ifjú hit és reménykedését, egyetemi éveinek bizakodó hangulatát idézi föl, hanem a felvilágosodásnak mint műveltségéből fakadó állapotnak eszményítésével Széchenyi István „kiművelt emberfők”-elképzeléséhez jut közel.

„Én a sajtószabadságot in thesi minden esetre a nemzetek jogaként tekintem, s a sajtómegszorítást helytelenítem; gyakorlatilag azonban a censurát nem minden esetben tartom szükségtelennek s veszélyesnek s ideiglen házámra nézve csak egy az országgyűlésen a törvényhozó hatalom által alkotott sajtótörvényt, enyhébb s egészben szabadelműbb censurát (...) a censorok felelősségét, az írók törvényes védelmezhetőségét óhajtom” — összegzi mondanivalóját.

Itt sem és másutt sem tagadta meg Rummy Göttingából származó eszméit. Egy másik cikkében elégtétellel idézi föl Berzeviczy Gergelynek a *Magazinba* írott cikkét, Schlözer elismerését Berzeviczy közjogot is illető munkássága iránt.³⁹ A Schlözer egyetemi óráin készített jegyzeteit egész életében keze ügyénél tartotta, és még a Századunkba írott cikksorozataiban is hasznosította az akkor lejegyzetteket.⁴⁰

Általában elmondhatjuk: Rummy vállalkozásai azt bizonyítják, hogy az 1790-es esztendő reformeszméi a magyar jakobinusok perét túlélték, és nemcsak Berzeviczy Gergelynek és társainak könyveiben, munkásságában mentették át a progresszív közgazdasági, államjogi gondolatokat a XIX. századra, hanem Berzeviczyék mellett (természetesen nem függetlenül tőle) akadtak mások is, akik hasonlóképpen éreztek és dolgoztak. Ezek között kell számon tartanunk Rummy is, aki ugyan a Berzeviczy–Kazinczyvitában nem egészen egyértelmű szerepet játszott, tevékenysége egészében, bemutatott vállalkozásaiban azonban Berzeviczy szellemében alkotott. S hogy Rummy Károly György nem állt egészen egyedül, azt majd akkor fogjuk egészen tisztán látni, ha kielégítő mértékben feldolgozzuk a magyarországi német lapok történetét, illetve tisztán látjuk, kik és milyen szellemben írták a magyar vonatkozású tudósításokat és recenziókat a németországi (és a bécsi!) lapokba. Mindenesetre az eddigi anyag birtokában állíthatjuk, hogy volt egy olyan (igaz vékony, de jótollú, friss információkkal rendelkező és mozgékony) csoport, amely a németországi egyetemeken hallott, valamint az 1790-es esztendőben pl. Berzeviczy Gergely által is vallott reformeszméket képviselte, ezeket —

³⁹ *A magyar magányos jog commentatorainak szellemi characteristicája.* = Uo. 1838. 77–80. sz., *A Karok és Rendeke theoriája a közstatusjog elnevezései után.* = Uo. 1841. 18. 22, 24, 27, 31–32, 35–36, 42. sz.

⁴⁰ *Vö. Staatsgelehrsamkeit, Allgemeine Einleitung in die Politik und politische Encyclopädie und Allgemeine Staatsrecht vorgetragen von D. August Ludwig Schlözer...* Rummy az 1801/02-es előadások jegyzeteihez később, a lapok szélén újabb megjegyzésekkel fűzött, illetve két fólió között egy, a Századunk számára tisztázatnak szánt fogalmazvány címe olvasható: *Theorie der Staatsversfassungslehre. Nach unbefangenen Grundsätzen des allgemeinen Staatsrechts entwickelt von Dr. Rummy in Gran.* = OSZK Kt. Quart. Germ. 303.

többnyire névtelen újságcikkekben, német folyóiratokban — közölte, és bármily szűk kört felölélő hatókörében tovább terjesztette. Ilyen körnek sejtjük azt a társaságot, amely Schedel Ferenc pesti postamester hivatalában gyűlt össze időről-időre, talán Schedius Lajos szalonját is,⁴¹ és ilyen értelemben levelezett Rumy Károly György számos német lappal és számos levelezőtárral. A kezdeteknél sosem szabad Schlözerről megfedelkednünk, akinek statisztikai kollégiumát Rumy lejegyezte, s innen tudjuk, hogy 1802 nyarán ilyen című előadást is hallott: *Französische Constitution während der Revolution*.⁴² Schlözer *Staatsanzeiger*-je egyébként annak a politikai publicisztikának is úttörője volt, amelyhez hasonlót szeretett volna Rumy *Magazin*-jában és más vállalkozásaiban megvalósítani. Éppen ezért kell a jövőben fokozott figyelmet fordítanunk erre a leginkább német anyanyelvű és a magyar nemzeti mozgalommal a későbbiekben sem mindenben egyet értő csoportra (a csoportot ezúttal nem szervezett társaság értelemben használjuk), amely a maga módján az antifeudális gondolat és a felvilágosult gondolat egyik magyarországi képviselője volt. Munkásságuk elemzése aztán — természetesen — túllépi a sajtó-, illetve a cenzúratörténet határát; azonban e két diszciplína is jelentékeny része lesz majd a feltárásnak. S bár inkább tervekről, mint eredményekről, inkább próbálkozásokról és kísérletekről, mint megvalósulásról szólhatunk (és szólhattunk), ezeknek az olykor szerény, halk és szűk körű kísérleteknek és próbálkozásoknak az a szerep jutott, hogy a folyamatosságot, a reformeszmék állandó jelenlétét és időszerűségét dokumentálják. Ezért nem lehet (nem szabad) megkerülni Rumy Károly György vállalkozásait sem, ellenkezőleg, sajtótörténetünk, művelődéstörténetünk szerves részének kell tekintenünk.

De egy általánosabb következtetésre is juthatunk. Rumy és a hozzá hasonlók (pl. Schedius) keresték a kapcsolatot a felvilágosult német egyetemi körökkel, és ezt a felvilágosult szellemiséget kifejező újságokkal. Vállalkozásaikban számítottak e lapok és egyetemi tanárok recenziókban megnyilatkozó támogatására, illetve maguk is magyarországi tudósítói lettek e jénai, göttingai, weimari, gothai stb. lapoknak.⁴³ Rumy *Zeitschrift*-ének, *Musen-Almanach*-jának sorsáról rendszeresen tájékoztatta e lapok olvasóit, nyilvánvalóan azzal a hátsó gondolattal, hogy vállalkozásainak legalább is eszméi támogatókat szerezzen. Emellett azokat a reformeszméket is népszerűsítette, amelyek sorsa a ferenci abszolutizmus Magyarországon — enyhén szólva — kétesnek bizonyult. Rumynak e próbálkozásai az 1810-es évekkel megszűntek, tevékenysége más útra terelődött, jelentősége csökkent. A XIX. század első évtizedében azonban éppen jelzett vállalkozásaival sikeresen kapcsolódott bele abba a folyamatba, amely a jozefinizmus évtizedében indult meg, és amelyet a magyar jakobinusok elleni per és megtorlás csak visszaszorítani tudott, de teljesen megszüntetni nem.

FRIED ISTVÁN

Az Uránia című ismeretterjesztő folyóirat (1900—1925). Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület megalakulásának időpontjában létrehozta az egyesület közlönyét, az *Uránia* című havonként megjelenő, ismeretterjesztő folyóiratot, melynek első száma 1900. május 1-én jelent meg. Alapítói és szerkesztői az egyesület alapítói és vezetői

⁴¹ FRIED I.: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts.* = *Arbeiten zur deutschen Philologie*, Debrecen 1975. 95—110.

⁴² Schlözer 1802 nyarán tartott statisztikai előadásában pl. elemezte az angol alkotmány és a francia forradalom alatt létrejött franciát. OSZK Kt. Fol. Germ. 19.

⁴³ Itt csak utalhatunk a weimari *Der Neue Teutsche Merkur* és a gothai *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde* c. lapoknak 1802 és 1810 között megjelent magyarországi tudósításaira, amelyeknek Rumy volt a szerzője.

közül kerültek ki, s az egyesület céljainak megvalósítása érdekében határozták el a folyóirat kiadását. A folyóirat az egyesület munkájában igen fontos eszköz szerepét töltötte be, hiszen ezzel a tömegek rendszeres tájékoztatását, tudósítását, befolyásolását érheték el.

A folyóirat célját és programját az 1900. május 1-én megjelent első szám első oldalán tudatták a nagyközönséggel *Törekvésünk* címmel. Ebben az egyesületnek Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület alapszabályai című kiadványban közölt programját ismertették és ehhez a programhoz fűzték hozzá a folyóirat feladatát: „Az állandó összeköttetést az egyesület tagjai és a nagyközönség között fenntartani és ápolni a jelen folyóirat hivatott.” A *Törekvésünk*-ből azt is pontosan megtudjuk, hogy milyen rétegnek szánták a folyóiratot: „Vállalkozásunk sorsát a minden szépet és jót méltányolni tudó értelmiség kezébe tesszük le.”

„A nagyközönség” megjelölés tehát nem a legszelebbebb értelemben vett nagyközönséget jelentette és nem is jelenthette azt, amikor az ország lakosságának csaknem fele írástudatlan volt. Nem számíthatott tehát az egyesület az alacsony sorban levő néprétegekre, s nem számíthatott a vagyonosokra sem, hiszen később a folyóirat megszűnésének idején elkeseredetten tettek említést arról, hogy a vagyonosoktól addig nem kaptak semmiféle támogatást, ezért nem is számítanak rájuk a továbbiakban sem. A művelt középosztály, az értelmiség adományaiból jöhetett létre az egyesület, s az ő adományaiból indulhatott meg a folyóirat is. Közülük kerültek ki az egyesület alapítói, az újság szerkesztői és a cikkírók is. A folyóirat előfizetői között valóban az értelmiségi réteget találjuk; gimnáziumi tanárokat, igazgatókat, egyetemi tanárokat, ügyvédeket, jogászokat, orvosokat. (Többek között a folyóirat előfizetője volt Bánki Donát is.)

A folyóirat 25 éven keresztül jelent meg, társadalmi, gazdasági szükségletek hívták életre, majd 25 évvel később rossz gazdasági viszonyok között, anyagi problémák miatt szűnt meg. Az egyesület vezetői „utolsó lehetőségük” küzdöttek a folyóiratért, de az egyesület pénze oly kevésre csökkent, hogy már a nyomdai költségeket sem tudták fedezni.

Az 1900-ban kiadott első szám rovatai a következők voltak:

I. Önálló cikkek

- a) A physika, matematika és chemia köréből.
- b) A csillagászat és meteorológia köréből.
- c) A természetrajz és földrajz köréből.
- d) Az orvostudomány köréből.
- e) Az irodalom, művészet és zene köréből.
- f) A jog és államtudományok köréből.
- g) Vegyes tartalmú cikkek.

II. Kisebb közlemények

A) Krónika

- a) A physika, matematika és chemia köréből.
- b) A csillagászat és meteorológia köréből.
- c) A természetrajz, és a földrajz köréből.
- d) Az orvostudomány köréből.
- e) Az irodalom, művészet és zene köréből.
- f) A technika köréből.
- g) Vegyesek.
- B) Hasznos tudnivalók.
- C) Csillagászati krónika.
- D) A csillagos ég.

Később, a folyóirat fénykorára, mely 1912–13 tájára esett, a folyóirat rovatai lényegesen kibővültek. A nagyarányú érdeklődés miatt már 1902-ben külön rovat nyílt:

A történelem, művelődéstörténet és néprajz köréből címen, s külön rovatot kapott a művészet. Ugyanígy a Kisebb közlemények címszó alatt is szerepeltek az új témakörök cikkei, s még ugyanabban az évben a Könyvszemlével bővült a lap, melyben az újonnan megjelent könyveket ismertették. 1903-tól már önálló irodalmi alkotások is helyet kaptak a folyóiratban, ettől kezdve verseket, novellákat is közöltek, s ezek külön címszót kaptak a tartalomjegyzékben is a Kisebb közlemények alatt: Elbeszélések, versek. Hamarosan rovatot kapott az állattan és a növénytan. 1915-től a folyóirat rovatai között megjelent egy addig ismeretlen rovat, melynek címe: A neveléstudomány köréből. Ez az a korszak, amikor előtérbe került a gyermek. A fejlett európai országokban, de leginkább Amerikában egyre többet foglalkoztak a gyermeklélektannal. Amerikában ez idő tájt már tesztekkel vizsgáltak több ezer gyermeket, s az iskolai nevelés megreformálásának szükségességéről tárgyaltak világszerte. Később új rovat nyílt Jog és államtudományok köréből címen, s helyet kapott a rovatok közt az iparművészet is.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és az *Uránia* című folyóirat alapító tagjai többségükben természettudományokkal, műszaki tudományokkal foglalkozó tudósok, szakemberek voltak. Az Uránia Magyar Tudományos Egyesületet, az Uránia Színházat és az *Uránia* című folyóiratot Molnár Viktor alapította. A folyóirat szerkesztője volt Klupathy Jenő fizikus, legifjabb Szász Károly jogász politikus, Mikola Sándor fizikus, pedagógus és Muosz Gusztáv botanikus, flórakutató. A folyóirat cikkírói között megtaláljuk Lukács Györgyöt, a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterét, Selényi Pált, a későbbi Kossuth-díjas fizikust, s rendszeresen jelentetett meg a folyóiratban irodalmi tanulmányokat Móríc Zsigmond.

A folyóirat cikkei híven tükrözik az akkori magyar társadalmi és gazdasági viszonyokat, a természettudományok és társadalomtudományok fejlettségét. A szerkesztők és maga az egyesület is többször hangoztatta, hogy kizárólag a tudományos ismeretterjesztést kívánják szolgálni, teljesen pártatlanok, s a politikai kérdésektől távol tartják magukat.

A műszaki tudományok, felfedezések és természettudományok iránt a lap érzékeny és nyitott volt. Azonnal reagált minden újdonságra, naprakészen tudósította ezekről olvasóit. Figyelemmel kísérték a fejlett ipari országok tudományos és technikai előrelépéseit. Gyakran közölték külföldi újságcikkek fordításait, vagy új külföldi szakönyvek megállapításait. Figyelmük főleg a fejlettségben Európát túlszárnyaló Amerikára irányult, sok Amerikáról szóló tudósítást találunk a folyóiratban. Írtak a közlekedési újdonságokról: az Amerikában megépült világ legnagyobb hajójáról, az amerikai mezőgazdaságról, hogyan és milyen eredményekkel nemesítették Amerikában a vad gyümölcsfajokat, milyen mezőgazdasági gépeket gyártottak és használtak.

A századfordulóra az elméleti tudományok soha nem tapasztalt fejlődésnek indultak. A világon akkor alkottak olyan elméleti tudósok, mint Einstein és Sommerfeld. Nálunk azonban inkább a prakticista tudományokat és tudósokat igényelte a századfordulós Magyarország. Az *Uránia* mégis lelkesen ismertetett minden újat a műszaki és természet-tudományos felfedezésekről. Ismertették az elméleti fizika és kémia legújabb eredményeit, legtöbbször a röntgen-sugárral, a rádiummal és a radioaktivitással foglalkoztak. Ismertették a Curie házaspár, Becquerel és más akkor alkotó tudósok felfedezéseit.

Nem mutatott ilyen nyitottságot és haladó szellemet a folyóirat a társadalomtudományok, művészetek és irodalom terén. Míg a technikában és természettudományokban a legfejlettebb országok újdonságait kísérte figyelemmel, ezekről tájékoztatta olvasóit, s ezeket tartotta követendőnek, addig a művészeti vonatkozású cikkeiben nem foglalkoztak a legújabb művészeti irányzatokkal, vagy ha mégis megemlítették azokat, akkor elrettentő példának szánták. A külföldi impresszionista és szimbolista képzőművészetet nem ismertették, egy cikkből értesülhettek mégis róla az olvasók, melynek írója sajnál-

kozását fejezte ki, hogy már nálunk is megjelentek ilyen érthetetlen alkotások. Pálcát tört fölöttük és kijelentette, hogy Magyarországon ilyesmire nincs szükség.

Az Osztrák—Magyar Monarchiában a kedvező földrajzi adottságok miatt hazánk az élettér szerepét töltötte be. A XX. század elején, a városiasodás, iparosodás, gépesítés korszakában a mezőgazdaság helyzete is gyökeresen megváltozott. A mezőgazdasági dolgozók tömeges városokba vándorlása miatt és a megnőtt ipari munkástömegek élelmiszer igényének kielégítése érdekében szükségessé vált a mezőgazdasági termelés tervszerűsítése és gépesítése. Ennek megfelelően a folyóirat mezőgazdasági tárgyú cikkeiben is a mezőgazdaság újszerű problémáiról és eredményeiről írtak.

A XX. század elején a kutatások egész sora indult meg a növénytanban, mely lehetővé tette, hogy nagyszerű tudósok kezdjenek foglalkozni a növények életjelenségeivel, tulajdonságaival.

A folyóiratban rendszeresen jelentek meg irodalmi cikkek és tanulmányok is. Ezekben a leggyakrabban szereplő írók, költők a következők voltak: Shakespeare, Goethe, Tinódi Lantos Sebestyén, Zrínyi Miklós. Alkotott pedig már ebben az időben Thomas Hardy, Thomas Mann, Gorkij, Franz Kafka stb.

Gyakran írt újonnan megjelent könyvekről kritikát a folyóirat egyik szerkesztője, a konzervatív érzelmű legifjabb Szász Károly. Ezeket „ly” álnév alatt jelentette meg. Az 1909-es évfolyamban, a „Könyvszemlé”-ben ő ismertette Ady Endre akkor megjelent új kötetét is, az *Illés szekerént*. Az ismertetés egész hangvétele csipkelődő, gunyoros. Móricz Zsigmondot egyenesen le akarta beszélni a regényírásról, mert mint írta „ahhoz neki nincs tehetsége”. Ezzel szemben a nemzet nagy költőjeként ünnepelte Szabolcska Mihályt. A további könyvismertetésekben találkozunk még Krúdy Gyula és Kosztolányi Dezső nevével, de nekik sem tulajdonítanak bírálói nagy jelentőséget. Festészetben Rembrandt műveiről írtak legtöbbször, pedig megalkotta már életművét ebben az időben Gauguin, Van Gogh, Monet és Manet.

Írtak a folyóiratban az amerikai gyermekpszichológiáról, mely messze az európai előtt kezdte meg működését. Ismertették a különböző gyermekmegfigyelések módszereit és eredményeit akkor, amikor nálunk még elég menhely sem volt az árva és elhagyott gyermekek számára, és sok gyerek halt meg évente rossz bánásmód és nélkülözés miatt. A felnőttoktatás terén az egyesület igen nagy előrelépést tett az úgynevezett munkásgimnáziumok megszervezésével. A folyóirat a munkásgimnáziumok szervezetének és működésének minden mozzanatáról hírt adott. Rendszeresen közölte annak tanterveit, eredményeit.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület már megalakulásakor és azután is többször hangsúlyozta, hogy teljesen pártatlan, kizárólag tudományos és művészeti ismeretterjesztő munkát akar teljesíteni, s a politikai élettől távol fogja tartani magát. Valóban, a folyóiratban ritkán közöltek abban az időben történt külföldi vagy belföldi politikai eseményeket. A politikai élettől teljesen függetleníteni azonban mégsem tudták magukat, hiszen a politikai élet nagyobb változásai az egyesületre és a folyóíratra is hatottak. A legnagyobb megrázkódtatást, amely természetesen a folyóíratot is megbolygatta, az első világháború, a versailles-i békeszerződés és a Tanácsköztársaság bukása jelentette. A kisebb politikai és társadalmi jelenségek felett a lap igyekezett szótlanul átsiklani.

Lukács György — a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere — a választójogról írt a folyóiratban akkor, amikor választójoga az ország 6—7 %-ának volt. Igaz, ez a kormányválságok idején történt, amikor a tömegekre az általános választójog ígéretével akartak hatni.

A folyóirat cikkírói mindig arra törekedtek, hogy az általuk megfogalmazott írásokat szórakoztatóan, érdekesen és érthetően írják meg, tartózkodtak túl sok idegen szó és szakkifejezés használatától.

Az Uránia Magyar Tudományos Egyesület és ennek közlönye, az *Uránia* című folyóirat a közművelődés, a tudományos és művészeti ismeretterjesztés területén úttörő munkát végzett.

A folyóirat a műveltebb rétegek, főleg értelmiség között terjesztette a tudományos és művészeti ismereteket. Az egyesületet azonban nemcsak a művelt középosztály tájékoztatása foglalkoztatta, hanem a szegényebb néprétegeké, a munkásoké is. A munkások tájékoztatásának, s művelődésének időszerűségét és szükségességét látva, megszervezték és országsszerte kiépítették az ún. „munkásgimnáziumok” hálózatát.

A folyóirat kezdeményezései, és elért eredményei felbecsülhetetlenek, hiszen a tudományok, művészetek széles körben való terjesztését, népszerűsítését honosították meg. A folyóiratban dolgoztak neves tudósok, művészek és olyanok is, akiket nem jegyzett fel tudomány- és irodalomtörténet. Az egyesület és a folyóirat kezdeményezése az ismeretterjesztés terén igen haladó volt, de a művészeti, irodalmi, és néha a társadalmi élettel kapcsolatos megnyilvánulásai sokszor konzervatívok voltak.

KIRÁLYFÖLDI ERIKA

A bécsi Világosságról. 1919 végén *Az Ember*, 1920 tavaszától a *Bécsi Magyar Újság* indít harcot a magyarországi ellenforradalom, a kegyetlenségek sorozata, a különítményesek terrorakciói ellen. Ehhez a harchoz csatlakoztak az Ausztriában menedéket nyert magyar szociáldemokraták is. 1920 júniusában, Kunfi Zsigmond szerkesztésében, Böhm Vilmos, Garbai Sándor, Ormos Ede és Rónai Zoltán közreműködésével indult — először hetenként, majd havonként megjelenő lapjuk, a *Világosság*. A szerkesztő haláláig tartotta fogadalm-érvényű szavait, melyeket Szabó Ervin temetésén mondott, az októberi forradalom előtti napokban: „... igyekezni fogok arra, hogy nemcsak én magam, de az a mozgalom is, amelynek katonája voltál, elteljék a te tiszta, igaz harcok éleled forradalmi szellemével”.¹ Andor Leon — az *A. B. C.* című lap szerkesztője, volt bécsi emigráns — Kunfit a legkiválóbb szociáldemokrata publicistaként tartja számon.²

A *Világosság* első számának Beköszöntője így foglalja össze a programot: „... a szocialista eszméknek és a munkásmozgalom minden komoly és számbavehető irányzatának szabad szószékévé akarjuk tenni ezt a lapot...”

1920-ban 30 számot adtak ki. A munkatársak cikkei mellett megtaláljuk itt magyar és külföldi szocialisták és kommunisták írásait. A lap fő tematikája a forradalmak utáni helyzet, a hazai és a nemzetközi alapvető történelmi feladatok. Kunfi az első számban nyíltan felveti, hogy „... a munkáosztálynak egyre növekedő és változatos politikai formákban megnyilvánuló hatalma a békeszerződések megváltoztatását idővel kikerülhetetlenné teszi...” (*A magyar béke*), Kóhalmi Béla³ (Bors Tihamér, Cras, Flamingó, Jobb csillag III/21, Kő, Philobiblos álneveket használta az emigrációban), júniusban a tudományos nemzetköziség újjáéledéséről ír, s Barbusse szavait idézi mottóként, „Két európai hadsereg, amely egymás ellen háborút visel, egyetlen nagy hadsereg, mely öngyilkosságot követ el.” A Philobiblos néven megjelent cikket Barbusse *Új idők felé* című, az Anciens Combattants genfi nemzetközi kongresszusán elhangzott beszéde követi, melyben a *Tűz* című kitűnő világháborús regény szerzője kijelentette: hirdetni fogják, hogy a régi társadalom halálra van ítéelve, s „az egyetlen emberi hang, amely összehangzik magával a természettel, a hajnal és a nap fölzendülő muzsikája: az Internacionálé dala.”

¹ HORVÁTH Zoltán: „*A szellem a fontos!*” *Időszerűen gondolatok Szabó Ervin ember-ségéről.* = Irodalom és történelem. Bp. 1968., Szépirodalmi Könyvkiadó. 17.

² ANDOR Leon: *Bécsben kezdődött a mi emigrációnk.* = A toll mártírjai. Bp. (1946), M. Újságírók Emigrált, Deportált, Internált Csop. 104–111. p.

³ Kóhalmi Béla személyes közlése a dolgozat szerzőjével. 1968. febr. 7.

A június 15-i számból előre értesülhettek az olvasók arról, hogy A Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége június 20-tól bojkott alá helyezi az ellenforradalmi Magyarországot.

„A magyar munkásosztály tízhónapi pokoli kínszenvedése végre cselekvésre készítette a világ munkásságát... A Nyugat művelt munkássága csak fokozatosan hitte el a Magyarországból érkező rémségeket... kezdetben kétkedéssel fogadta a hihetetlenül hangzó híreket, a keleti népek túlzó fantáziájának tulajdonította Siófok, Orgovány, Kelenföld, Szekszárd, Kaposvár és a Duna szörnyűségeit...” — írja Molnár Sándor.

Böhm Vilmos július 28-án így állott ki Stromfeld mellett:

„... Elítélték, mert volt bátorsága a proletárhazáért, a szegényemberek, a dolgozók hazájáért küzdeni. Azok börtönözték be az ország felszabadításáért harcoló Stromfeldet, akik román megszállásért könyörögtek, akiknek hazafisága eltűri az idegen elnyomót, de gyűlöli saját országának proletáruralmát...”.

Rónai Zoltán — bírálva bár a fiatal szovjet állam bürokratizmusát, s elmarasztaló ítéletet mondván a II. Internacionáléről —, mert nemzetközi jelszavainak felszíne alatt a nacionalizmus lávája buzgott — szeptember 8-i cikkében így foglalt állást: „az orosz forradalom igazi támasza: erőteljes munkásmozgalom fölépítése minden országon belül”. Szeptember 29-i, *A bukás igazi okai* című cikkében árnyaltan elemzi az okokat; a stratégiai helyzetben, nempedig a szociáldemokrácia árulásában látja a Tanácsköztársaság leveretésének alapvető okát. Kunfi Zsigmond kifejti az október 27-i számban, hogy az emigráció széthúzása kicsiben tükre annak, ami a nemzetközi munkásmozgalomban végbe megy.

Az első félév hasábjait a politika uralja a magyar problémák és a nemzetközi helyzet szoros összetartozásának aspektusában. Ide illeszkednek a kulturális vonatkozású írások és a néhány szépirodalmi darab is. Ady több költeményét, Farkas Antal egy-egy versét (*Bújdós magyarok énekeiből, Új ballada*), néhány tárcát (Kóhalmi-Béla: *A hullámvölgyben*) találunk itt, továbbá Walt Whitman és Heinrich Heine költeményeit, Leonhard Frank *Der Mensch ist gut* című regényének első fejezetét.

1920. szeptember 1-én közzétették Romain Rolland felhívását a francia tanítókhoz:

„... Kedves olvtársaim! Az emberiség mindenre képes. A tudomány csodálatos fejlődése egy évszázad óta, amely húsz év óta bámulatosan növekedett még nagyobbra, amely hallatlan fölfedezéseivel magának az értelemnek a lényegét is átalakította, az emberi szellemnek ez a pompás diadalútja korlátlan látóhatárt nyit meg reményeink előtt. És ezt a pillanatot választják Európa népei arra, hogy a nemzeti szenvedélyek, a hazafias harcok, az egymást fölfaló állatiaság mélységeibe zuhanjunk vissza... Kelt-sük hát életre az energiákat, a reményét és a hatalmas, testvéries jövőben való hitét, valamint a büszke szkepszisét és a múlt gyilkos bálványainak szabad megtagadását!”...

Az 1920. december 15-i szám őrzi a nemzetközi munkásmozgalom vezetőinek kiáltványát, melyben amnesztiát követeltek a Tanácsköztársaság halálraítélt népbiztosai számára.

1921-ben, január 5. és április 13. között tizennégy száma jelent meg a *Világosságnak*. Az első számban a szerkesztő *A népbiztosok póre Horthyék és a történelem ütlőszéke előtt* című cikkében élesen vádolja az ellenforradalmat, Horthyékat, akik — saját bevallásuk szerint — 30 ezer embert tartóztattak le. Kiáll az üldözött forradalmárok mellett:

„A népbiztosok életét védi és evvel együtt a fehérterror valamennyi áldozata fölé odatartja oltalmazó karját az orosz szovjet-köztársaság, a magyar munkásság hangulata, akarata és ereje, a világ valamennyi szocialista és munkáspártjának megmozdulása s az ettől nagy mértékben befolyásolt egyik-másik entente-állam magatartása s azonkívül tudományos, irodalmi, politikai és általában a szellemi világ kitűnőségeinek tiltó szava, amelyben szemlélni lehet egy magasabbrendű, erkölcsösebb, szabadságot és forradalomra való jogot jobban tisztelő európai és világközvélemény kialakulását...”

Ára Ausztriában, Jugoszláviában és Romániában: 6 kor., Cseh-Szlovákiában 4

I. évfolyam, 1. szám

WIEN

1920. Juni

Szerkeszti
KUNFI ZSIGMONDMegjelen
minden kedden

VILÁGOSSÁG

Szerkesztőség:
IX., CanisiusgasseKiadóhivatal:
III., Hainburgerst
I. Stock, Tür 19

TARTALOM:

Beköszöntő. — A hét. — Az élelmiszerek árának emelkedése Európában és Amerikában. — *Kunfi Zsigmond*: A magyar béke. — Egy tábornok a császárról. — *Karl Kautsky*: A szocializálás problémái. — *Szocializált építőüzemek* Németországban. — (r.): Pótsdam és Budapest. — *Rónai Zoltán*: Büntiny vagy forradalom. — A katona szíve. — *Garbai Sándor*: Parasztság Magyarországon. — (k. zs.): A szakadás okmányai. — *Böhm Vilmos*: Forradalom és szakszervezetek. — Baranyamegye munkássága a fehér terror ellen. — A szocialis forradalom után. (*Kuleszár István*: Az albertfalvai repülőgépgyárban.) — R. Z.: Horthy és Troubridge, a két ellenforradalmi admirális. — *Riti Kamill*: Diplomácia. — *Egy katonai szakértő*: Az orosz-lengyel határei helyzet. (Térképpel.) — *Andrássy*, mint a Károlyi-kormány mentőtanuja. — *Farkas Antal*: Bajdós magyarok énekeiből. — *Philobiblos*: A tudományos nemzetköziség ujjielődése. — A forradalom mártirjai. — (r.): A rene-gátok és az ellenforradalom.

Beköszöntő

Magyar nyelven eddig nem jelen meg olyan lap amely a társadalmi élet jelenségeit a nemzetközi szocializmus elvi aljáról szemléli és bírálja, amely szellemi kapcsolatot teremtené a nemzetközi munkásmozgalom minden életnyilvánulása és a magyar nyelvű szocialisták vagy azok között, akik e nagy, mindenütt egyre inkább uralkodó világmozgalom gyakorlati és elméleti eseményei iránt érdeklődnek. A magyar forradalom emigránsainak egy csoportja a *Világosság* című hetilap megindításával kísérletet tesz arra, hogy ilyen lapot teremtsen.

Minden dogmatikus megkötöttség nélkül, élve azzal a szabadsággal, amelyet a magyar munkásmozgalomból való kisodortatásunk előidézett, érezve azt, hogy a magyar forradalmak tanulságaiból az egész világ munkásságának tanulnia lehet és kell is: a szocialista eszmének és a munkásmozgalom minden komoly és számbavehető irányzatának szabad szöszékévé akarjuk tenni ezt a lapot. A tökéletes termelés mód és a rajta fölepülő összes állami és szellemi intézmények egyre nyilvánvalóbb válsága a munkássztyált és mindazokat, akik vele együtt akarnak munkálkodni az új világ fölépítésén, mérhetetlen nagy, új feladatok elé állítja. Velük csak úgy birkózhatunk meg, ha előbb lelkileg és szellemileg fölkészül feladatára, ha az eszmék és gondolatok szabad mérkőzésében nem ösztönei, de belátása szavára tud állást foglalni. Ezt a forradalmasító munkát akarja a *Világosság* szolgálni,

abban a reményben, hogy a világnak egy kis részén ily módon sikerül megkurítani azt a gyötrelmes folya-melynek véres és vonagló vajadásától rázkódik a és reng mindenütt a föld és a lélek.

A szerkesztő bizott

A HÉT

Wien, 1920 máj

E BANTSZ Oroszországot! néven (*National „Off Russia” Comite*) Nagybritanniában a sz vezetek vezetőiből bizottság alakult, amely f a brit szervezett munkásokat arra, hogy a hivatassák össze országos értekezletre a szakszer-parlamentari bizottságát és a Labour Party végr bizottságát, hogy ezek rendelkeznek el huszonné sztrájkot az Oroszországgal kötendő béke kikényszer A nyilatkozat aláíróinak tulnyomó nagy része elége zervativ szakszervezeti vezető ember s alig van k egynehány, aki kommunista volna. De ma már munkás tisztában van azzal, hogy tekintet nélkül a kalmak és elfogadhatók-e az orosz kommunizmus módszerei Közép- és Nyugateurópa szocialis forradai mára: az orosz szovjetköztársaság megvédelmezése a rializmussal szemben a munkások nemzetközi osztályh legfontosabb kérdése. Ha az ellenforradalomnak, ame a lengyel csapatokat zudította reájuk, láthatólag eredménnyel, sikerülne megdönteni a szovjetek Oroszországban: ez az egész világ munkásságának, a lizmusnak, a demokráciának, a politikai haladásnak veresége lenne, amely az imperialista osztályok ellensúly nélkül megszilárdítaná Európa-szerte. I „demokrácia ellen intézett legnagyobb merénylet” lyegzik meg a brit munkások bizalmi emberei a oroszország ellen intézett támadást. A világ egész r osztálya egy ma abban az elhatározásban, hogy a oroszország védelme a kapitalizmus támadásai ellen ügye a proletariátusnak. Tévedés volna azonban az hogy ez a védelem egyet jelent az orosz komm elveinek és módszereinek elfogadásával és hogy az imperializmus beavatkozása ellen való tiltakozás nem és nem fér, tényleg össze azzal, hogy Nyugat- és európa az orosz polgárháboru módszereinek átültet ne védekezhessék. Eppen a konzervativ hajlandós szakszervezetek nagyszertü föllépése az orosz szovjet mellett mutatja, hogy a proletárság eleget tehet

E számban több elméleti cikket talál az olvasó a taktikáról, a tömegek szerepéről, a moszkvai Internacionáléről (az olasz pártszakadás kapcsán), továbbá arról, hogy a forradalom nem bukott el oly gyökeresen Magyarországon, hogy vissza ne jöhetne. Kunfi Zsigmond *Három kommün* címmel a francia, a magyar és az orosz forradalom tanulságait elemzi.

A február 16-i számban közölték Antal Sándor Ady és [(o. c.)-szignóval] Mackay *A proletár* című versét.

1921 áprilisától három évig szünetelt a *Világosság*. Újraindulásakor, 1924 februárjában a következő szerkesztőségi felhívást közölte:

„Olvasóinkhoz! Az emigráció egyetlen napilapjának, a Bécsi Magyar Újságnak meg nem jelenése szükségessé tette, hogy a *Világosságot*, a szocialista emigráció szünetelő hetilapját időnként megjelentessük. A lap megjelenését egyedül a szocialista emigráció áldozatkészsége teszi lehetővé. Csak ha az érdeklődésnek és áldozatkészségnek szélesebb szocialista körökben való megnyilvánulását látjuk, gondolhatunk arra, hogy a lap megjelenését rendszeresítsük.”

Ez az áldozatkészség azonban nem volt elegendő, hiszen mindössze egyetlen szám jelent meg 1924-ben, melyet II. évfolyam 15. számmal jelöltek. Szerkesztőként itt is Kunfi Zsigmond neve állt a a fejlécen, de a hírekben közlik, hogy betegsége miatt nem vehetett részt a lap összeállításában. Rónai Zoltán a Károlyi-pörrel foglalkozik, Garbai Sándor a kurzus agóniájáról, Szende Pál a kölesönről, Rédei József a magyar jobbágyok szervezkedési szabadságáról ír. Hírül adják Károlyi emlékiratainak Magyarországról történt kitiltását. A hírek között az angol munkáspárt jelentős tetteként könyveli el a lap Oroszország elismerését.

„Lenin, a szövetséges köztársaságok leghatalmasabb szervezője, csaknem abban a pillanatban tűnik le, amikor Lenin halálával támadt veszteséget pótolja Angliának és Olaszországnak de jure elismerése. Ami más szóval azt jelenti, hogy Európa tartós jellegűnek tekinti az orosz forradalom előidézte változást...”

Öt esztendei szünet után — Rónai Zoltán szerkesztésében, Böhm Vilmos, Fényes László, Kéri Pál és Szende Pál közreműködésével — folytatja munkáját a *Világosság*. A III. évfolyam 1. száma 1930 februárjában jelent meg. A fejlécen ott áll, hogy „Alapította Kunfi Zsigmond.” Kunfi, aki a háború előtt a *Szocializmus* című folyóiratot szerkesztette, a Tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos, majd az emigrációs években a *Világosság* mellett az *Arbeiter-Zeitung* főszerkesztője; Kunfi aki Ipolyi Tamás álnéven magyarra fordította a *Kommunistische Kiáltványt*, Marx, Kautsky, Lassalle, Anatole France és Zola műveit tolmácsolta a magyar olvasók számára — 1927-ben öngyilkos lett.

1930-ban 11 számot adtak ki. Ez évben is magyar és a nemzetközi helyzet legfontosabb kérdései foglalkoztatják a munkatársakat. Egyre inkább előtérbe kerül a maróan szatirikus hangvétel, a meztelen valóságot éles iróniával felmutató pamflet-stílus. A középpontban — oly sok év után is — a levert forradalom igazsága, illetve az utána következő korszak problematikája áll (Fényes László: *Tíz éve haltak a mártírok, tíz éve uralkodnak a gyilkosok*; Rónai Zoltán: *Tíz év után, A kurzus és a revízió*. Szende Pál: *A osztályharc mai állása Európában, A polgári pártok válsága, A francia szocialisták helyzete, A mezőgazdasági világválság* stb.). Somogyi és Bacsó meggyilkolása fölött nem tudnak, mert nem lehet napirendre térni. Igaz-e . . . , majd *Ad acta?* címmel visszatér reá Fényes László (azért is kellett emigrálnia, mert annak idején a *Népszavában* is bátran harcolt a két szocialista újságíró gyilkosai ellen). A *Somogyi-ügy a nemzetközi nyilvánosság előtt* című 1930. november 30-i nyilatkozatban a *Világosság* magyar szociáldemokrata

emigránsok csoportja követeli: „... a rend, a tisztesség, az igazságba vetett hit érdekében a per revíziójának valóban el kell egyszer jönnie!...”

Az 1930-as évfolyamban találkozok először az olvasó Gárdos Mariska írásaival (*Egy forradalmár nő életútja, Proletárasszonyok a tűzvonalban*, 1975 augusztusában utcát neveztek el róla Óbuda új lakótelepén, ahol emléktábla őrzi a forradalmi munkásmozgalm e kiemelkedő harcosának útját) és Erős Péter álnéven Havas Géza verseivel (*Rabság*) illetve a kurzus irodalompolitikáját kipellengérező szatíráival (*A magyar iskola. Énekeskönyv az elemi népiskola IV. osztálya számára; Orgovány poétája* — Herczeg Ferenc *Északi fény* című regényéről). Havas Gézát is az ellenforradalom tette hontalanná. Az Anschlussig az osztrák szociáldemokrata párt tagjaként vett részt a munkásmozgalmában, 1938-ban tovább menekült Mexikóba, ahol a kommunista csoport munkáját támogatta a Szabad Osztrák Mozgalom keretében. Több írását, műfordítását közölte a Tamás Aladár szerkesztette *Szabad Magyarország* című folyóirat.

A májusi számban Böhm Vilmos (több írásában felmerülő fenntartásai mellett) elismeréssel szól az orosz öt éves tervről:

„... A kapitalista világ ezernyi gáncsvetése ellenére, gazdasági világhátrány közepette kísérletezik Szovjetország a termelés és áruelosztás új rendjének átforgatásával... A kultúr színvonal fokozása érdekében imponáló munkát fejtenek ki... Az életszínvonal lényegesen kedvezőbb, mint a cárizmus alatt... Az erőszakos kollektivizálás azonban nem szolgálja a célt... Egységes, erős nemzetközi mozgalom gyöngíti a kapitalista, erősíti a szocialista szektort, egyúttal Szovjetország fejlődését védelmező hatalmas nemzetközi szocialista hadsereget teremt. Párhuzamosan a dolgozó tömegeknek jogokat biztosító belső reformok valóban a szocializmus útjára vezethetnek az orosz forradalmat.”

Júliusban Otto Bauer *Sztalin győzelme* című cikkét közölte a *Világosság*. A győzelmet elismeri, azonban — nézete szerint — a Nep alapján, bár lassúbb, de biztosabb lett volna a fejlődés folyamata. Ugyanitt Rédei József Jankai József *Nemzetközi Munkásriadójának* néhány sorát idézi („Világ munkásai fogjatok kezét / És a legfőbb célra egyesüljétek!”) azzal a konklúzióval, hogy lesz még földosztás Magyarországon is (*Az Alföld dala*).

Az 1930. decemberi szám hirdeti a *Világosság* előadásait. Már ez évben világosan látják a szerkesztők a fasizmus veszélyét. Böhm az ausztriai fasiszták, Rónai Zoltán a német kampókeresztések ellen fog tollat, Zádor Pál Mussoliniékat támadja (*A fasiszták ígéretföldje*). Károlyi — „szabadhajdúja az osztályharcos szocializmusnak” —, aki vállalta a berlini antifasiszta kongresszus elnökségét — Amerikában tevékenykedik — adja hírül a *Világosság*.

S bár a Világosság-csoport vezetősége úgy nyilatkozott (*Emigráció, ammesztia és ellenforradalom*, 1930 június), hogy az emigráció történelmi hivatása a külföld előtt feltárni az ellenforradalom igazi arcát; hazafelé pedig „tisztá szociáldemokrata politikát” folytatni — törekvéseik nem egy kérdésben egy irányban haladtak a kommunistákéval; reformok — az eltérések mellett is — több ponton találkoztak. Ide tartozik az agrár-reform követelése, a szövetségi politika megalapozása, a nemzetközi összefogás, a fenyegető fasizmus elleni közös fellépés igénye.

1931-ben is 11 számot adtak ki. Az első szám vezércikkét Rónai Zoltán írta *Garami és az ellenforradalom* címmel. S bár Garamival szakítottak, a *Világosság* elismerte annak a harcnak a tisztességét és bátorságát, melyet Garami a *Jövő* hasábjain folytatott. Kalmár Henrik (volt népbiztos, 1931-ben városi tanácsnok Pozsonyban) népbiztosársai sorsáról számol be; Böhm, Kéri, Szende, Vajda Imre (az osztrák K. P. tagja) elméleti írásokkal szerepelnek, Fényes László az évfordulón Októberre emlékezik (*Őszi-rózsák, piros szekfű*), novemberben pedig *Vádalom Matuska Szilveszter társait* címmel

leplezi le a hazai „rendet”. Kitűnő pamfletjét olvashatjuk az összevont 8–9. számban, melyet így írt alá: „Fényes László, hivatásos lázító” (*Paraszi válasz Horthy Miklós pápai beszédére*).

Lírai hangvételi tizenkilences visszaemlékezést írt Havas Géza *A pesti inas* címmel, s egy szatírárt, az *Ébredő Magyarok Énekét*.

Az októberi szám egy jelentős dokumentumot őriz: *Az ellenforradalom megbuktatásáért!* A Világosság az októberi forradalom évfordulóján Magyarország munkásságához. (*Felhívás*.)

1932 januárjában ötödik évfolyamát kezdte a folyóirat. Folytatják a hazai ellenforradalmi rendszer és a növekvő fasizmus leleplezését; írnak a Vannay-puccsról, Gömbösökről, a fajvédelemről, a „vezérkari fasizmusról”. Fényes László ismét feleleveníti Somogyi és Bacsó meggyilkolását. Egy másik írásában a 1932. szeptemberi számban Sallai és Fürst kivégzésének részleteiről ír: „... Minden gazság napfényre kerül... Mindenért számot kell adni és mindenért fizetni kell egyszer.” 1932. július 20. címmel Sallairól és Fürstről szóló verset közöl a lap, melyet a budapesti elvtársak terjesztettek. Havas Géza *Akasztás* című versében emlékezik meg a két kommunista mártírról. Böhm Vilmos is a meggyilkolt forradalmárokról ír:

„... Vállaljunk szolidaritást mindkét forradalommal! Szolidaritás minden üldözöttel! Szolidaritás a börtönök lakóival! Szolidaritás az emigrációval! Ez a szolidaritás forradalmasítja a pártot, akciókra kényszerít és visszanyeri a szolidaritás hiánya folytán hitetlenné vált tömegek bizalmát.”

Egy-egy születésnapra köszöntőt is találunk a lapban. 1930 januárjában az ötvenéves Rónai Zoltánt köszöntötték, aki egy életet töltött a munkásmozgalomban, s bár 1919. március 20-án a kommunista párttal való koalíció ellen foglalt állást, amikor a proletariátus döntött, „akkor a harcos katona fegyelmzettségével visszalépett a sorba...” (További sorsa: a németek belgiumi inváziója után öngyilkos lett...).

1930 nyarán közlik a szomorú hírt, hogy a kiváló esztéta, a francia emigrációban élő Diner-Dénes József a kórházban tölti 73. születésnapját, de még betegen is, tavasszal több beszédet tartott a fasizmus ellen Németországban és Ausztriában.

Ide sorolható Kéri Pál 1930-as szeptemberi megemlékezése is:

„Darnyik János és Földes Pál nélkül a mezei munkásság, a mezei proletariátus tengere és az intellektuelek, a forradalmár intellektuel fiatalság nélkül nincs boldogulása a magyar munkásmozgalomnak...”. Az 1932 szeptemberi számban köszöntik Fényes Samut: „... Az emigráció körében azok közé tartozott, akik megalkuvás nélkül küzdöttek az ellenforradalmi rendszer megdöntéséért... Ezt a munkát a 70 éves Fényes még mindig elszánt dacossággal és nem lankadó kitartással folytatja...”

(Fényes Samu, túl a hatvanon, szegényen, betegen és fáradtan alapította 1923-ban *Diogenes* című hetilapját. Munkatársai között találja a kései olvasó Balázs Bélát, Barta Lajost, Gáspár Endrét, Hatvany Lajost, Kassák Lajost, Nádass Józsefet, Németh Andort, Szucsich Máriát...).

Szeptemberben örömmel számolnak be arról, hogy a bécsi *Világosság* és a párizsi *Itt az Írás-csoport* (ebben jelentek meg Beregi Tivadar írásai is a francia és a magyar baloldali irodalomról, s a nagy forradalmárokról, például Jaurès-ről) egyesült.

1932 áprilisában a *Világosság* rendkívüli számot bocsátott ki:

„Új terrorhullám Magyarországon. A Világosság Magyarország dolgozóihoz. Munkások! Elvtársak! A Károlyi–Gömbös diktatúra vesztét érzi. A tizenkét esztendő ellenforradalmi garázdálkodás – a korrupció és a szabad lopás uralma – érleli gyümölcsét.

Tönkrenyomorították a dolgozó osztályokat... Öngyilkosság, éhhalál tizedeli a szerencsétlen magyar népet... A Népszavát betiltották... Olvasd és add tovább! Küldd el a falvak népének!”

A hazai apparátus már az április 1-i számra is felfigyelt. A *Bűnügyi Körözések Lapjában* a következő szöveget közzétették az elkobozott sajtótermékekkel foglalkozó rovatban: „Világosság (Kunfi Zsigmond alapította) nyíregyházi ismeretlen tettes részéről Kupferstein Mór újfehértói lakos címére küldött 1932. ápr. 1. sz. Wien. Bkl. 1932. 28. sz. Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék”. A rendkívüli szám elkobzását pedig a *Bűnügyi Körözések Lapjának* 1932. évi 30. száma közölte; a megsemmisítést két szerve is elrendelte, a budapesti és a zalaegerszegi királyi törvényszék.

Az elkobzás a korabeli Magyarország részéről érthető, hiszen a *Világosság* majdnem minden sora létében támadta az ellenforradalmi rendszert, s ez különösen élesen nyilvánult meg éppen az 1932-es évben, amikor a magyar emigránsok Bécsben és szerte a világon felemelték tiltakozó szavukat és a világ haladó erőinek segítségét keresték a statárium ellen. Sérthette a hazai vezető köröket az is, hogy a *Világosság* 1932 nyarán gyászülést tartott, melyen megemlékeztek a fehérterror áldozatairól, a tizenkilences mártírokról, Sallairól és Fürstről: *Longuet, Marx unokája szolidaritást vállalt a terror ellen küzdőkkel*.

1933-ban mindössze négy számot tudtak már csak kiadni. A fasizmus egyre inkább előretört, a hazai és az emigráns szociáldemokraták között pedig az egység helyett a szakadás nőtt. Erről írt Böhm *Kongresszus a mellékvágányon* című cikkében („... Mönus diplomatikus csomagolású petárdáinál hasonlíthatatlanul szívderítőbb Peyer brutális, semmiféle tudástól, lelkiismerettől, szocialista szolidaritástól nem korlátozott, imponálóan vakmerő hazudozástól tarkított kirohanása...”).

Az emigráció is egyre inkább szétszóródik — ki erre ki amarra indul, van — aki régi önmagát elárulva, Magyarországra. Fényes László Hocktól búcsúzik, (aki — mint kiderült — már egy évvel azelőtt levélben kért bocsánatot Horthytól) *Búcsú az öreg paptól* című cikkében, melyet az ismert szállóigével — „ha együtt voltatok a lakodalomban, a temetésen se hiányozz” — kezd, s így folytatja:

„Nekem már most kell temetnem az öreg papot, akit Hock Jánosnak neveznek, aki a magyar forradalmi tanács elnöke volt s aki néptribuni tőgáját e napokban a bűnbánó barátok szőrcsuhájával cserélte fel s tizennégy év múltán kiegyezett a győztes ellenforradalom uraival: forradalmi múltját börtönnel sújtják, de bűnbánatát a szabadonbocsátás türelmi bárcájával jutalmazták. Mert valóban nagy szolgálatot tett az öreg pap az ellenforradalomnak... Forradalmak nincsenek híjával az árulásoknak... Ha sikerül a forradalom: szoborba öntött államférfiak lesznek, ha nem sikerül, úgy megtérnek s megtérésük okát nem veszik rossz néven. Isten vele hát, Főtisztelendő Úr, élvezze jó egészségben megszerzett lelki békéjét. Mi többi hitetlen emigránsok hűek maradunk régi, egykor közös lázadásainkhoz.”

A májusi, 3. számban Fényes megírja első Tisza-perének történetét, a többi cikk a fasizmussal foglalkozik. Rónai Zoltán *A német ellenforradalom és a magyar fasizmus* címmel írt, Szende Pál — már Párizsból — *Hitler és a külföld* című írásában előrevetíti a terror növekedését, Kéri Pál kifejti, hogy a német fasizmus megnövelte a háborús veszedelemet; mögötte Európa leghatalmasabb gyáripára, emellett fejlett a német technika és vegyitudomány áll (*Leszerelés a fogolytáborban*).

A *Világosság* utolsó, 1934 júniusában kiadott száma a keserves, fenyegető katasztrófát érzékelteti. A szerző nélküli *Mi bukott meg?* című cikk — melynek mottója „Keménynek lenni...” — Veres Péter-vers — a német választásokkal foglalkozik: a proletariátust csak egységes osztályszervezet válthatja meg. Lírai búcsúnak érezheti az olvasó az *Akik utánunk jönnek...* című Havas Géza-írást...

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Pathai István ismeretlen műve 1617-ből. A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1978 augusztusában antikvár vásárlás útján hozzájutott egy kolligátumhoz, ami Pathai István eddig példányszerűen ismeretlennek vélt művét tartalmazza: *A Helvetiai confession való köröszvény praedikátoroknak Dunán innen, az egyházi szolgálatban való rend tartásokról irattatot konijvechke.* — H. n., 1617, ny. n. A^s—F^sG⁷⁺¹ = [55] lev. — 8°.

Korábban erről a nyomtatványról csak Lethenyi István XVII. századi író közléséből volt tudomásunk: „Ezt tanítja Patai István superintendens is a sacramentumról írott magyar könyvében. Sőt még a helvétiai confession való prédikátoroknak . . . íratott könyvecskéjében is.”¹ A megtalált példány helyesbíti azt a megállapítást, amelyet Zoványi Jenő kifejtett,² s amit a 17. századi Régi Magyar Költők Tára is átvett,³ hogy Pathainak ez a műve az 1612-es követküti zsinat határozatait⁴ tartalmazza. A most előkerült könyv azonban nem a követküsi zsinat kánonjait fogja egységbe, hanem folytatja azoknak a szertartáskönyveknek a sorát, amelyeket számos prédikátor megírt.

Az evangélikus, református és katolikus vallási közösségek tudatos elkülönülése, a köztük lévő teológiai viták tették szükségessé, hogy ki-ki megírja a maga szertartáskönyvét. A protestáns ágendáskönyvek sorát (Heltai, Mélius Juhász, Bornemissza, Beythe, Szenczi Molnár) egészíti ki ez az 1617-ben nyomtatott könyv, amit közvetlenül Milotai Ágendája követ 1621-ben.⁵

A mű szerkezetének érdekessége, hogy a keresztség, az úrvacsora kiszolgáltatása és a házasságra vonatkozó szabályok után külön fejezetben tárgyalja a kiközösítést — foglalkozva a fejedelem excommunicatio-jával. Elődei közül csak az 1563-ban megjelent Melius-ágenda⁶ járt el így.

A kolligátumnak a *Könyv és könyvtár* c. debreceni kiadvány következő évfolyamában megjelenő elemzése fogja taglalni részletesen ezt a problémát is. Ugyanott szeretnénk majd állást foglalni a mű feltételezett nyomdahelyével kapcsolatban. Jelenleg nem tűnik kizártnak hogy Németújvár, jöllehet a németújvári nyomda 1619-nél⁷ korábbi működéséről a XVII. században nem álltak rendelkezésünkre adatok. Van viszont egy fogódzónk arra vonatkozólag, hogy már 1618-ban is volt nyomdász Németújváron, mert az 1618-as szentlőrinci zsinat határozatában foglalta hogy: „Typographo Nemetuyvariensi per manus Emerici Böythe munusculum misimus collectam flor. 1. denar. 4.”⁸

¹ LETHENYEI István: *Az kalvinisták magyar harmoniájának meghamisítása.* Csepreg 1633 Farkas. 13. RMK I. 626.

² *Magyar Könyvszemle*, 1929. 89.

³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* VIII. köt. Bp. 1976, 526

⁴ MOKOS Gyula: *A hercegszöllősi kánonok.* Bp. 1901, 199–220.

⁵ RMK I. 515.

⁶ RMNy 196.

⁷ RMK II. 394.

⁸ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár.* Bp. 1910. VIII. évf. 28. 1.

Könyvészeti érdekessége, hogy kolligátumunk a Gönczi-féle artikulusokat tartalmazza,⁹ valamint Zoványi György *Canones ecclesiastici* c.¹⁰ művét és az 1667-ben Sárospatakon nyomtatott artikulusokat,¹¹ a két utóbbit kéziratban. Egybekötésük indoka feltehetően a témaközösség lehetett.

A mű hozzájárul ahhoz, hogy Pathai Istvánról teljesebb képet kapjunk és mind írói, mind teológiai munkássága realitásba álljon előttünk.

CZELLÁRNÉ CSIBA JUDIT

Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról. Néhány évvel ezelőtt beszámoltam arról, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban a köztulajdonba került, régi és hiányos nyomtatványok átnézése során két kötet került elő a nyugat-magyarországi Lorettom 17. századi nyomdájából. Mindkét kötetben ugyanaz a két nyomtatvány volt található. Közülük a második a *Decreta a sacra rit. congregatione in ordine ad missam & divinum officium* címet viseli, továbbá a pontos impressumadatokat is: „Laureti apud Davidem Kraus M. DC. LXXII.”. E szakirodalomban korábbi ismeretlen munka elé mindkét példányban egy másik, de ugyanazt a kiadványt kötötték. Sajnos mindkét kötetből ennek első levelei hiányoztak, így annak címére csupán az első számozott lapon álló cím alapján lehetett következtetni: *Modus devote et fructuose celebrandi Sanctissimum Missae Sacrificium*. Miután a nyomdai kiállítás alapján ezt a művet is kétségtelenül a lorettomi műhelyben készítették, az első levelek hiányára vonatkozólag csupán találgatásokba lehetett bocsátkozni. Eszerint feltehető volt, hogy a lorettomi nyomda patrónusának, Nádasdy Ferencnek 1671. április 30-án történt kivégzése miatt tudatosan távolították el mindkét példány első leveleit, amelyek szövege vele állhatott összefüggésben.¹

Most azután, ugyancsak a köztulajdonba került könyvek feldolgozása során, e két lorettomi nyomtatvány ugyanúgy egybekötött, de végre immár teljes példánya került elő eredeti, dísztelen bőrkötésben.² A korábbi ismeretlen két első levél közül a második kezdődik *Praefatio venerabilibus DD. Sodalibus Ecclesiasticis facta* címmel a bevezetés, amely sem térben, sem időben nem köthető sehova sem. Fontosabb adatokat tartalmaz a címlap. Eszerint a mű címe *Modus fructuose celebrandi missam* és szerzője Petrus Justinellus. Ez a Pietro Guistinelli olasz jezsuita volt (1579–1630), aki ezt a munkáját eredetileg anyanyelvén írta, majd az 1611-ben *Modo di celebrar divotamente la Messa* címmel Milánóban látott először napvilágot. 1624-ben már latinra fordítva nyomtatták ki Vilnában. A lorettomi kiadásnak azonban nem ez, hanem a címlap tanúsága szerint egy müncheni kiadás szolgált alapjául: *Dudum ante Monachii excusus*... Ilyen ismeretes is: 1648-ban készült ott Melchior Segen műhelyében, és címe Sommervogel leírása szerint betűszerint megegyezik a lorettomiéval.³ A címlevél hátlapján olvasható két egyházi engedély sem hazai eredetű, hanem az is még Rómában készült Guistinelli eredeti művéhez.

⁹ RMK II. 481.

¹⁰ ZOVÁNYI György: *Canones ecclesiastici*. Claudiopoli 1733 Szathmári. (Petrik I. 379.).

¹¹ SZTRIPSZKY II. 2597.

¹ Magyar Könyvszemle 1975. 204–206.

² A korábbi tulajdonos feltehetően valamelyik dél-dunántúli szerzetesi ház lehetett, mert a könyvben az államosított könyvek pécsi gyűjtőhelyének pecsétje látható.

³ SOMMERVOGEL, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. III. köt. Bruxelles – Paris 1892. 1486. hasáb.

Figyelemre méltó, hogy Sommervogel az 1648. évi müncheni kiadáshoz kötve ismertette azt a *Decreta* c. kiadványt, amelynek lorettomi kiadása a *Modus* mindhárom ismert példánya után áll.⁴ A hazai nyomtatvány forrása tehát, bár ezt a körülményt nem tünteti fel, nyilván az 1649-ben Nikolaus Heinrich müncheni műhelyében készült könyvecske volt, amelynek címszövegével pontosan megegyezik. Sommervogel a fenti két müncheni kiadvány után kötve egy harmadikról is beszámolt, amelynek címe *Orationes ante et post missam dicendae* volt, és ugyancsak Münchenben készült 1649-ben. Ez az írásmű a három lorettomi eredetű példány egyikében sem található.

A *Modus* most előkerült impresszuma pontosan megegyezik a *Decreta*éval: „Lauerti, apud Davidem Kraus, Anno M. DC. LXXII.”. Ezek után tárgytalannak tűnik minden további, korábban kigondolt feltételezés, amelyet a két hiányos példány és Nádasdy 1671. évi kivégzéséből levontam.⁵ Valami aggály ezzel kapcsolatban azonban mégis megmaradt, mert a *Modus* egyetlen, ismert címlevele nem eredeti, hanem azt utólag ragasztották be. Talán idővel, egy újabb példány előkerültével ez a talány is megoldódik majd.

BORSA GEDEON

Adatok a debreceni nyomda történetéhez. Kazzay Sámuel debreceni patikus, neves műgyűjtő 1775-ben érdekes tudósítást küldött a Bécsben megjelenő *Anzeigen* c. lapnak.¹ Ebben a Karancsi-nyomdáról az alábbiakat írja:

A nyomda a közbeszéd szerint azon a helyen állhatott, ahol most részben az új református templom. Az alábbi különös esemény által semmisült meg: Egykor a polgárok között nagy tumultus keletkezett, amely azokban a nyugtalan időkben egyáltalán nem volt szokatlan, s az egyik fél, hogy magát az ellenfél támadása esetére szükséges ólommal ellássa, a fegyvert a Karancsi-nyomda betűivel töltötte meg, derekasan tüzelt az ellenség-re, s a tudós tüzelésnek az erejével szerencsésen el is izzte azt.

Egy bizonyos 103 éves aggastyán, névszerint Horog Pál, aki ezelőtt kb. 10 esztendővel halt meg és ismerte Kazzayt, erről az emlékezetes, polgárok közti csatározásról, amely a boldogfalvi kertek között volt a legvéresebb, elődeinek híradásaiból még más dolgokat is mesélt.

Néhány évvel ezelőtt a fent említett templomban egy oszlop, amelyen a bolthajtás nyugszik, inogni kezdett. Ezért az alapot meg kellett vizsgálni: közben találtak néhány maradványt ebből a nyomdából, Kazzay maga is felszedett néhány betűt azokból emlékeknek. Egyébként Karancsi betűkészlete annyira rossz volt, hogy Debrecenben gúnyosan még ma is Karancsi írásnak vagy típusnak nevezik a rossz és maszatos betűket.

Az értesítés megbízhatósága több ponton is kérdéses. Valami alapja mégis lehetett. A debreceni nyomda a 17. század közepén — mai ismereteink szerint — ha létezett is, nem működött. Az 1652–1660 közötti időszakból egyetlen fennmaradt nyomtatvánnyal sem rendelkezünk, sőt még példány nélküli tételt sem ismerünk. Így könnyen elképzelhető, hogy a nyomda betűkészletét tényleg annyira ellövellődzték a belső villongások során, hogy az használhatatlanná vált. Ez az esemény több mint 100 év távából Karancsi

⁴ 3. jegyzet.

⁵ 1. jegyzet

¹ *Allergnädigst-privilegirte Anzeigen* ... 1775. 174–175.

idejére tolódhatott, s ma nemcsak az értesítésben közölt idővel, hanem a hely meghatározásával is nehézségeink vannak.²

Csűrös Ferenc a nyomtatás tízévi szüneteléséről kénytelen megállapítani: „A magyarrázattal azonban adatok hiánya miatt adósoknak kell maradnunk.” Viszont már Csűrös is észrevette, hogy a nyomda újraindulásakor, Karancsi György idején, annak betűkészlete egyéb helyekről szerzett, elhasznált betűket is tartalmaz. Megemlíti néhány Váradról szerzett nyomdai díszet.³ Ez feltevéstünk erősíteni látszik.

Hogy Kazzay melyik nyomda készletéből való betűket talált az említett templom tövében, ma már nehéz eldönteni. Gyűjteményei ugyan a református kollégium birtokába jutottak, ottani sorsukról azonban nagyon kevés adattal rendelkezünk. Bár nem tartjuk eleve kizártnak, hogy a 17. századi nyomdából származó betűket birtokolt, nagyobb a valószínűsége azonban annak, hogy az 1705-ben elpusztult debreceni, vagy sárospataki nyomda maradványai kerültek elő 1770 körül.⁴

A nyomda 1705-ben készült utolsó termékéről. Esze Tamás a debreceni nyomda 1703–1705 közötti termékeivel foglalkozó cikkében — a korábbi szakirodalom alapján — az 1705-ből való nyomtatványok közül hármat vizsgált meg: Szenci Molnár Albert zsoltárait, egy 1706-ra szóló magyar nyelvű kalendáriumot és Giovanni Bona kardinális *Manductio ad coelum*... c. művének Huszti István általi fordítását.⁵

Most az utóbbi, nyomdahely nélküli kiadvány megjelenési helyével foglalkozunk.

Szabó Károly Bod Péterre és Sándor Istvánra hivatkozva — a nyomdai kiállítás alapján — a kiadványt debreceni nyomtatványnak tekinti. Csűrös szerint a nyomtatás valószínű 1705 elején történt.⁶ Huszti István 1704 decemberében Debrecenben írt ajánlása szerint ugyanis a művet az 1705. évre újévi ajándékul patrónusának Vaji Ádámnak és feleségének Zaji Annának ajánlotta. Esze Tamás fentebb idézett cikkében közölte a címlapot is az Országos Széchényi Könyvtár példányáról. Azóta e példányba Fazakas József az alábbi megjegyzést írta: „Az elül lévő öt levél és a mű vége (a 193. laptól kezdve) valószínűleg lőcsei nyomtatás. A kiadás törzse viszont debreceni.” A lőcsei betűtípusok alapos ismerője, Pavercsik Ilona e feltevést megerősítette.

Tehát *Az égre kézenfogva vezető kalauz* c. mű címlapja, ajánlása és előljáró beszéde, továbbá az I ívtől végig (193–229. + 9 számozatlan lap) nem a debreceni, hanem a lőcsei nyomda terméke. A debreceni és sárospataki példány esetében ugyanez a helyzet.

A debreceni nyomdát 1705. október 20-án a várost kiürítő kuruc hadak feldúlták.⁷ Ekkor már készen állhatott az 1706-ra szóló kalendárium. Az általunk tárgyalt műből viszont csak nyolc ív készült eddig az időig. A nyomtatás menete a korban szokásos módon történt, bár ismeretlen okok miatt meglehetősen lassan. Az ajánlás 1704. december 28-án kelt. A nyomda azonban nem azt nyomtatta ki, hanem az A ívvel kezdődő

² Elsősorban a gyakori diákzavargásokra gondolunk. A nyomda az értesítés szerint a református kistemplom helyén állt, s a tőle a vasút felé elhelyezkedő boldogfalvi kertek környékén zajlott le e „betűkkel vívott” véres zavargás.

³ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen (1911). 108. és a 318. lapon a 18. számú jegyzet.

⁴ A nyomdák elpusztításáról a városi jegyzőkönyv feljegyzését közli Csűrös: I. m. 339–340. A debreceni nyomda pusztulásáról uo. 146–148.

⁵ Esze Tamás: *Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből*. A debreceni tipográfia termései 1703–1705. = Könyv és könyvtár 4. Budapest 1964. 71–134.

⁶ I. m. 144.

⁷ A jegyzőkönyv szerint egyértelműen a kurucok és nem a labancok tették tönkre a nyomdát 1705. október 22-én, kedden.

szöveget kezdte el, s eljutott a H ívig. A nyomda pusztulásáig elkészült ívekhez a kiegészítés Lőcsén készült. A Brewer-nyomda tipográfusa a Rákóczi-szabadságharc idején az a Miskolczi Csulyak Ferenc, aki 1712-ben az újra induló debreceni nyomda vezetője lett. Az ő keze alól kerültek ki a debreceni nyomda pusztulása utáni években a református nyomtatványok.⁸

Miskolczi Csulyak Ferenc Debrecenben, Kassai Pál keze alatt kezdte a nyomdász-mesterséget tanulni, 1697-ben Kolozsváron, Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában találjuk, 1702-ben pedig Lőcsén tűnik fel.⁹ Az égre kézen fogva vezető kalauz-t még 1705-ben befejezhette. Csak 1712-ből van adatunk arra, hogy újra Debrecenben van. E nyomtatvány alapján mindenesetre annyit feltételezhetünk, hogy Debrecennel való kapcsolata már a Rákóczi-szabadságharc alatt is megvolt, esetleg a korábbi kapcsolatok folytatásaként.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

⁸ ESZE: I. m. 120.

⁹ BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561—1961)*. Budapest 1961. 63. l.

FIGYELŐ

A GW VIII. kötete.¹ A *Magyar Könyvszemle* hasábjain már korábban részletes tudósítás volt olvasható az összes 15. századi nyomtatvány e nagyszabású bibliográfiai vállalkozásának újraindulásáról (1974. 365–368. l.). Akkoriban még ennek a 8. kötetnek csak az első két füzetéről lehetett beszámolni, amely többségében a bevezető részeket (források, lelőhelyek stb.) tartalmazta. Csupán 117 tételt ismétel meg a még a második világháború alatt elkezdett kötet újrafeldolgozása során. A későbbi három füzetben azután nemcsak a korábbi 474 tételt ismételte meg a „Federicis” rendszőig, hanem további 372 ősnymtatvány részletes leírásával aljutott az „Fl” betűcsoport végéig.

A korábbi kiadásban, már több mint három évtizede publikált 474 tétel közé 32 új, kiegészítés került, ami viszonylag magas (6,7 %) arány. Jól mutatja ez, hogy a korábbi, rendkívül igényes feltárás ellenére még mindig bővülnek, ill. tisztázódnak a 15. századi nyomtatványokra vonatkozó ismeretek. Az esetek túlnyomó részében már korábbi ismeretésekre tudott a GW szerkesztősége támaszkodni, de hat esetben a leírás egyben az első publikáció. Ezek közül három (9571/10, 9590/10 és 9621/10) a prágai Státni knihovna állományából való, ami csak aláhúzza, hogy mennyire fontos lenne a csehországi gyűjteményekben őrzött ősnymtatványoknak már rég óta tervezett központi katalógusát mielőbb közreadni. Egy esetben (9677/10) még arra is sor került, hogy az előző kiadásban 16. századnak minősített és ezért ott kizárt (203. hasáb) kiadvány a holland Hellinga-házaspár legújabb kutatásai alapján mégis csak 15. századnak minősült.

A most befejeződött 8. kötet utolsó tételszáma 10 101. Ezzel eljutott a nagy vállalkozás egyik jelentős állomásához: túljutott a „bűvös” 10 000. sorszámra. Ez arra csábít, hogy az eddigiekből kiindulva néhány számítási kísérletet tegyünk ennek a rendkívül jelentős, nemzetközi érdeklődés középpontjában álló vállalkozásnak távlataira is.

A betűrendben eddig megjelentetett „A–Fl” betűcsoportot összevetettük a legnagyobb és legjelentősebb ősnymtatványbibliográfiákkal és országos katalógusokkal. Ezek jelentős, nem egyszer 10 000-nél nagyobb tételszáma, már némi alapot nyújt a nagyszámok törvénye alapján bizonyos következtetések levonásához. Meg lehetett így tudni, hogy hány százaléka jelent meg már eddig az összes 15. századi kiadványból a GW-ben, és még mennyire lehet számítani. Először az összes tételszám, másodszor ebből az „A–Fl” betűcsoporté, harmadszor a kettő aránya a nyolc legfontosabbnak tartott összefoglalás esetében így fest: Hain (16 299–7204) 44,2 %, Copinger (6619–2545) 38,4 %, Einblattdrucke (1574–590) 37,5 %, a 3. amerikai census (12 599–4677) 37,3 %, az olasz (10 446–4.011) 38,4 %, a lengyel (5767–2202) 38,2 %, a belga (4069–1491) 36,7 %, a magyar (3550–1339) 37,6 %. Természetesen a szerzői nevek formája, az

¹ Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Band VIII. Eike von Repgow – Flühe. Stuttgart–Berlin–New York 1978 Anton Hiersemann – Akademie Verlag – H. P. Kraus. 124 p., 544 col.

anonymák elhelyezése stb. nem egységes, de éppen a nagy tételszám és az előrehaladott GW-vállalkozás alapján ezek az egyenletlenségek szinte eltűnnek. Ennek tudható be, hogy a nyolc említett kiadvány közül hét a feltárásának szinte egészen pontosan azonos arányát (36,7–38,4) mutatja. Egyedül Hain esetében magasabb ez a szám (44,2), aminek közismert magyarázata, hogy a börtönben ült szerző kéziratából a betűrend végéről jelentős részek hiányoztak a nyomdába kerüléskor.

Ha mármost ezt a 38 százalék körüli arányt kivettjük a betűrend végéig, úgy 26–27 000 körüli tételszámot kapunk. A fentiekben már szó esett arról, hogy a korábbi kötetekben évtizedekkel ezelőtt megjelentekhez időközben nem elhanyagolható arányú (6,7 %) kiegészítésekkel kell számolni. Az első hét kötet 9255 tétele esetében ezek alapján több mint 600 pótlás várható. Tekintettel az első hét kötet még korábbi megjelenésére, valamint a hátralevők publikálása alatt is még biztosan szép számban előkerülő további tételekre, a kiegészítések számát akár 1000–1500-ra is fel kell kerekíteni. Így kapható meg a kikövetkeztethető végszám: kb. 28 000-féle ősnymtatvány regisztrálására lehet számítani a GW szerkesztőségének. E század első évtizedeiben, a GW-vállalkozás megindulásakor hozzávetőleg ugyanennyivel, 30 000 tétellel számoltak. Érdekes módon azonban a feldolgozás előrehaladtával, a 7. kötet előszavában ezt a számot 40 000-re módosították. A fenti számítás azonban mégis az eredeti kalkuláció helyességét látszik igazolni.

A várható tételszám alapján bizonyos következtetéseket lehet levonni a még megjelenésre váró rész terjedelmére vonatkozólag is. Az eddigi 10 101 tételhez nyolc kötet volt szükséges, vagyis 1262 tételenként egy kötet. Így a még hátralevő kb. 18 000 tételhez további 14–15 kötet látszik szükségesnek. Ez azonban nagy mértékben függ a leírandó anyag jellegétől és az alkalmazott módszertől. Az eddigi kötetek is nagy eltérést mutatnak egymástól a terjedelem terén. Míg az első négy kötetben viszonylag egyenletes szám fejezi ki az egy-egy tételhez szükséges átlagos hasábtérjedelmet (0,544, 0,524, 0,549, 0,656), addig a breviáriumokat tartalmazó ötödik kötetnél ez a szám szinte kétszeresére nőtt: egy-egy tétel átlagos hossza egy egész hasáb. Ez a körülmény azután arra indította a kiadót, és a szerkesztőséget, hogy igyekezzék tömöríteni a leírásokat. Ennek tudható be a 6. és különösen a 7. kötet a tételeknek minden korábbinál észrevehetően rövidebb átlagterjedelme (0,552, 0,433).

Ebből a szempontból figyelmet érdemel, hogy a 8. kötetben egy tételhez átlagosan 0,645 hasábra volt szükség, ami az ismét jelentősen megnőtt, átlagos terjedelemre utal. Ez azonban most nem a leírt anyag speciális jellege végett következett be, mint korábban a breviáriumok esetében, hanem – mindenekelőtt – a lelőhelyek legigényesebb közlési módja miatt. Míg korábban a nagyobb példányszámban fennmaradt kiadványok esetében a néhány tucatnyi, jelentősebb gyűjtemény megadása után megelégedtek a „még néhány”, vagy a „még számos” megjelöléssel, addig most ezt a megoldást csupán három rendsző esetében (Etymologicum, Eusebius Caesariensis és pseudo-Eusebius Cremonensis) vették igénybe. Mások azonban a példányok közlése szinte teljességre törekvő. Így előfodul (1981), hogy nem kevesebb, mint 218 példány felsorolására került sor, közöttük olyanoké is, amely pl. az eredetileg 376 levélből álló kiadványnak még öt százalékát sem kitevő, 12 leveles dublini töredékére is kiterjedt. Akad azonban ennél nagyobb számú példány felsorolás is: 258 (1943) és 255 (19428). Megfontolandó, hogy érdemes-e ilyen, szinte áttekinthetetlen felsorolásra vállalkozni, hiszen bizonyos, hogy éppen ezekből a gyakori kiadványokból fog a jövőben még a legtöbb példány előkerülni, ami a teljességre való törekvést majd a leghamarább elavulttá teszi.

Visszatérve a most befejezett 8. kötetre, feltétlenül szólni kell az annak végén látható bibliográfiai konkordanciáról. Amíg korábban csak Hain művéhez készült ilyen táblázat, most Copinger, Reichling, *Nachträge* és *Einblattdrucke* is mutatózásra került. Ez nagy

mértékben megkönnyíti a korábbi irodalom szembeállítását a GW-vel. Hogy e bibliográfiái remekművön mint „kákán is keressünk csomót” megemlíthető, hogy Copinger egyik tétele (2160 = 29. hasáb) ebből kimaradt.

A most első alkalommal feltárt, alapvető bibliográfiákról privátim vezettem magamnak korábban ilyen mutatót. Ebből derült ki, hogy a most II. Ferdinánd alatt kizárt egyik tétel (C 582) már korábban (II. köt. 535. has.) „Aragon” címszó alatt ugyanerre a sorsra jutott, amelyre azonban most (299. has.) nincs hivatkozás. Ugyancsak ennek a saját mutatómnak segítségével kiszámítható volt a három legfontosabb ösnyomtatványbibliográfiából a GW által eddig kizárt tételek aránya: Hain 10, Copinger 11, Reichling 9 %. Jól mutatja ez, hogy a később, de kritikátlanabban dolgozó Copinger által összegyűjtött adatok hibaaránya magasabb, mint a rendkívül nehéz körülmények között (börtön stb.) és korábban működött Hainnál.

Összefoglalóan csak a legnagyobb elismerés hangján lehet szólni ennek a hatalmas vállalkozásnak az NDK berlini nemzeti könyvtárában most elért újabb mérföldkövéről. Visszatérve a leírások átlagos terjedelmére úgy tűnik, hogy amennyiben ezt sikerül ismét kb. fél hasábra visszaszorítani, és azokat egyenként kb. 800 hasábos kötetekben publikálni, úgy a még hátralevő kb. 18 000 tételhez 11–12 kötetre lesz szükség. Ismerve azt, hogy a legnagyobb erőfeszítés mellett is kb. 5–6 évre tehető egy-egy kötet megjelentetése, a vállalkozás még előreláthatólag legalább két generációt fog igényelni. Őszintén kívánjuk az egész világ közvéleménye nevében, hogy ez mindenki hasznára megvalósuljon.

BORSA GEDEON

Egy elveszett kiadás nyomában. Theodor Fontane, a XIX. század tehetségeiben oly gazdag német irodalmának egyik óriása valósággal divathan van Magyarországon az utóbbi 25 évben, miután előzőleg legfőljebb hivatásos irodalmárok ismerték a nevét. Mára viszont csaknem valamennyi fontosabb, időtálló munkája olvasható magyarul is, nem is egy közülük sok kiadást ért meg. Éppen ennek, a szinte egymás nyomába lépő szapora kiadásoknak van egy szinte mulatságosnak nevezhető melléktünete is: a legklasszikusabb Fontane-könyv, az *Effi Briest* egyik kiadása „elfelejtődött” a magyar könyvkiadásban.*

Amikor 1975-ben az Európa Könyvkiadó (Vas István szép fordításában és Kass János rajzaival) újból megjelentette az *Effi Briestet*, a könyvön az állt, hogy ötödik kiadás. A valóság azonban az, hogy ez már a hatodik magyar kiadás!

Az *Effi Briest* volt Fontane útcsinálója a magyar olvasóközönségnél. A magyar könyvkiadás illetékesei nem egyszerűen szerencsés kézzel nyúltak elsőként ehhez, hanem azért, mert ismerték Thomas Mann véleményét, aki szerint „a legjobb regények gyűjteményéből, még ha a legszigorúbb szempontok szerint válogatnák is össze, s ha egy tucát, sőt tíz, vagy akár csak hat kötetre korlátoznák is — nem hiányozhatnék”. A könyv sokszori kiadása örvendetes és üdvözlendő esemény, elsősorban azért, mert így még több olvasóhoz juthat el ez a remekmű, de azért is, mert sikere kedvező bizonyítvány a magyar olvasóközönség ízléséről és érettségéről: mutatja, hogy ez a sokszor — és nem is mindig ok nélkül — ostromozott olvasóközönség nemcsak képes befogadni a jót, hanem igényli is, mégpedig a töle korban, térben és ízlésben távol fekvő jót is.

Az *Effi Briest* első kiadása 1954-ben jelent meg a Szépirodalmi Könyvkiadónál Bódi László terjedelmes, mélyenszántó bevezető tanulmányával, Kálmán Klára illusztrációival. A következő évben az Új Magyar Könyvkiadó már megjelentette a második kiadást, majd 1956-ban a Szépirodalmi Könyvkiadó az *Olcso Könyvtár* sorozatban (Bódi László utószavával) adta ki. Ez az 59 ezer példányos kiadás az, amiről azóta megfélekedtek:

az Európa Könyvkiadónál 1964-ben megjelent kiadás (utószó: Ember Mária, illusztrációk: Sylvester Katalin) ugyanis a *harmadik* kiadás jelzést viseli és ezt a sort folytatja minden azóta megjelent kiadás. Az Európa Könyvkiadó 1971-es — elő- és utószó valamint rajzok nélküli — kiadásán negyedik kiadás áll, holott az elmondottakból világos, hogy ez már az ötödik volt. Így tehát az 1975-ös Európa Könyvkiadó-kiadás immár a *hatodik*.

Szerencsére könyvkiadóink újabb — érthetetlen és sajnálatos — szokásával ellentétben ebben a kiadásban megtalálható a példányszám, éspedig: hatvanezer. Hat kiadás, közte több, joggal tömegkiadásnak is nevezhető nagyságú — ez megerősíti, amit olvasóközönségünk ízléséről önelégültség nélkül, de föltétlenül némi elégedettséggel — és a továbbfejlődés reményében — fentebb mondtam volt. És éppen ezért ajánlom ezt a szerény adalékot — mármint a kiadások számát és az új kiadások számozását illetően irányt mutató tényt — a könyvkiadók figyelmébe.

PETŐ GÁBOR PÁL

Madách könyvtár. A jelenlegi Madách Kamaraszínház előcsarnokában márványtábla emlékeztet Pütkösti Andor újságíróra, rendezőre, igazgatóra és arra a Madách Színházra, amely 1940–44 között ebben az épületben működött. A háború előtt utolsónaként megnyílt magánszínház tulajdonosa gróf Károlyi István volt.

A színvonalas irodalmi program határozott baloldali politikával párosult. Molière — Ibsen — Shakespeare előadásokon kívül, Pirandello, Darvas József, Felkai Ferenc darabjai kaptak aktuális politikai töltést az egyre sötétebb időkben.

A színház célja a kultúra mind szélesebb körben való terjesztése volt. Ennek érdekében egy könyvsorozatot indított *Madách Könyvtár* címen, Pütkösti Andor igazgató és Staud Géza dramaturg közös elképzelését megvalósítva.

Színvonalas kiadványaival a sorozat ma is megállja a helyét. Milyen hasznos lenne, ha a nyomdák hosszú átfutási ideje nem akadályozná ilyen, a darabokhoz kapcsolódó anyagnak, vagy maguknak a daraboknak a megjelentetését.

A színházi könyvsorozatnak 15 kötete jelent meg. A kötet végén tájékoztatták az olvasót:

A Madách Könyvtár minden hónap elején jelenik meg. Gróf Károlyi István és Pütkösti Andor szerkesztésében felöleli a világirodalom válogatottan legjobb alkotásait. A Madách Könyvtár pompás gyűjteményében a legértékesebb színpadi alkotások mellett regények, elbeszélések és lírai gyűjtemények jelennek meg, és olyan ismeretterjesztő munkák, melyek irodalmi, művészeti, társadalmi és más korszerű kérdésekkel foglalkoznak.

A Madách Könyvtár régen érzett hiányt pótol. Előkelő külsejével és rendkívül olcsó árával a magyar kultúrának hasznos és nemes szolgálatot tesz.

A kötetek időrendi sorrendben a következők voltak:

1. Pirandello: *IV. Henrik* 1941.
2. Sztanyiszlavszkij: *Életem* 1941.
3. Strindberg: *A bűnbak* 1941.
4. Felkai Ferenc: *Néró* 1942.
5. ifj. Horváth István: *Örök színház* 1942.
6. Robert Ardrey: *Jelzótűz* 1942.
- 7–8. *Madách Imre összes levelei I–II.*
9. Larbaud: *Fermina Marquez* 1942.
10. Turi Turgonyi András: *Átok* 1942.
11. gr. Károlyi István: *Ibsen Rosmersholmja* 1943.

12. Jouvett: *Egy komédiás feljegyzései* 1943.
13. Shakespeare: *Hamlet* 1943.
14. Semjén Gyula: *Paul Claudel* 1944.
15. Déryné levelei, Bayer József: *Déryné* 1944.

A címeket nézve is látjuk, mennyire sokoldalú a 15 kötet, tartalmaz színdarabokat, műhelytanulmányokat, színházelméleti munkákat, emlékiratokat, regényeket. 1000–3000 példányszámban jelentek meg, (a drámák nagy, a regények kis példányszámban), Pirandello *IV. Henrikje* két kiadást is megért. A színművek általában 3, kötve 5 pengőbe kerültek. Shakespeare *Hamletje* nagy terjedelme miatt (tanulmányokkal együtt) 17,80 pengővel a legdrágább kötet volt. Pl. Sztanyiszlavszkij 4,80–6,80, *Örök színház* 5–5,70, *Madách levelei* 8–12 (két kötet), Strindberg regénye 3,60–5,60. A bérlők kedvezményt kaptak.

A páratlan vállalkozás 1941. szeptember 19-re, Pirandello *IV. Henrikjének* bemutatójára jelent meg. Antonio Widmar fordításában, Püskösti Andor bevezetőjével, a magyarországi Olasz Kultúrintézet támogatásával adták ki a drámát. A teljes dráma közlése mellett, tulajdonképpen kibővített műsorfüzetnek tekinthető, szereposztással, néhány színpadképpel, Pirandello arcképével, magyarázatokkal, tanulmányokkal. Gyakran ezek a képek az egyetlen fogódzók a díszlet és jelmezek felidézésében. Püskösti színvonalas tanulmánya Pirandellóról bizonyítéka annak, hogy miért tartotta érdemesnek a darab bemutatását, s egyben rendezői koncepciójának ismertetése is. Pirandello életének, egyéb műveinek ismertetésén túl, a *IV. Henrik* beható elemzését adta. Rámutatott Pirandello újszerűségére, a külső és belső világ, képzelet és valóság szembenállására, a lélek mélyén lejátszódó drámák jelentőségére, hirdelve a képzelet teremtmény erejét. *IV. Henriket* *Hamlet* utódának tekintette.

Az első kötet után a *Magyar Színpad* is hírt ad erről az úttörő vállalkozásról:

„Ez a művelődési célokat szolgáló kiadvány a betű erejével is hirdetni akarja azt, amit a színház vezetősége a színpad feladatául jelölt meg: művészetet, emberi elmélyedést, hitet az el nem múló értékben, szóval mindazt, ami a szellem önfenntartásának alapfeltétele.”¹

A színház legjelentősebb műsordarabjainak kiadványai a *IV. Henrikkel* megkezdett tematikát követték. Felkai Ferenc Nérójához az előszót Laczkó Géza írta. Tanulmányában Néro életét ismertette. Az utókor Néro képét és alakjának irodalmi művekben való megjelenését mutatta be.

A 8 előadást megért Robert Ardrey *Jelzótűz* című drámája csak így, könyvalakban élhetett tovább és maradt fenn az utókor számára. Baky Marica fordította, a bevezetőt gr. Károlyi István írta. Károlyi előszava újra kiemelte a fontos gondolatokat, mondatokat. Feltette a kérdést, amelyre a színház kereste és megtalálta a választ, hogy

„égzengések és földindulások idején nyújt-e oltalmat az elefántcsonttorony, megóvjá-e az egyén lelki békéjét a magány és a visszavonulás? Az előszóban a választ is megadta: Dolgoznunk kell és küzdenünk, mert ha saját korunk nem is ért meg, az utókor élvezni munkánk gyümölcsét: az emberiség nagy útjának egy lépését mi tettük meg. Tőlünk függ, hogy a szebb és jobb világ hamarabb virradjon fel.”²

— vallotta Ardrey-val Károlyi. A fejlődésnek minden ember közreműködésére szükség van.

¹ *Magyar Színpad* 1941. okt. 29.—nov. 4. 302–8. sz.

² Robert ARDREY: *Jelzótűz*. Madách Könyvtár 1942., előszó.

Ibsen *Rosmersholm*jának bemutatója kapcsán gr. Károlyi István tanulmánya a *Rosmersholm* keletkezéséről (alkotáslélektani előzményeiről), a dráma politikai hátteréről, a többi Ibsen drámához való viszonyáról és a *Rosmersholm* színpadi pályafutásáról szól. A tanulmány Ibsen és drámáinak beható ismeretéről tett tanúságot. „Az emberiség számára Rosmersholm problémája aktuális — írta — ameddig Rosmer álma be nem teljesedik: az a szociális gondolat, hogy a földön csupa boldog, nemeslelkű ember éljen.”³ A kötetet Staud Géza összeállításában bibliográfia egészítette ki.

A legjelentősebb kötet Shakespeare *Hamlet*jének kiadása. A legnagyobb csodálkozással forgattam lapjait. Angol szakos lévén, jónéhány Shakespeare-rel kapcsolatos kiadvány volt már kezemben, de ilyen színvonalas, tömör, tudományos magyar kiadással még nem találkoztam. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták: Egger Mária, Pütkösti Andor és Staud Géza.

„Hamlet minden szavát mérlegre tettük, átvizsgáltuk és értelmeztük és ugyanúgy vizsgáltuk át Arany János Shakespeare szövegét is.”⁴ — írta előzetesen Pütkösti Andor.

A 360 oldalas kötet nagy részét maga a dráma foglalja el. Szögletes zárójelk között, azokat a részleteket közölték, amelyek az előadásból kimaradtak. (Nem túlzottan sok jelenet). A sorok számozottak, így könnyű eligazodni a lapalji jegyzetekben, amelyek a Madách Színház előadására is utalnak. A jegyzetek gyakran az angol eredetivel vetik össze a sorokat. Pütkösti tartalmi (tárgyi), dr. Egger Mária nyelvi megjegyzéseket fűzött a szöveghez.

Pütkösti Andor a *Hamlet* keletkezésével, forrásaival, korabeli viszonyokhoz való kapcsolataival foglalkozott. A *Hamlet* színpadi pályafutását is ismertette. Dramaturgiai és rendezői problémáinak részletes magyarázatát adta. Érdekesekek a fennmaradt 3 szöveg (2 quarto és 1 folio) kiadásáról írottak. Foglalkozott a mű történetével és azokkal a Shakespeare-korabeli politikai és közéleti jelenségekkel is, amelyek a drámában nyomot hagytak.

„Az igazi költő — írta Pütkösti — sohasem másolja az életet, de az élet jellegzetes vonásaiból építi fel saját álomvilágát... Shakespeare érezte azt a feszültséget, amely a különböző érzelmek között az ő korában forrpontra hevült és amely végül is Essex lázadását kirobbantotta.”⁵

Utalt a szemlélet-változásra, ahogy különböző korok különbözőképpen ítélték meg Shakespeare művét. Játsszani is számtalan változatában játszották, Pütkösti csak a legszélsőségebbeket említette. Ő ezt a 20 lapos *Hamlet*-tanulmányt a drámára való készülés forgácsának tekintette csupán. Rendezésében Hevesi Sándor nagy elvére támaszkodott:

„Haladás tradíció nélkül: ugrás a sötétbe; tradíció haladás nélkül: gubbasztás a múltak árnyán. — Színházunk minden eszközt megragad, hogy a Hamletet közel hozza a közönséghez, de nem nyúl semmilyen olyan eszközhöz, amely szenzációt hajszol, különködő vagy tipikusan diktatórikus rendezői fogás. Shakespeare értett a színpadhoz, úgy kell adni a drámáit, ahogy megírta.”⁶

A tanulmányt a *Hamletre* vonatkozó irodalomjegyzék egészíti ki.

A második tanulmányt Arany János *Hamlet-fordítása* címmel dr. Egger Mária írta. *Hamlet Magyarországon* dr. Staud Géza összefoglalójának címe, tartalmazza a magyar-

³ gr. KÁROLYI István: *Ibsen Rosmersholmja*. Madách Könyvtár. 1943.

⁴ PÜTKÖSTI Andor: *Hamlet*. Film, Színház, Irodalom 1943. aug.

⁵ SHAKESPEARE: *Hamlet*. Madách Könyvtár 1943. Pütkösti Andor tanulmánya 19.

⁶ PÜTKÖSTI Andor: *Tűtök és tervek* (A Madách Színház programjáról). Film, Színház, Irodalom 1943. febr. 26. — márc. 4. 9. sz.

országi előadások jegyzékét, a magyar nyelvű előadások, a Shakespeare-rel foglalkozó irodalom, sőt a sajtóközlemények bibliográfiáját is.

Mindhárom szerző célja az volt, hogy az érdeklődő olyan könyvet kapjon kezébe, amelyből minden *Hamlet*-et érintő kérdésre útbaigazítást kaphat. Ennek a célnak a kiadvány a legmagasabb szinten megfelelt.

A színházelméleti munkák közül kiemelkedik Sztanyiszlavszkij *Életem* című művének úttörő, első magyar nyelvű kiadása. Fordította és bevezette Staud Géza. Staud Géza Sztanyiszlavszkij könyvének legizgalmasabb problémáira: a lélektani realizmus és a színészi alkotás folyamatának lényegére hívta fel az olvasó figyelmét.

„Gondoljuk csak meg — írta Dalos László — Magyarország is hadba lépett a Szovjet-unió ellen, s akkor egy magyar színház a maga könyvsorozatában azonnali hitet tesz a szovjet színház nagy újítója mellett! Ez egyértelmű színvallás és vállalás.”⁷

A tragikus körülmények között elhunyt (a kor embertelenségét nem bírván elviselni, öngyilkosságba menekült) ifj. Horváth István *Örök színház* című kötete tanulmányait, írásait tartalmazza. Emléket is állít ez a kötet, a fiatalon meghalt tehetséges rendezőnek. A bevezető tanulmányt Hont Ferenc írta, az előszót Sik Sándor. A korszerű rendezés című fejezetben Horváth István a rendezési alapfogalmakkal, a rendező, a dráma, a színész, a színpad, a díszlet, a világítás, a színpadtechnika és a színjáték auditív elemeinek kapcsolatával foglalkozott. Sárospataki diákként angol nyelvű Shakespeare előadást és tragédiát rendezett. Legemlékezetesebb rendezése a szegedi egyetemisták *Hamlet*-előadása volt. Erről a szegedi *Hamlet*-előadásról szól a könyv második része. Louis Jovet: *Egy komédiás feljegyzéseit* Várkonyi Zoltán fordította. A nagy francia színész színészmesterségről, a francia drámaírókról vallott egy színész szemével. A színház jövőjéről írt fejezet aggodással teli humanizmusa rokon volt 1943 elkötelezett színházi embereinek problémáival is:

„Ha a mai színház egyáltalán halad valami felé, akkor olyan világ felé halad, melyben a gondolat újból hatalmába keríti az anyagot; a szó, a szöveg parancsol a játéknak. Költészet, könnyed szépség és igazi nemesség alkotja az új színjátszást... Ha a mai színház halad valami felé, akkor a felé a ritka játék felé halad, ahol a néző és a színész egyaránt fellelik magukban az embert...”⁸

Semjén Gyula *Paul Claudel*-ről írt tanulmányt. Claudel az Art nouveau-nak volt egyik legjelentősebb képviselője, de egyben a legkölteibb drámaírók és a francia líra legnagyobb művészei között tartják nyilván. A Claudelről szóló irodalom igen terjedelmes, Semjén tanulmánya azonban úttörő munka volt, mivel korábban Magyarországon még senki sem foglalkozott ezzel a jelentős íróval.

Madách Imrénék, a színház névadójának összes leveleit adták ki két kötetben, Staud Géza gondozásában.

Színházi vonatkozású az utolsó kötet: Déryné születésének 150. évfordulójára megjelentetett leveleinek gyűjteménye és Bayer József *Déryné* című munkája, Staud Géza bevezetőjével.

A *Madách Könyvtár* tematikájának kialakítása volt az egyetlen eset — mondja Staud Géza —, amikor Püskösti elképzelései eltértek az övétől. Színházi jellegű könyvsorozatnak indult, így nem értett egyet a sorozat egységének regényekkel való megbontásával.

⁷ DALOS László: *A 13. kötetről*. = Film, Színház, Muzsika 1977. okt. 15. 42. sz.

⁸ JOUVET: *Egy komédiás feljegyzései*. Madách Könyvtár 1943. 1. fejezet: A színház jövője.

Strindbergnek nem drámáját, vagy jelentős színházelméleti írásait adták ki, hanem *A bűnbak* című jelentéktelen regényét Semjén Gyula fordításában és bevezetőjével. Larbaud egy könnyű kisregényéből, a *Fermina Marquiez*ből (ford. Szávai Nándor), Turi Turgonyi András: *Átok* című regényéből (Pütkösti Andor előszavával) tekintélyes remittenda maradt.

Több úttörő munka, színvonalas alkotás látott napvilágot. Szerkesztőinek érdeklődése, tájékozódása kizárólag olyan eszmék, gondolatok megjelenését tette lehetővé, amelyekből tanulhatott a színház és közönség, olyan műveket, amelyeket a Madách Színház fenntartás nélkül vállalt. Könyvsorozatával művészeti és politikai hivatást is teljesített, még hozzá magas színvonalon.

BORSOS ZSUZSANNA

SZEMLE

Szabó Ervin levelezése. Szerk.: LITVÁN GYÖRGY és SZÜCS LÁSZLÓ I. köt. 1893–1904. Bp. 1977. Kossuth K. 694 l.; II. köt. 1905–1918. Bp., 1978. Kossuth K. 1041 l.

A szocialista forradalmár és ideológus, a tudós és nevelő, a művelődéspolitikus Szabó Ervin levelezésanyagának eddigi legteljesebb kiadására került sor az MTA Történettudományi Intézete és az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete gondozásában. Munkásságának feltárásához szükséges legfontosabb források már korábban is elérhetőek voltak, levelezésének több érdekes részletére éppen az utóbbi időben hívta fel a figyelmet például Litván György, Szücs László, Gál István, Remete László és Vadász Sándor, de a levélhagyaték együttes megjelenésére mégis nagy szükség volt.

A levélhagyaték első része Szabó Ervin születésének századik évfordulóján jelent meg. Az első rész 1893 és 1904, a második rész pedig az 1905 és 1918 közötti leveleket tartalmazza kronológikus rendszerezésben. Litván György és Szücs László, Perlusz Katalin közreműködésével, gondos és körültekintő szerkesztésében adta közre ezt a rendkívül gazdag levelezést. Az alapos bevezetőből megtudjuk, hogy nem volt könnyű vállalkozás a hagyaték anyagának egybegyűjtése és rendezése, s hogy az anyag megkívánta a határozott, szelektív szempontú szerkesztést is. Így például a könyvtártudományi és könyvtárügyi levelezésből, amely egyébként Szabó Ervin munkásságának igen fontos területét alkotta, csupán az elvi jelentőségű levelek kerülhettek a kötetekbe.

Ez a két kötet a maga tárgyilag korlátozott lehetőségei között is hűen visszatükrözi Szabó Ervin életének és munkásságának sokrétűségét, mozgalmi, irodalmi, könyvtártudományi és emberi kapcsolatait. Különösen izgalmasak azok a levelek, amelyeket az orosz forradalmárokkal váltott, amikor — a század első

éveiben — ő maga is tevékenyen részt vett a forradalmi irodalom eljuttatásában Genfből a cári Oroszországba. Még egyetemista korában felvette a kapcsolatot Eduard Bernsteinnel, majd a brüsszeli Nemzetközi Bibliográfiai Intézettel, hogy a magyar szocialista irodalom bibliográfiájáról a külföldet is tájékoztatni tudja. A későbbiek folyamán bibliográfiai és könyvtártudományi munkássága még inkább elmélyült, s ezt a folyamatot a szelektált levelezés is jól érzékelteti.

A levelek többsége Szabó Ervinnek szól. Mégis e gazdag hagyaték a maga formai egyoldalúságában is újra igazolja Horváth Zoltán történész megható visszaemlékezésének igazságát: munkásságát mindvégig a „szenvedély, szellem és morál” jellemezte.

A szerkesztők munkáját dicséri a gondos bevezető, az alapos jegyzetanyag, a levélírók és címzettek bibliográfiája, valamint névmutatója.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Pogány Péter: A magyar ponyva tükrö. Budapest 1978. Magyar Helikon. 416 lap.

A magyarországi könyvnyomtatás öt-száz éves jubileumára *Magyar Tipográfia* címmel indult kiadványsorozat e mutatós kötetében Pogány Péter sok aprólékos kutató munka eredményeként a vásári ponyván árusított régi nyomtatványok bemutatására vállalkozott. Műve első részében, amely a vásári ponyva több tucat műfaja szerény alcímét viseli, nagy gazdagságában ismerjük meg a hazai művelődéstörténet, a költészet és irodalom gyakran a paraszti kultúrába és népi hagyományba lenyúló gyökerzetét, táptalajának írásos vetületét. Középkori kéziratok és korai, XVI–XVII. századi nyomtatványok moralitásaiból, szentencia-gyűjteményeiből, a mesék, széphistóriák, mondák világából jutunk el szá-

zadunk elejéig és közben megismerjük az újságoló hírverseket, betyárballadákat, vásári képmutatókat, bábjáték-szövegeket, tréfabeszédeket és lódtásokat, találós meséket, csúfolókat és paródiákat, álmoskönyveket, kártyavető füzeteket és fortunákat. De a szerényen csak tárgyörök ismertetésének nevezett felvonulásban ott sorakoznak a szerelmes dalok, katonaénekek, didaktikus ábécé-versek, fonók, lakodalmak és farsangi mulatózások rigmusai. Szinte napjainkig árad kimeríthetetlen folyamban a nem egyszer politikai és társadalmi háttérű kiadványok, népművelő iratkák sorozata — a végén már *Olcso Könyvtár*, *Magyar Könyvtár*, *Nemzeti Könyvtár* cím alatt. Az olvasó közben ébred rá, hogy a ponyva-műfajt nem lehet tömör műfaji meghatározással megközelíteni. A jól megválogatott példák véget nem érő sorából ennek a ponyva-meghatározásnak egyre árnyaltabb változataival ismerkedhetünk. A haramiadal, a dohányóda, a menyecskeponyva elnevezést hiába keressük elméleti vagy irodalomtörténeti írásokban; a nép humorát is tükrözik ezek, de ihletik a szerző leleményes definiáló kedvét. Megtudjuk, hogy a vőfélykönyv nem más mint a lakodalom népi szertartásmesterének forgatókönyve. Vagy a kötet hasonmás mellékletéről, a *Téli dudás hegedűs, legény piatz, leány vásár* című, „Aligváronn 1818-ban költ füzetek” műfaji hovatartozásáról ezt olvassuk: a lányok, legények kiértekelésének, tréfás leltározásának sok évszázados tradícióját rögzítő vezérfonal. Nyomatott hagyományaink irodalom alatti rétegeinek e gazdagságát csodálva az is kiderül, hogy a kunyhók, műhelyek, istállók esti lámpása mellé szánt füzetek — a sokat emlegetett pagellák — nem is esnek olyan távol az igazi literatúrától. A legjelesebbek — Vörösmarty, Petőfi, Arany — nemcsak merítettek ebből a világból, de maguk is írtak a mestergerendák bibliotékája számára.

A *Tükör* második része alcímében a vásári ponyva szociológiáját és természetrajzát ígéri, és a horizontálisnak nevezhető műfaji szemle után a vertikális keresztmetszetek sorozatát adja. Áttekint a ponyvának az irodalomban, költészetben való jelentkezését több mint harminc költő tollán, életében... Bessenyei Györgytől Illyés Gyuláig. Megismerkedünk a könyvnyomtató műhelyekkel, az olvasóközönséggel, az előállítás, nyomtatás szükséges velejáróival (papír, példányszám, címadás, sajtóhibák, illusztrációk), az árat feltüntető tréfás versekkel, a terjesztés reklám fogásaival. Végül még a ponyva-gyűjtés történetéről, a tudományos fel-

dolgozás múltjáról és jelenéről is összefoglalást kapunk.

Pogány Péter könyve élvezetes olvasmány, aminek titka nem utolsó sorban a szerző nagy átélő kedve és szellemes előadói stílusa. Írásának olvasmányos jellegét és egyben értékét emeli, hogy gazdag, a bemutatottnál sokszorosan nagyobb kutatási eredményeiből szerencsés kézzel válogatott. Dicsérnünk kell azért is, hogy az impresszum (nyomdahely, nyomdász és nyomtatási év megjelölése) nélkül megjelent ponyva-kiadványok egyelőre megoldhatatlannak látszó megjelentésével, feloldásával nem kísérletezett és ez alkalommal ezen a területen elkerülte a sorozatos tévedések lehetőségét. Igaz azonban az is, hogy a nyomdatörténeti vonatkozások néhol túlságosan is szegényesre sikerültek. Csak egy példát említnünk. A híres nyomdász-családot, a Trattner-dinasztiát (a 296. lapon összesen négy sorban a bécsi János Tamás, a „császári és királyi kegyenc” képviseli, akinek valóban nem sok köze volt a hazai ponyvákhhoz. Annál inkább a pesti Trattnereknek, Mátyásnak és fiának, az ifjabb János Tamásnak (külön monográfiát érdemelnének!), akikről csak a *Tükör* — egyébként kitűnő és példászerű — névmutatójából tájékozódhatunk. Ilyen és sok más hasonló, apróbb-nagyobb tévedés, elírás miatt Pogány Péter könyvét a kiadás- és nyomdatörténet kutatói csak óvatos kritikával használhatják.

A kiválóan szép, több mint kétszáz képpel, az olvasnivalót is szaporító szöveges illusztrációval díszített kiadvány külső köntösében és belső elrendezésében Szántó Tibor és Murányi Zsuzsa művészi munkája.

HOLL BÉLA

Szőnyi György Endre: *Titkos tudományok és babonák* (a 15—17. sz. művelődéstörténetének kérdéseiről). Bp. 1978. Magvető K. 155 l.

A *Gyorsuló idő* sorozatában megjelent könyvek a kiadó szándékának megfelelően elsősorban nem a szűkebb körű tudományos érdekeket szolgálják. Ez különösen a kötetekben minimálisra redukált bibliográfiai, irodalmi jegyzet-anyagnál szembevetőd. (Sok esetben ez veszteséget jelent a további kutatás számára).

Szőnyi Gy. Endre a természettudományok oldaláról közelíti meg az ellentmondásokkal telített későreneszansz világát. Az európai gondolkodásnak egy olyan jelenségét vizsgálja, melynek külföldön évtizedek óta komoly szakirodalma

van. A szerző elsősorban az angol kutatások idevágó eredményeire támaszkodva biztos kézzel nyúl a számtalan korrigálást igénylő kérdéshez. Az egyetemes művelődéstörténet ugyanis tisztázott több olyan problémát, aminek ismerete nélkül hibás lenne az irracionális-ezoterikus irányzatokról alkotott ítéletünk.

Az alapfogalmak ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy némileg eligazodjunk a négyszáz év előtti gondolkodók korántsem könnyű filozófiai rendszerében. Szőnyi a nehéz, bonyolult fogalmakat mesztérien tudja megmagyarázni, mai észjárásunkhoz közelhozza. A szűkre szabott terjedelem ellenére élethű képet kapunk a nagy mágusok koráról, az okkult tudományok útvesztőnek látszó birodalmáról. Különösen értékes a titkos tudományok publicitásáról, a mágia, tudomány és társadalom kérdéseiről szóló fejezet (105–145. l.).

A hazai kutatás szempontjából külön hangsúlyozandók a II. Rudolf udvaráról és annak szellemi életéről írt megállapításai. A külföldi szakirodalom eredményeit összegezve a szerző a korábban abnormálisan zártnak tartott udvart afféle „szellemi bőrzének” nevezi, ahol viszonylag – átmenetileg – még szabadon dolgozhatott egy J. Dee vagy Giordano Bruno. Ennél is nagyobb szerepe volt az udvarnak abban, hogy az ezoterikus ismeretanyag a Bécsben, Prágában megfordult vándor-humanisták, „doktorok” révén megindult a popularizálódás útján. Ide kívánczik a hazai helyzetről írt számos megjegyzése, észrevétele. Érthető, hogy árnyaltan fogalmaz és inkább az összefüggésekre mutat rá s az esetleges, még további kutatást igénylő témákra. A szerző jól tudja, hogy a magyar szakirodalom „csak a legutóbbi időkben kezd tudomást venni a dolgozatban tárgyalt eszmeáramlatról” (150. l.) Szőnyi érdeme épp abban mutatkozik, hogy a hazai kutatás számára pontos „helyzetjelentést” ad az egyetemes kutatás mai fázisáról, elért eredményeiről. A témával foglalkozó magyar kutatók nemcsak örömmel és haszonnal veszik kezükbe a szerző könyvét, hanem ösztönzésnek is tekintik a számtalan, művelődéstörténet körébe tartozó anyag feltárásában. A recensor mindössze a további hazai kutatás egy nélkülözhetetlen elemére hívja fel a figyelmet: a *levéltári kutatás szükségességére*. Az OL-ban végzett néhány évi adatgyűjtésünk arra enged következtetni, hogy a tragikus háborús károk ellenére még mindig számottevő dokumentum birtokában van a magyarországi művelődéstörténetkutatás. Ha tovább akarunk jutni

a külföldi szakirodalom eredményeinek összegezésén, akkor a kevés korabeli, hazai vonatkozású nyomdatermék tanulmányozása mellett mindenekelőtt több ezer kéziratot, levelet, latin, német, francia, olykor görög szöveget kell feldolgoznunk, sőt publikálnunk. Precíz, megnyugtató választ a későreneszánsz kori hazai természettudományos érdeklődéssel kapcsolatban az elkövetkező időkben nem a könyvtárak, hanem a levéltárak kutatói tudnak csak adni. Ez vonatkozik pl. a szóba hozott Batthyány-Corvinus kutatásainak értékelésére, „a hermetikus-neoplatonista tradíció hatásának” feltételezésére is (87. l.) A szerző, mint témájának szakavatott tudósa nagy lépéssel vitte előre a kutatás kezdetén álló hazai szaktudományt.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Szegleti Ildikó : Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978. Eötvös Károly Megyei Könyvtár, soksz. 427 p. (Közművelődési Kiskönyvtár 3.)

Szegleti Ildikó a Veszprém megyei Eötvös Károly Megyei Könyvtár támogatásával jelentős feladatra vállalkozott. Számbavette, felkutatta és leírta a veszprém megyei nyomdáknak 1860 és 1920 között megjelent nyomtatványokat; elkészítette egy megye 60 évének sajtótörténeti bibliográfiáját! A szerző „regionális lelőhely-bibliográfiának” nevezi művét, noha a 425 oldalas könyv ennél sokkal több!

A feldolgozott 60 éves időszak az újabbkori magyar sajtótörténet legjelentősebb korszaka. A magyar polgári átalakulás, a kapitalista viszonyok kialakulásának időszaka ez, az a kor, amelyben a magyar nyomdászat a manufaktúráis szinttől a tőkés vállalatok győzelméig vezető utat járja végig. A szerző célja, hogy egy adott terület – Veszprém megye – nyomdájának történetében mutassa be ezt a fejlődési folyamatot. Kiváló történeti érzékkel, modern történelemszemlélettel ragadja meg a folyamat legfontosabb vonatkozásait.

A bibliográfia kísérő tanulmányának első fejezetében ismerteti a könyv- és lapkiadás, valamint a könyvterjesztés helyzetét az 1860–1920-as években. A megye ezen adatait összeveti a Dunántúl nagyobb városainak és a fővárosnak adataival, kapcsolatot teremtve így módon a magyar sajtótörténet egészével. Számba veszi az időszak kiadványokat, ezek kiadóit, terjesztőit, a terjesztés módjait. Külön szól a korszak két jelentős törté-

nelmi eseményének, az I. világháborúnak és a Tanácsköztársaságnak sajtótörténetéről.

A nyomdászat helyzetével a második fejezet foglalkozik. A fejlődés háttérében álló gazdasági helyzet megvilágításával egyértelműen magyarázza a kezdetben kis- és közepes nyomdák túlsúlyát, majd a kapitalista gazdasági rendszer törvényeinek megfelelően alakuló ipari koncentrációval világítja meg a megyeszékhely növekvő, a vidéki városok kisüzemeire árnyékot vető vállalatok, részvénytársaságok megjelenését, megerősödését. Rendkívül értékes a nyomdák, nyomdászok gazdasági helyzetének bemutatása; a szociális viszonyokra, a szakmai-politikai szervezethez utaló adatok közlése. Ugyancsak figyelmet érdemel a nyomdák technikai felszereltségének, a nyomdászok szakismeretének, szakmai képzettségének ismertetése.

A harmadik fejezet — szerkesztési okok miatt a bibliográfiával együtt szerepel — Veszprém megye nyomdájáról ad számot. A nyomdák a működés helye szerint — Balatonfüred, Devecser, Pápa, Sümeg, Tapolca, Veszprém, Zirc — ezen belül a működés időrendjében veszi számba. Megírja e nyomdák, nyomdászok működésének történetét, majd felsorolja kiadványaikat. A nyomdászattörténeti anyag feltárása jelentőségében messze meghaladja a helytörténeti határokat. A szerző történeteszmélete alkalmassá teszi a helyi adatokat nemcsak a magyar sajtótörténetbe való beépítésre, de általánosítások levonására is.

A történeti dolgozat súlyát és értékét a hatalmas jegyzetanyag igazolja. A szerző a könyvészeti szakirodalom mellett jelentős levéltári kutatásra támaszkodik, s az eredeti dokumentumok feltárásával minden állítása bizonyító erejűvé válik. A jegyzetek között számos olyan megjegyzést is találunk, mely a magyar sajtótörténet adatait is gazdagítja.

A dolgozathoz szervesen csatlakozó táblázatok segítik a történeti anyagrészt áttekintését. Az A–F táblázat 10 éves bontásban mutatja be a nyomdák kiadványának mennyiségét téma (53!) és műfajok (tankönyv, plakát, röplap, előadások, beszédek) szerint; míg a második táblázat a dunántúli nyomdahelyek működésének adatait tartalmazza öt éves bontásban a *Magyar Könyvészet* alapján.

A szerző remek szerkesztési megoldást talált arra, hogy a regionális lelőhely-bibliográfia ne szakadjon ki termézetes környezetéből, a kor sajtótörténetéből. A harmadik fejezetben a nyomdák története után közölt „kiadványjegyzék”

képezi a mű gerincét, a bibliográfiát, mely 2868 tételt tartalmaz. A gyűjtés alapját a *Magyar Könyvészet* képezi, amelyben a Veszprém megyei nyomtatványok száma: 1009. Szegleti Ildikó hat Veszprém megyei könyvtár gyűjteményét vizsgálta át, s ezen 60 évről 1472 újabb adatot gyűjtött. Felvette az aprónyomtatványokat is, sőt a plakátokat, röplapokat, s ezek 387 adattal szaporították a Veszprém megyei nyomdák termékeinek számát. A mennyiségi mutatóon túl igazán akkor értékelhetjük a gyűjtőmunkát, ha tudjuk, hogy a veszprémi Megyei Könyvtár és Megyei Levéltár állományán kívül az átvizsgált gyűjtemények a veszprémi Püspöki, Káptalani és Papnévelő Intézeti Könyvtárt, a keszthelyi Helikon Könyvtárt, a pápai Dunántúli Református Egyházkerületi Könyvtárt és a zirci Reguly Könyvtárt képviselik. A bibliográfia tételei folyamatosan számozottak, részletes címléírást és a nyomtatvány pontos lelőhelyének megjelölését tartalmazzák.

A mű használhatóságát a minden igényre tekintettel lévő, könnyen kezelhető, több mint 30 oldalt kitevő *Hely-, név- és tárgy-mutató* biztosítja. A mutatóban a tanulmányban szereplő adatokat + -tel építette be a szerző.

Minden elismerést megérdemel a kiadó, a *Művelődéstörténeti Kiskönyvtár* sorozat szerkesztője, aki vállalkozott arra, hogy egy tartalmában, terjedelmében is ily jelentős munkát közkinccsé tegyen! Elismerésünknek nem mond ellent, ha szóvá tesszük egyetlen hiányzatunkat: a magyar sajtótörténet e jelentős kiadványa küllemében megérdemelte volna a modern sajtótechnikát, mellyel a gazdag képmelléklet is élvezhetőbbé vált volna. Vigasztalódjunk: a „házi kiadvány” talán nagyobb ösztönző erő a követendő példára!

MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA

Documenta artis Paulinorum. 3. A magyar rendtartomány kolostorai. T—Zs. A kötet anyagát gyűjtötte: GYÉRESSY Béla. A bevezetést és az egyes fejezetek előszavát írta, a mutatót és a térképeket készítette: HERVAY Ferenc. Sajtó alá rendezte: TÓTH Melinda, PINTÉR Gábor, SZÉPHELYI FRANKL György. Bp. 1978. MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja. 389 l. 1 t. (Az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai)

Egy életmű teljessé tételét jelenti Gyéressy Béla kitűnő dokumentumainak harmadik, befejező kötete. Részben folytatja a magyar rendtartomány pálos kolostorai-

nak betűrendes ismertetését — köztük olyan izgalmas forrásfeltárásokat, mint Tüskevár, Újhely, Vázsony —, de ezenkívül több appendixet is tartalmaz, kiegészülve mutatókkal és térképekkel. A függelék egy része pótlás az előző kötetekhez, más részük egyéb pálos vonatkozásokat összegez: római iratokat, a Dráván-túli és ausztriai monostorok anyagát, valamint a külföldi pálos kolostorok jegyzékét. A két térkép közül az első a Mohács előtti monostorokat regisztrálja, a második a XVIII. századi helyzetképet vetíti elénk.

Gyéressy jelen kötete elvben azonos szerkezetű a korábbiakéval (ez természetes is), fel kell azonban hívni a figyelmet arra az örvendetes jelenségre, hogy a 3. tolmus mintha több, teljes szöveget tartalmazna az előzőeknél. Lehetséges, hogy máskor a bőség zavara tette indokolttá ezt, tény azonban, hogy a filológia számára nagy nyereség a levelek, végrendelek, nyugták és naplófeljegyzések eredeti latin nyelven történő, csorbítatlan publikálása. Nemcsak a lelőhelyek változottsága miatt, de a kéziratok források paleográfiai nehézségeit tekintve is.

Gyéressy nagy terjedelemben közöl ezenkívül kolostori leltárakat, jegyzőkönyveket is, melyek főként a XVIII. századi felosztáskor készültek igen nagy részletességgel. Bár az itt felhalmozott művelődéstörténeti tételeket, eredeti célkitűzéséhez híven mellőzi a művészettörténetiek kedvéért, azért a könyvtörténész számára mégis csak alapmű marad Gyéressy opusza precíz lelőhelyei folytán, mely segít elindulni a könyvtörténet, könyvtártörténet kutatójának is.

A fejezetek élén álló bevezetések Hervay Ferenc kitűnő összeállításai, melyek kritikailag megrostált tartalmukkal, tárgyszerű előadásmódjukkal jelentős nyereségei Gyéressy minden kötetének, így ennek is. Az adatközlések puritán formája megóvjá őt minden felesleges hipotézistől, néha azonban úgy érezzük, hogy a tények egyszerű közlése nem érzékelteti eléggé a történeti távlatot. Visegrád esetében például Hervay hivatkozik III. Honorius pápa 1221-ből keltezett híres oklevelére, melyből — mint írja — „kitűnik, görög szertartású szerzetesek laktak ott, II. András pedig kéri, hogy latin szerzetesek, tehát bencések vehessék át” (223.). Moravcsik Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy Visegrád eredetileg, a XI. században bizánci szellemiségű, keleti keresztény monostor volt és csak a XIII. század elején haltak ki belőle a göröghitű barátok. Így került sor latin szertartásúak betelepítésére Visegrádon, akárcsak másutt

ahol eredetileg keleti rítusú szerzetesi közösség élt. Bár Hervay szövege nem zárja ki ezt az utóbbit (történetileg bizonyított) értelmezést, de valljuk meg, nem is nagyon sugallja. És ez is ténykérdés.

Végezetül köszönet illeti a sajtó alá rendező kollektívát is, amely az egészségi állapota miatt akadályoztatott Gyéressy Béla Ágoston helyett lelkiismeretesen gondozta az igényes tartalmú, hatalmas korpuszokat s azon munkálkodott — sikerrel — hogy minél hamarabb teljessé váljék ez a sok tudományágat érdeklő, nagy vállalkozás.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966—1976. Redaktie: A. M. van der Hoeven en A. D. Kylstra. Groningen, 1978. Rijksuniversiteit te Groningen. 141 l.

A Groningeni Egyetem Finnugor Tanszéke tízéves fennállásáról 1976-ban rendezvény-sorozattal emlékezett meg. A *Finnugor hétről* és a hollandiai uráli vonatkozású kutatásokról később egy kis kiadványt szintén megjelentettek. Ennek előszavát (5. l.) és legtöbb cikkét A. D. Kylstra professzor, a tanszék vezetője írta, aki germanistából lett elsősorban a finnségi nyelvek, a lapp kutatója. A kiadványt e helyütt csak részben és röviden ismertetjük. Kylstra a tanszék 1966 és 1976 közti munkájáról szól (7–20. l.), s hozzá a munkatársak ezekben az években publikált munkáinak a jegyzékét is (21–22.). A bibliográfiába technikai hiba csúszott, először közli az 1973-ig, utána az 1967-től 1972-ig megjelent munkákat. A 47. laptól a 71-ig terjed az az A. M. Hoeven összeállította közlemény, amely folyóiratunkat a legjobban érdekli: *A finnugor népekkel kapcsolatos hollandul megjelent művek bibliográfiája 1800–1900.* Ezt népek, szerzők és időrend szerinti mutatók zárják. Az összeállítás igen hasznos, kirajzolódik belőle, hogy az uráli népekről mit tudhatott, tudott a holland olvasó. Ennek magyar része (63–78. l.), azaz a magyarról — rendszerint a német közvetítésével — fordított és a magyar tárgyú könyvek, cikkek száma a legnagyobb, mintegy száz tétel. A bibliográfiát még bővíthetjük, a magyar részből például nem egy olyan adat hiányzik, amelyet Sivirsky Antal *Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében* című munkájában (Bp., 1973.), annak bibliográfiai függelékében közölt. Ezenkívül egy vagy két kellemetlen hiba is bentmaradt: Kossuth Lajost, Benedek Lajost

és Széchenyi (nem: Szeccsenyi) Istvánt nyilván — a névmutató szerint is — nem a Ludwig, illetve a Stephan címszónál kellett volna fölvenni. A bibliográfiához csatlakozik többek közt Jolanta Helder-Jastrzebska írása, amely a holland irodalomnak és sajtónak Magyarországról alkotott képét vizsgálja a XIX. században (115–123. l.). Magyarországról (akkor) igen keveset írtak, a század elején velünk kapcsolatban még meglehetősen fantasztikus közlések is napvilágot láttak (a magyarok nagyon erősek, magasak, sokáig élnek). A kiadványt a jubileumkor rendezett, *A vízimadarak népe* című, a finnugor népek kultúráját bemutató kiállításról készített fényképek zárják.

Megemlítjük, hogy az 1945 és 1965 közti holland nyelvű finnugor vonatkozású irodalomról egy könyvészeti összeállítást már korábban közzétettek: A. D. Kylstra: *Bibliographisches Verzeichnis der in den Jahren 1945 bis 1965 in den Niederlanden erschienenen Literatur auf dem Gebiete der Finno-ugristik* (Journal de la Société Finno-Ougrienne 68/7. 31 l. — Helsinki, 1967).

A groningeni finnugor tanszék a magyar kultúrának is egyik fő ápolója, terjesztője Hollandiában. Szerény keretek között dolgoznak, rokonszenvet és támogatást érdemelnek.

A. MOLNÁR FERENC

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. III. 29. — Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
79.7013 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Dán Róbert</i> : Erdélyi könyvek és John Dee	225
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis	231
<i>Benda Kálmán</i> : „Egy lengyel királyi tanácsos levele” 1710.	252
<i>József Farkas</i> : A Nyugat és a magyar forradalmak	266

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tóth István</i> : Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára	272
<i>Pintér Sándor</i> : „Vadosfai újság”. Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről	284
<i>Fried István</i> : Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez	288
<i>Királyföldi Erika</i> : „Uránia” című ismeretterjesztő folyóirat (1900–1925)	297
<i>Markovits Györgyi</i> : A bécsi Világosságról	301

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Czellárné Csiba Judit</i> : Pathai István ismeretlen műve 1617-ből	308
<i>Borsa Gedeon</i> : Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról	309
<i>Szelestei N. László</i> : Adatok a debreceni nyomda történetéhez	310

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : A GW VIII. kötete	313
<i>Pető Gábor Pál</i> : Egy elveszett kiadás nyomában	315
<i>Borsos Zsuzsanna</i> : Madách Könyvtár	316

SZEMLE

Szabó Ervin levelezése. I–II. Bp. 1971–1971. (<i>B. Juhász Erzsébet</i>)	321
Pogány Péter: A ponyva tüköre. Bp. 1979. (<i>Holl Béla</i>)	321
Szónyi György: Titkos tudományok és babonák. (A 15–17. sz. művelődéstörténetének kérdéseivel). (Bp. 1978. Magvető K. (<i>Barlay Ö. Szabolcs</i>))	322
Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860–1920. Veszprém, 1978. (<i>Mé- szárosné Varga Mária</i>)	323
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	324
Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966–1976. Groningen, 1978. (<i>A. Molnár Ferenc</i>)	325

Ára: 20 Ft

Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543

ISSN 0025-0171

SOMMAIRE

<i>Dán, Róbert</i> : Des livres de Transylvanie et John Dee	225
<i>Barlay Ö. Szabolcs</i> : Boldizsár Batthyány et son cercle humaniste	231
<i>Benda, Kálmán</i> : „Lettre d'un ministre de Pologne à un Seigneur de l'Empire sur les affaires de la Hongrie” 1710	252
<i>József, Farkas</i> : La revue Nyugat (Occident) et les révolutions de la Hongrie	266

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Tóth, István</i> : La bibliothèque renaissance de Miklós Telegdi	272
<i>Pintér, Sándor</i> : „Vadosfai újság”. Un imprimé inconnu de Sopron	284
<i>Fried, István</i> : Des données à l'histoire de l'entreprise de presse et de publication de Károly György Rumy	288
<i>Királyföldi, Erika</i> : La revue de vulgarisation scientifique „Uránia” (1900–1925)	297
<i>Markovits, Györgyi</i> : Sur la revue Világosság de Vienne	301

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Mme Czellár Csiba, Judit</i> : Un ouvrage inconnu d'István Pathai de 1617	308
<i>Borsa, Gedeon</i> : Une donnée complémentaire sur un imprimé de Lorettom	309
<i>Szelestei N., László</i> : Quelques données à l'histoire de la presse de Debrecen	310

CHRONIQUE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Le tome VIII de GW	313
<i>Pető, Gábor Pál</i> : A la recherche d'une édition perdue	315
<i>Borsos, Zsuzsanna</i> : La bibliothèque Madách	316

REVUE

<i>Szabó Ervin levelei. I–II. (Les Lettres d'Ervin Szabó) Budapest, 1971–1979. (B. Juhász, Erzsébet)</i>	321
<i>Pogány, Péter</i> : A ponyva története. (L'histoire de la littérature de pacotille.) Budapest, 1979. (<i>Holl, Béla</i>)	321
<i>Szőnyi, György</i> : Titkos tudományok és babonák. (Sciences occultes et superstitions. Aux problèmes de l'histoire de la culture des XV ^e –XVII ^e siècles.) Budapest, 1978. (<i>Barlay, Ö. Szabolcs</i>)	322
<i>Szegleti, Ildikó</i> : Veszprém megye nyomdászata. (L'industrie de presse du comitat Veszprém 1860–1920). Veszprém, 1978. (<i>Mme Mészáros, Varga, M.</i>)	323
<i>Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. (V. Kovács, Sándor)</i>	324
<i>Tien jaar finoeegristiek in Groningen 1966–1976. Groningenú 1978. (A. Molnár, Ferenc)</i>	325